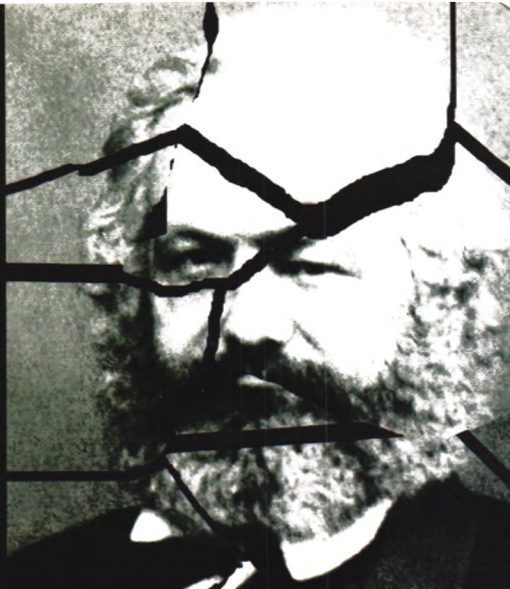
AVUSTURYA İKTİSAT OKULU SERİSİ

MARX VE MARKSİST SİSTEMİN BİTİŞİ

Eugen von Böhm-Bawerk

LiBeRtE

Marx ve Marksist Sistemin Bitişi

Eugen von Böhm-Bawerk

Çevirmen
Can Madenci

Editör
Atilla Yayla

Eugen Böhm-Bawerk
Marx ve Marksist Sistemin Bitişi
Karl Marx and Close of His System

Liberte Yayınları 123
© Liberte Yayınları, Mayıs 2006
Tüm hakları saklıdır.
ISBN: 975-6201-09-6

İç Tasarım: Tuna Saral
Kapak: Nilüfer Korkmaz
Baskı: Cantekin Matbaası
(312) 384 34 35

Liberte Yayınları
GMK Bulvarı 108/16
Maltepe/Ankara
Tel: (312) 230 87 03
Fax: (312) 230 80 03
info@liberte.com.tr
www.liberte.com.tr

İçindekiler

Takdim.....vii
Bir Klasiği Takdim Ederken.....ix

MARX ve MARKSİST SİSTEMİN BİTİŞİ
Eugen von Böhm-Bawerk

Giriş.....1
Bölüm 1: Değer Teorisi ve Artı-Değer.....5
Bölüm 2: Ortalama Kâr Oranı ve Üretim Fiyatı Teorisi.....15
Bölüm 3: Çelişki Meselesi.....23
Birinci Argüman.....27
İkinci Argüman.....33
Üçüncü Argüman.....34
Dördüncü Argüman.....44
Bölüm 4: Marksist Sistemdeki Hata: Kaynakları ve Sonuçları.....57
1. Kısım.....57
2. Kısım.....72
3. Kısım.....83
Bölüm 5: Werner Sombart'ın Müdafaası.....95

BÖHM BAWERK'İN MARX ELEŞTİRİSİ
Rudolf Hilferding

Önsöz.....117
Bölüm 1: İktisadî Bir Kategori Olarak Değer.....119
Bölüm 2: Değer ve Ortalama Kâr.....145
Bölüm 3: Öznel Bakış Açısı.....177

Takdim

Ekonomik değer neye bağlıdır?

Para nedir ve değeri nasıl oluşur?

Faiz nedir?

Enflasyon nedir?

Ekonomide periyodik krizler neden oluşur?

Sosyalizm neden teoride bile imkansızdır?

Tüm bu soruları cevaplayabilen, çelişkilere düşmeden, her dönem, her şart ve bölge için aynı geçerlilikle cevaplayabilen tek ekonomi okuludur, Avusturya İktisat Okulu.

Fakat, dünyanın hemen hiç bir üniversitesinde, hiçbir ekonomi dersinde değinilmez Menger'e, Böhm Bawerk'e, Mises'e, Rothbard'a. Bu isimleri duymadan ekonomi profosörü bile olabilirsiniz.

Tek yapmanız gereken Smith, Ricardo, Marx ve Keynes öğretilerini takip etmektir, ekonomi alanında dikkate alınır biri olmak için. Böylece bir insan davranışı bilimi olan ekonomiyi matematiğe indirger, modeller oluşturursunuz. Her biri birbirinden farklı milyarlarca insanın davranışını belli modellere uydurabileceğinizi sanırsınız.

Ekonominin işleyişini ve gerçek ekonomik problemlerin sebebini anlayamazsınız belki ama sorunların çözümünü bilirsiniz. Tektir çünkü o çözüm: Devlet müdahalesi.

Aslında, 1930'larda Büyük Buhran'dan hemen sonra yaşandı ekonomi bilimindeki en büyük fikir mücadelesi.

Ve maalesef yukarda isimlerini andığım, Avusturya İktisat Okulu adıyla da tanınan, gerçek ekonomistler ve onların fikirleri kaybetti.

Kaybetmelerinin tek bir nedeni vardı: İçinde devletin rol aldığı, sihirli bir çözüm üretmemek. Devlete "Bu krizi siz yarattınız siz düzeltemezsiniz. Piyasası rahat bırakın" demek. Piyasaya müdahalenin, piyasanın işleyişini daha da bozacağını ve her bozulmanın yeni bir müdahale daha gerektireceğini ve bu müdahale

sevdasının sonu sosyalizm ile bitecek bir kısır döngüye neden olacağını söylemek.

Şu sıralar mücadele tekrar başlıyor.

Etrafınıza bir bakın. En heybetli ülkelerin ve ekonomilerin durumuna. Japonya ve Uzakdoğu yıllardır büyüyememenin sıkıntısı içinde. Avrupa gittikçe büyüyen bir işsizlik sarmalında. ABD ise sürekli büyüyen bütçe ve ticaret açıklarıyla boğuşuyor.

Geçmişin mirasını yiyerek, gerçeklerin üzeri kapatılabiliyor belki kısa bir süre için, ama hayat bir çok insanın sandığından daha acımasız. Sonsuza kadar kafalarda yaratılan hayal alemlerinde yaşanmasına izin vermiyor.

Bundan yüz sene evvel bilinen ama unutturulan gerçekler yavaş yavas tekrar ortaya çıkıyor.

Liberte Yayınları, Avusturya İktisat Okulu'na ait bu eserleri Türkçe'ye çevirterek ve yayımlayarak çok büyük bir şans tanıyor Türk insanına. İktisat bilimini öğrenme şansı.

Sizlere tavsiyem, kendinizi televole ekonomistlerinden ve onların söylemlerinden kurtararak, bu eserleri okumanız ve üzerlerinde düşünmenizdir. Söylenenleri etrafınızda uçuşan kavramlarla kıyaslamak yerine aklınızın süzgecinden geçirmenizdir. Belki sinirleriniz daha da bozulacak etrafta insanların refahını arttırma, ekonomiyi iyileştirme, büyüme adına yapılanları görünce. Ama, en azından refahınızı, mutluluğunuzu etkileyen en önemli konu da artık karanlıkta olmayacaksınız.

Ve, emin olun ki, pişman olmayacaksınız.

Kerem Tibuk

Bir Klasiği Takdim Ederken

Eugen Böhm-Bawerk (1851-1914), Avusturya İktisat Okulu'nun[1] üç kurucusundan biridir. Diğer kurucular Carl Menger ile Böhm-Bawerk'in arkadaşı ve kayın biraderi Friedrich von Wieser'dır. Bazı iktisadî düşünce tarihçileri Böhm-Bawerk; dünya tarihinin en mühim iktisatçılardan biri ve sermaye teorilerinin öncüsü olarak kabul etmektedir. Gerek Avusturya İktisat Okulu'nun gerekse Böhm-Bawerk'in neo-klasik ve post neoklasik ikitsatçılar üzerine gerçekten büyük etkisi olmuştur. Bu izlerin günümüze kadar geldiğini söylemek abartma sayılmaz.

Böhm-Bawerk Avusturya'da aristokratik, bürokratik bir ailede dünyaya geldi. Babası yüksek dereceli bir kamu görevlisiydi. Böhm-Bawerk önce hukuk okudu ve sonra devlet memurluğuna girdi. Hayatın akışı zamanla Böhm-Bawerk'in iktisada ilgisini artırdı. Bunun üzerine, Almanya'da, tarihçi Karl Knies'ın danışmanlığında iktisat tahsil etti. Daha sonra, Avusturya'da, Innsbruck Üniversitesi'ne iktisat profesörü olarak tayin edildi.

Innsbruck'daki yılları belki de Böhm-Bawerk'in akademik hayatının en verimli yılları oldu. 1884'te baş eseri *Capital and Interest*'in (Sermaye ve Faiz) ilk cildini yayınladı. Sonra diğer ciltler geldi. Bu üç cildin isimleri şöyleydi: *Sermaye Teorilerinin Tarihi ve Tenkidi* (1884) (History and Critique of Interest Theories), *Sermayenin Pozitif Teorisi* (The Pozitif Theory of Capital) (1889) ve *Sermaye ve Faiz Üzerine İleri Denemeler* (1909-1912) (Further Essays on Political and Interest).

---

[1] Avusturya İktisat Okulu'yla ilgili Türkçe literatür, ne yazık ki, çok zayıftır. Okulla ilgili en yoğun çalışmaları yapan isimler Turan Yay ve Fuat Oğuz'dur. Turan Yay ve Fuat Oğuz'un eserleri, Avusturya İktisat Okulu hakkında bilgi edinmek isteyenler için başlıca kaynaktır. Yayın hayatına 2006 yılı başında son veren *Piyasa* dergisinin 11. sayısı (Yaz-2004) Okul'a tahsis edilmiştir. Piyasa'nın diğer sayılarında ve Liberal Düşünce dergisi külliyatında da Okul veya Okula mensup filozoflar hakkında yazılar ve filozoflardan yapılann çeviriler bulunabilir.

Böhm-Bawerk, akademik hayatı yanında çeşitli kamu görevlerinde de bulundu. 1895'te, 1897'de ve 1900'de Avusturya Maliye Bakanı olarak görev yaptı. Bu göreve getirilmesinin sebebi, vergi ve para reformuna öncülük etmesinin istenmesiydi. İlginç olan, büyük yazarın bu görevi siyasî taraf olmadan yürütmesi ve hayli başarılı olmasıydı. Böhm-Bawerk bu görevlerden sonra akademik hayatı tercih etti ve 1904'te istifa ederek Viyana Üniversitesi'nde ders vermeye başladı.

Böhm-Bawerk'in Marksizm kritiği ilk olarak 1896'da yayımlandı. Kitabın orijinal adı, *Karl Marx and the Close of His System*'dır. Buradaki "close" kelimesi tamamlanma, bitme, sona erme gibi anlamlara gelmektedir. Böhm-Bawerk'in bununla ima ettiği, herhâlde, Marksist sistemin tamamlanamayışı ve dolayısıyla çökmesiydi. Ne var ki, bunu daha açık bir kelimeyle ifade etmek yerine, "close" kelimesiyle ifade etmiştir. Bu kelimenin tam karşılığı olarak, Türkçe'de, "bitiş" demenin uygun olduğunu düşündük, çünkü bitiş kelimesi İngilizce'deki "close" gibi hem sona erme hem de tükenme anlamını vermektedir. Böhm-Bawerk'in Marksist sistemin bittiğine inandığından şüphe etmek için fazla sebep yoktur. Nitekim, bu kanaate varmasının sebebi, kitap okununca daha iyi anlaşılacağı gibi, Marx'ın *Kapital*'in ilk cildinde doğan tranformasyon probleminin çözümünü üçüncü cilde bırakması ve üçüncü ciltte de çözememesidir. Esasen, o yıllarda yükselmekte olan Marksist teorinin ana rakibi Avusturya İktisat Okulu'dur ve Okul'un Marksizme güçlü bir cevap vermesi zaten beklenmektedir. Cevap, çok gecikmeden, Böhm-Bawerk'ten gelir. Yazar, bu kritiğinde Marksizmin kendi kendine çöktüğünü vurgular. Ancak, bu çöküş, entellektüel bir çöküştür, siyasî değildir. Nitekim, Böhm-Bawerk, fikren çökmüş olan Marksizmin entellektüel alanda bir geleceğinin olmadığını ama parlak bir siyasî geleceğin onu beklediğini ifade etmiştir. Ve bu tahmininde yanılmamıştır.

Liberte Yayınevi olarak Böhm-Bawerk'in ilk yayımından beridir Marksist değer ve artı-değer teorisinin en iyi tenkitlerinden biri olduğu kabul edilen bu ölümsüz eserini Türkçe'ye kazandırmış olmaktan sevinç duyuyoruz. Okuyucunun hem eserden daha iyi yararlanmasını sağlamak hem de kitabın yayımlandığı dönemin entellektüel havasını daha iyi anlamasını sağlamak için dönemin genç ve akıllı bir

Marksisti olan Alman yazar Rudolf Hilferding'in Böhm-Bawerk'e cevabını da kitaba aldık. Bu cevabın Böhm-Bawerk'in eleştirisini ve iddiasını çürüttüğünü söylemek zor. Nitekim, Böhm-Bawerk de böyle düşünmüştür. Sonraki yıllarda Hilferding'e sadece bir dipnotta atıf yapmış ve Hilferding'in cevabının görüşlerini değiştirmesini gerektirmediğini belirtmiştir. Yine de, Hilfeding'in cevabı takdire şayan bir çaba ve okunmaya değer bir metindir.

Kitabın çevirisini değerli meslektaşım Can Madenci büyük bir başarıyla gerçekleştirdi. Kendisine şükran borçluyuz. Ben çeviriyi gözden geçirdim ve küçük düzeltmeler yaptım. Ancak, bu kitabın asıl kahramanı Kerem Tibuk'tur. Kerem'in maddî manevî desteği ve öncülüğü olmasa, bu kitap Türkçe'de ya hiç yayımlanamaz ya da daha uzun zaman yayımlanmayı beklerdi. Kerem'e şahsım, Liberte Yayınevi ve Türkiye'nin fikir hayatı adına, özellikle de sayıları hızla artan ama hâlâ küçük bir azınlık teşkil eden liberal aydınlar adına teşekkür ediyorum.

Bu vesileyle, *Marx ve Marksist Sistemin Bitişi*'nin Böhm-Bawerk'e ve Avusturya İktisat Okulu'nun diğer isimlerinden Carl Menger, Ludwig von Mises ve Murray Rothbard'a ait ondört cilt tarafından izleneceğini meraklılara müjdelemek istiyorum. Son olarak, okuyucuyu kitapla başbaşa bırakmadan önce, kitabın teknik işlerini hâlleden sevgili öğrencilerim Buğra Kalkan ve Tuna Saral'a teşekkür ediyorum.

Atilla Yayla

3 Mayıs 2006, Keçiören

Giriş

Bir yazar olarak Karl Marx gıpta edilecek kadar şanslı biri idi. Kimse Marx'ın çalışmasının okunması ya da anlaşılması kolay kitaplar arasında yer aldığını söyleyemez. Zira diğer birçok kitap, güç bir diyalektikten ve yorucu matematiksel çıkarımlardan oluşan çok daha hafif safralara sahip biçimde hazırlanmış olmaları durumunda, halk tarafından tanınmalarının önünde ümitsiz bir şekilde engeller ile karşılaşırdı. Ancak bütün bunlara rağmen Marx, genelde zor kitapları okumaya düşkün olmayan birçok kimse de dahil olmak üzere, geniş okuyucu çevrelerinin havarisi hâline geldi. Üstelik, Marx'ın muhakemesinin kuvveti ve açıklığı teslim olmaya zorlanacak türden de değildir. Aksine, Karl Knies gibi bilimimizin en ciddi ve en değerli düşünürleri arasında yer alan kişiler, başlangıçtan itibaren, görmezden gelinmesi mümkün olmayan argümanlar vasıtasıyla, Marksist öğretinin başından sonuna kadar hem mantıksal hem de olgusal her türden çelişme ile dolu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, Marx'ın çalışmasının halkın – genel olarak halk değil, çünkü bunlar Marx'ın zor diyalektiğini anlayamazlardı; uzmanlar da değil, çünkü bunlar çalışmayı anlamakta ve kusurlarını oldukça iyi bilmekteydiler – hiçbir kesiminden destek görmemesi kolay olacaktı. Bununla birlikte, işin aslı bunun tersi oldu.

Marx'ın çalışmasının kendi hayatı boyunca güdük kalmış olması da çalışmanın yarattığı etkiye bir zarar vermemiştir. Yeni sistemler hakkında bu gibi tek başına kalmış ilk ciltlere çoğunlukla ve haklı olarak nadiren güven duyma eğilimindeyizdir. Genel ilkeler bir kitabın "Genel Bölümler" listesinde hoş bir biçimde ortaya konulabilir; fakat bu ilkelerin gerçekte yazarın onlara atfettiği ikna gücüne sahip olup olmadığı, ancak sistemin inşa edilmesi esnasında bu ilkelerin bütün olgular ile ayrıntılı olarak yüzleştirilmesi durumunda anlaşılabilir. Ve bilim tarihinde, umut vaat edici ve görkemli bir ilk cildi ikinci bir cildin yazarın daha dikkatli bir şekilde yaptığı araştırmalar sonucunda, yeni ilkeler somut olguların sınaması karşısında ayakta kalmayı başaramamış olması yüzünden takip etmemesi nadiren gerçekleşmiştir. Fakat Marx'ın çalışması bu şekilde bir zarar görmemiştir. Marx'ın ta-

kipçilerinin çoğunluğu, ilk cilde güvenerek henüz yazılmamış olan ciltlere sınırsız bir güven duymuşlardır.

Bundan başka, bu güven bir hususta olağandışı katı bir sınamaya tâbi tutulmuştur. İlk ciltte Marx, metaların bütün değerlerinin onlarda somutlaşan emeğe dayandığını ve bu "değer kanunu" sayesinde metaların içerdikleri emek miktarı ile orantılı olarak mübadele edilmeleri gerektiğini ve buna ilâveten, kapitalistin payına düşen kârın ya da artı-değerin işçiden yapılan zorla alımın bir ürünü olduğunu; bununla beraber, artı-değerin miktarının kapitalist tarafından kullanılan sermaye miktarının bütünü ile değil, yalnızca bunun "değişken" kısmının – yani sermayenin ücretlere ödenen kısmının – miktarı ile orantılı olduğunu ve "sabit sermaye"nin, yani üretim araçlarının satın alınmasında kullanılan sermayenin hiçbir artı-değer ilâve etmediğini ileri sürmüştür. Ancak, günlük hayatta sermayenin kârı yatırılmış olan *toplam* sermaye ile orantılıdır; ekseriyetle bundan ötürü, metalar esas itibarıyla içerdikleri emek miktarı ile orantılı olarak mübadele edilmemektedirler. Dolayısıyla, burada sistem ile olgular arasında tatmin edici bir açıklamaya fazla imkân vermeyen bir çelişki bulunuyordu. Bu açık çelişki Marx'ın gözünden de kaçmamıştır. Kendisi bu hususta şöyle demektedir: "Bu kanun" (diğer bir deyişle artı-değerin sadece sermayenin değişken kısmı ile orantılı olduğuna ilişkin kanun) "açıkça bütün *prima facie** tecrübe ile çelişmektedir."[1] Fakat Marx aynı zamanda bu çelişkinin sadece görünüşte bir çelişki olduğunu, çözümünün birçok kayıp halkanın bulunmasını gerektirdiğini ve bu çözümün çalışmasının daha sonraki ciltlerine ertelendiğini ifade etmektedir.[2] Uzmanlığa dayalı eleştiriler, Marx'ın bu vaadini asla tutmayacağı şeklinde kehanete benzer kesin bir tahminde bulundular, çünkü kendilerinin de özenle kanıtlamaya çalıştıkları gibi, bu çelişme çözümsüzdü. Bununla birlikte, bu eleştirideki muhakeme Marx'ın takipçileri üzerinde hiçbir etki yaratmamıştır. Marx'ın vermiş olduğu basit söz bütün mantıksal çürütmelerden daha ağır basmıştır.

---

* İlk bakışta, yüzeysel olarak, dışından bakılırsa. [ç.n.]

[1] *Kapital*, Cilt I, s. 335.

[2] Cilt I, s. 335; s. 572, dipnot.

Marx'ın çalışmasının ustanın ölümünden sonra çıkan ikinci cildinde, önceden ilan edilen (ve çalışmanın bütününe ilişkin plâna göre üçüncü cilde saklanmış olan) çözüm için hiçbir girişimde bulunulmamış olması ve Marx'ın çözümü bulmayı amaçladığı yönde en ufak bir imânın dahi yer almaması şüpheli bekleyişi giderek daha da sinir bozucu bir hâle getirdi. Fakat editör Friedrich Engels'in önsözü sadece çözümün Marx'ın bıraktığı elyazmasında verildiği şeklinde tekrarlanan kesin ifadeyi içermiyordu; aynı zamanda esas itibariyle Rodbertus'un takipçilerine yöneltilmiş olan ve üçüncü cildin çıkışından önceki zaman zarfında kendi imkânlarını kullanarak "eşit bir ortalama kâr oranının yalnızca değer kanunu ile çelişmeden değil, aynı zamanda bu kanuna dayanarak dahi nasıl gerçekleşebileceği ve gerçekleşmesi gerektiği" sorununu çözmeye çalışmaları gerektiği şeklindeki açık bir meydan okumayı da içeriyordu.

Bu meydan okumanın bu kadar çok kişi tarafından ve doğrudan yöneltilmiş olduğu çevrenin dışında çok daha geniş bir çevre tarafından kabul görmesini, Marx'a bir düşünür olarak yapılabilecek en dikkate değer övgülerden biri olarak görüyorum. Sadece Rodbertus'un takipçileri değil, Marx'ın kendi taraftarlarından olanlar ve hatta sosyalist okulun bu iki liderine bağlı olmayan ve Marx'ın büyük ihtimalle "vulgar iktisatçılar" olarak adlandıracağı iktisatçılar da Marx'ın hâlen gizemle örtülü düşünce çizgisinin olası bağlantılarını anlamaya çalışmak için birbirleriyle yarıştılar. Marx'ın *Kapital*'inin ikinci cildinin çıktığı 1885 ve üçüncü cildinin yayınlandığı 1894 yılları arasında, "ortalama kâr oranı" ve bunun "değer kanunu" ile bağlantısı üzerine olan ödüllü bir makale yarışması giderek yayıldı.[3] Artık Marx gibi

---

[3] Loria'nın yaptığı sayımdan müteakip listeyi ("L'opera postuma di Carlo Marx", *Nuova Antologia,* Cilt: I, Şubat 1895, s. 18) çıkardım. Bu liste benim de yabancısı olduğum bazı makaleler içermektedir: Lexis, *Jahrbücher für Natioalökonomie,* 1885, yeni seri, Cilt XI (1885), s. 452-465; Schmidt, *Die Durchschnittsprofitrate auf Grund des Marxschen Wertgesetzes,* Stuttgart, 1889; bu sonuncu çalışmanın benim tarafımdan yapılan bir tartışması için: *Tübinger Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1890, s. 590 ve devamı; Loria, *Jahrbücher für Nationalökonomie,* yeni seri, Cilt: XX (1890), s. 272 ve devamı; Stiebling, *Das Wertgesetz und die Profitrate,* New York, 1890; Wolf, "Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx", *Jahrbücher für Nationalökonomie*, üçüncü seri, Cilt: II (1891), s. 352 ve devamı; Schmidt, *Die Neue Zeit*, 1892-3,

kendisi de hayatta olmayan Friedrich Engels'in görüşüne göre, üçüncü cildin önsözünde bu yarışma makalelerini eleştirirken belirttiği gibi, kimse ödülü kazanmayı başaramadı.

Bununla birlikte, Marx'ın sisteminin tamamlan-masının uzun süreden beri ertelenen ortaya çıkışı ile birlikte, söz konusu mesele sonunda belirli bir karara varmanın mümkün olduğu bir aşamaya geldi. Zira bu çözüm vaadi üzerinde herkes istediği kadar çok ya da az düşünebiliyordu. Bir yanda yapılmış olan vaatler diğer yanda argümanlar, bir anlamda birbirleri ile kıyaslanamıyordu. Her ne kadar yazarları tarafından Marksist teorinin ruhuna uygun olarak tasarlandığı ve icra edildiği kabul edilse de, diğer kişilerin çözüm girişimlerinin başarılı şekilde çürütülmelerinin Marx'ın taraftarlarınca onaylanmasına ihtiyaç duyulmuyordu. Zira bunlar, çözümlerin her defasında başlangıçta vaat edilmiş olan çözüm ile kusursuz bir benzerlik taşımasını talep edebiliyorlardı. Fakat bu sonuncu çözüm de sonunda ortaya çıktı ve otuz yıllık mücadeleye, bütün tarafların sırayla fikirlerini açığa vurabilecekleri ve kendilerini ileride gelecek olan vahiylerin ümitleri ile mutlu etmek ya da, Proteus-vâri biçimde, değişken ve inandırıcı olmayan bir yorumdan bir diğerine geçmek yerine meseleyi mücadele yoluyla hâlledebilecekleri sabit, dar ve açıkça belirlenmiş bir savaş alanı kazandırdı.

Marx'ın kendisi kendi sorununu çözmüş müdür? Tamamlanmış olan sistemi kendisine ve gerçeklere sadık kalmış mıdır, yoksa kalmamış mıdır? Bu meseleyi araştırmak izleyen sayfaların işidir.

Cilt: 4 ve 5; Landè, a.g.e., Cilt: 19 ve 20; Fireman, "Kritik der Marxschen Werttheorie", *Jahrbücher für Nationalökonomie*, üçüncü seri, Cilt: III (1892), s. 793 ve devamı; son olarak Lafargue, Soldi, Coletti ve Graziadei, *Criticia Sociale*, Temmuz-Kasım arası, 1894.

Bölüm 1

Değer Teorisi ve Artı-Değer

Marx'ın sisteminin dayanaklarını kendi değer kavramı ve kendi değer teorisi oluşturmaktadır. Marx'ın kendisinin de tekrar tekrar ifade ettiği üzere, bunlar olmadan iktisadî olgulara ilişkin hiçbir bilimsel bilgi elde etmek mümkün olmayacaktır. Marx'ın bu ikisi hakkındaki görüşlerine ulaşmada kullandığı yöntem sayısız defa tarif edilmiş ve tartışılmıştır. Aradaki bağlantının anlaşılması için, Marx'ın argümanının en önemli noktalarını kısaca özetlemem gerekiyor.

Marx, "değerin izini bulmak" (I, s. 55) amacıyla girişti̇ği incelemenin alanını başlangıçtan itibaren *metalar* ile sınırlandırmaktadır. Marx'a göre *meta*dan bütün iktisadî malları değil, sadece piyasa için üretilmiş olan *emek ürünleri*ni anlamamız gerekmektedir.[1] Marx işe "Tek Bir Metanın Analizi" (I, s. 41) ile başlamaktadır. Bir meta, bir yandan sahip olduğu nitelikler ile belirli türden insan ihtiyaçlarını karşılayan yararlı bir nesnedir, diğer yandan da mübadele-değerinin maddî vasıtasını oluşturmaktadır. Bunun ardından Marx bu sonuncusunun analizine geçmektedir. "Mübadele-değeri, ilk bakışta, niceliksel bir ilişki olarak, farklı türden kullanım-değerlerinin birbirleri ile mübadele edildiği bir oran olarak, zamana ve mekâna göre sürekli deği-

[1] Cilt I, s. 47, 49, 83, 121 ve başka birçok yerde. Karşılaştırma için aynı zamanda bkz. Adler, *Grundlagen der Karl Marxschen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft*, Tübingen, 1887, s. 210 ve 213.

şen bir ilişki olarak görünür". Bu nedenle de mübadele-değeri tesadüfî bir şey olarak görünmektedir. Yine de bu değişim ilişkisinde sabit ve değişmez olan bir şeyin bulunması gerekmektedir. Marx da bu şeyi açığa çıkarmaya girişir. Kendisi bunu iyi bilinen diyalektik yöntemi ile yapar. "Buğday ve demir gibi iki metayı örnek olarak alalım. Bunların nispî mübadele oranı ne olursa olsun, bu oran daima belirli bir miktardaki buğdayın belirli bir miktardaki demire eşit olduğu bir denklem ile temsil edilebilir: Örneğin 1 quarter buğday = 1 ton demir. Bu denklem bize ne anlatmaktadır? Bu denklem bize, iki farklı şeyde, yani 1 quarter buğdayda ve 1 ton demirde aynı büyüklüğe sahip ortak bir öğenin mevcut olduğunu anlatmaktadır. O yüzden bu iki şey, kendisi her iki türden de olmayan bir üçüncü şeye eşittirler. Bu nedenle, mübadele-değeri söz konusu olduğu müddetçe her ikisinin de bu üçüncü şeye indirgenebilir olmaları gerekmektedir".

"Bu ortak öğe" diye devam etmektedir Marx, "metaların geometrik, fiziksel, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Çoğu defasında metaların fiziksel özellikleri, ancak onları kullanışlı yaptıkları ve böylece onları kullanım-değeri hâline getirdikleri zaman dikkate alınırlar. Ancak, diğer yandan, metaların arasındaki mübadele ilişkisi açıkça bu metalar kullanım-değerleri hesaba katılmadan belirlenir. Bu ilişki içerisinde bir değer, eğer doğru oranda mevcut ise, bir diğeri ile aynıdır. Ya da yaşlı Barbon'un dediği gibi 'Eğer değerleri eşitse, bir türden emtia bir diğeri kadar iyidir. Eşit değerde olan şeyler arasında hiçbir fark ya da ayırım yoktur.' Kullanım-değeri olarak metalar farklı nitelikteki bütün şeylerin üzerinde yer almaktadırlar; mübadele-değerleri olarak ise ancak farklı niceliklerde olabilirler ve bu nedenle de kullanım-değerinin tek bir zerresini bile içermeyebilirler.

"Bu durumda metaları kullanım-değerlerinden soyutlarsak, geriye tek bir ortak özellikleri, emek ürünü olma özellikleri kalır. Fakat metalar emek ürünü olarak dahi, bu soyutlama süreci vasıtasıyla elimizde hâlihazırda bir değişikliğe uğramışlardır. Zira bir metayı kullanım-değerinden soyutlarsak, onu aynı zamanda kendisine bir kullanım-değeri kazandıran maddî öğelerden ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Artık o bir masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Bütün fiziksel nitelikleri ortadan kalkmıştır. Ve artık marangozun, duvarcının, eğiricinin ya da başka türden belirli bir endüstrinin eme-

ğinin ürünü de değildir. Emek ürünlerinin yararlı nitelikleri ile birlikte, onlarda somutlaşmış olan emeğin yararlı niteliği ortadan kalkmakta ve bu emeklerin farklı somut biçimleri de kaybolmaktadır. Bu ürünler artık birbirlerinden ayırt edilemezler; hepsi aynı türden insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenmişlerdir."

"Şimdi bu ürünlerin her birinden artakalan şeyi inceleyelim. Bu artakalan şey, hayaletimsi bir nesnellikten, birbirlerinden ayırt edilemeyen insan emeğinin hücresel bir dokusundan; yani biçimi ne olursa olsun, insan emeğinin bir çıktısından başka bir şey değildir. Bütün bu şeyler şimdi bize, insan emeğinin kendi üretimlerinde harcanmış olduğunu, onlarda insan emeğinin birikmiş olduğunu ve bunların bu ortak toplumsal özün kristalleri olarak birer değer olduklarını göstermek zorundadır."

Sonuç olarak, değer kavramını bu şekilde bulmuş ve belirlemiş oluyoruz. Değer, mübadele-değeri ile özdeş olmayan diyalektik bir biçim içerisindedir; fakat, birazdan basitçe ifade edeceğim üzere, mübadele-değeri ile çok yakın ve ayrılmaz bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. Değer, mübadele-değerinden çıkarılmış bir tür mantıksal özdür. Marx'ın kelimeleri ile söylersek, değer "kendisini metaların mübadele ilişkisinde veya mübadele-değerinde gösteren ortak bir unsurdur" ya da bu defa tersinden söylersek "mübadele-değeri, metaların değerinin kendisini gösterebileceği veya ifade edebileceği tek biçimdir" (I, s. 45).

Değer kavramını oluşturduktan sonra Marx, değerin ölçüsünü ve miktarını tarif etmeye geçer. Emek değerin özü olduğuna göre, bütün metaların sahip olduğu değerin miktarı da onlarda bulunan emeğin miktarı ile ölçülür. Bu emek miktarı da kendi süresi vasıtasıyla ölçülür. Fakat bu süre, metayı meydana getiren bireyin ihtiyaç duyduğu belirli bir süre ya da emek zamanı değil, toplumsal bakımdan gerekli olan emek zamanıdır. Marx bu sonuncusunu "bir kullanım-değerini, normal üretim koşullarında ve belirli bir toplumda yaygın olan emeğin beceri seviyesi ve yoğunluğu ile üretmek için gerekli olan emek zamanı" (I, s. 46) olarak tanımlamaktadır. "Değerin miktarını, ancak bir kullanım-değerini üretmek için toplumsal bakımdan gerekli olan emek miktarı ya da emek zamanı belirler. Burada tek tek her bir meta kendi türünün ortalama bir örneği olarak kabul edilmelidir. Bu ne-

denden dolayı, eşit miktarda emeğin somutlaştığı ya da aynı emek zamanında üretilebilen metalar aynı değerde olacaklardır. Bir metanın değerinin bir diğer metanın değeri ile olan bağlantısı, birinin üretimi için gerekli olan emek zamanının diğerini üretmek için gerekli olan emek zamanı ile olan bağlantısı şeklindedir. Değer olarak bütün metalar, kristalleşmiş emek zamanının belirli miktarlarından ibarettirler."

Bütün bunlardan, "metaların mübadelesinde bulunan" (I, s. 176, 184) ve mübadele ilişkilerine hükmeden büyük "değer kanunu"nun konusu çıkmaktadır. Bütün her şey olup bittikten sonra bu kanun, metaların içerdikleri toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı ile orantılı olarak mübadele edildiğini ifade eder ve bunu ifade etmesi gerekir (I, s. 86). Aynı kanun "metalar değerlerine göre mübadele edilir" (I, s. 177, 217; III, s. 221) ya da "eşdeğerler eşdeğerler ile mübadele edilir" (I, s. 184, 217) şeklinde de ifade edilebilir. Birbirlerinden bağımsız olan durumlarda, değerin altında ya da üstünde olan fiyatların arzdaki ve talepteki anlık dalgalanmalara göre oluştuğu doğrudur. Fakat bu "piyasa fiyatlarının sürekli olarak salınımı ... birbirlerini denkleştirir ve geçersiz kılar ve kendilerini, bu fiyatların içsel bir kanunu olarak, ortalama bir fiyata indirger" (I, s. 184, dipnot). Uzun dönemde "toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı kendisini, tesadüfî ve sürekli olarak dalgalanan mübadele ilişkileri üzerindeki esas güç olarak, daima, etkili bir doğa kanununu gibi, zorla ortaya koyar" (I, s. 86). Marx bu kanunun "metaların mübadelesinin ebedî kanunu" (I, s. 215), "dengenin akılcı unsuru" ve "doğal denge kanunu" (III, s. 221) olduğunu ifade etmektedir. Hâlihazırda bahsedilen ve metaların değerlerinden sapan fiyatlar ile mübadele edildiği hakkındaki bu kaçınılmaz durumlar, bu kanunla ilişkili olarak, "tesadüfî" sayılmalıdır (I, s. 184, dipnot). Hatta Marx söz konusu sapmayı "metaların mübadelesi kanununun ihlâli" olarak adlandırmaktadır (I, s. 177).

Değer teorisinin bu ilkelerine dayanarak Marx, öğretisini oluşturan yapının ikinci kısmına, yani kendisinin ünlü artı-değer doktrinine varmaktadır. Marx bu kısımda kapitalistlerin kendi sermayelerinden elde ettiği kazancın kaynağının izini sürmektedir. Kapitalistler belirli bir tutarda para yatırmakta, bunu metalara çevirmekte ve ardından – ara bir üretim süreci ile veya bu süreç olmadan – bu metaları tekrar, ancak daha fazla bir tutarda paraya çevirmektedir. Başlangıçta yatırı-

lan tutar ile karşılaştırıldığında, geri alınan tutardaki bu çoğalma, bu artış ya da Marx'ın adlandırdığı üzere "artı-değer" nereden gelmektedir?[2]

Ardından Marx, kendisine mahsus diyalektik dışlama yöntemi ile bu sorunun koşullarını belirlemeye geçmektedir. İlk olarak Marx, artı-değerin, kapitalistin bir satın alıcı olarak metaları düzenli olarak değerlerinin altında satın almasından ve bir satıcı olarak bunları düzenli olarak değerlerinin üzerinde satmasından kaynaklanamayacağını ifade etmektedir. Bu nedenle sorun kendisini şu şekilde ortaya koymaktadır: "Para sahibi metaları değerleri üzerinden satın almalı, ardından bunları değerleri üzerinden satmalı ve buna rağmen bu sürecin sonunda başlangıçta koyduğu paradan daha fazlasını geri almalıdır. Söz konusu sorunun koşulları bu şekildedir. *Hic Rhodus, hic salta!*[*]" (I, s. 185).

Marx'ın burada bulduğu çözüm şudur: Kullanım-değeri mübadele-değerinin bir kaynağı olma özgül özelliğine sahip bir meta mevcuttur. Bu meta emeğin becerisidir, yani emek gücüdür. Bu meta piyasada iki koşul altında satışa sunulmaktadır: İşçinin kişisel olarak özgür olması koşulu; aksi takdirde satışa sunulmuş olan şey yalnızca işçinin emek gücü değil, aynı zamanda bir köle olarak işçinin kendisi olacaktır. Ve işçinin "kendi emek gücünü kullanması için gerekli olan bütün araçlardan" yoksun olması koşulu; aksi takdirde işçi kendi başına üretim yapmayı tercih edecek ve kendi emek gücünden ziyade kendi ürünlerini satışa sunacaktır. Kapitalist, bu metanın alışverişi vasıtasıyla artı-değeri elde etmektedir. Bunu ise şu şekilde yapmaktadır: Metanın, yani emek gücünün değeri, tıpkı herhangi bir diğer metada olduğu gibi, kendisinin yeniden üretimi için gerekli olan emek zamanı ile ayarlanmaktadır. Yani bu durumda emek gücü, işçinin bakımı için gerekli olan geçim araçlarının yaratılması için ihtiyaç duyulan emek zamanı ile düzenlenmektedir. Örneğin, belirli bir toplumda bir günlük

---

[2] Zamanında başka bir yerde (*Geschichte und Kritik der Kapitalzinstheorieen*, 1884, s. 421 ve devamı; İngilizce çevirisi: William Smart, 1890, s. 367 ve devamı) Marx'ın doktrininin bu kısmının ayrıntılı bir tarifini vermiştim. Şimdi bu tarifi, mevcut amacın ihtiyaç gösterdiği üzere, çok sayıda kısaltmada bulunarak kullanıyorum.

[*] "İşte Rhodus, işte sıçra!" (İşte deve, işte hendek!). [ç.n.]

zorunlu geçim araçlarının üretimi için 6 saatlik bir emek zamanına ihtiyaç duyuluyorsa ve aynı zamanda, varsayalım ki, bu emek zamanı 3 şilinlik bir para miktarında somutlaşıyorsa, bu durumda bir günlük emek gücü 3 şiline satın alınabilecektir. Eğer kapitalist bu satın alımı sonuçlandırırsa, emek gücünün kullanım-değeri kendisine ait olacak ve bu değeri işçinin kendisi için çalışmasını sağlayarak gerçekleştirecektir. Fakat kapitalist işçiyi bir günde sadece emek gücünün kendisinde somutlaşmış olan ve emek gücünün satın alınması esnasında karşılığı ödenen zaman miktarınca çalıştırırsa, hiçbir artı-değer ortaya çıkmayacaktır. Zira, söz konusu varsayıma göre, 6 saatlik emek bu ürünlere kapitalistin ücretlere ödemiş olduğu 3 şilinden daha fazla bir değerde somutlaşmış olan bir değeri katmayı başaramayacaktır. Ancak, kapitalistlerin hareket tarzı bu yönde değildir. Kapitalistler emek gücünü sadece 6 saatlik bir emek zamanına karşılık gelen bir fiyata satın almış olsalar bile, işçiyi yine de kendileri için tüm gün boyunca çalıştırırlar. Ve şimdi bu gün boyunca meydana getirilen üründe, kapitalistin karşılığını ödemek zorunda olduğundan daha fazla emek zamanı içerilmiş olacaktır. Bu nedenle kapitalist, ücretlere ödediğinden daha fazla değere sahip olacak ve kapitalistin payına düşen bu fark da "artı-değer" olacaktır.

Bir örnek verelim: Bir işçinin 10 poundluk bir pamuğu 6 saatte iplik olarak eğirebildiğini, bu pamuğun üretimi için 20 saatlik emeğe ihtiyaç duyulduğunu ve pamuğun buna mukabil olarak 10 şilinlik bir değere sahip olduğunu varsayalım. Buna ilâveten, eğricinin 6 saatlik eğirme esnasında kullandığı araçların 4 saatlik bir emeğe karşılık geldiğini ve sonuç itibarıyla bu araçların 2 şilinlik bir değeri temsil ettiklerini varsayalım. Bu durumda, eğirme işinde tüketilen üretim araçlarının toplam değeri 12 şilin edecek ve 24 saatlik bir emeğe karşılık gelecektir. Eğirme süreci esnasında pamuk bir diğer 6 saatlik emek daha "emmektedir". Bu nedenle, eğrilmiş olan iplik bir bütün olarak 30 saatlik bir emeğin ürünü olacak ve buna mukabil olarak 15 şilinlik bir değere sahip olacaktır. Kapitalistin işe aldığı işçiyi günde sadece 6 saat çalıştırdığı varsayımı altında, ipliğin üretimi kapitaliste en az 15 şiline mal olacaktır: pamuk için 10 şilin, araçların aşınması ve eskimesi için 2 şilin, işçi ücretleri için de 3 şilin. Burada hiçbir artı-değer bulunmamaktadır.

Bununla birlikte, kapitalistin işçiyi günde 12 saat çalıştırması durumu tamamıyla ayrı bir şeydir. Bu 12 saatte işçi, daha önceden 40 saatlik emeğin somutlaşmış olduğu ve bu nedenle de 20 şilin eden 20 poundluk bir pamuk ile çalışmaktadır. Buna ilâveten, işçi 8 saatlik bir emeğin ürünü olan ve 4 şilin değerinde olan araçları kullanmaktadır. Fakat işçi gün boyunca hammaddelere 12 saatlik bir emek, yani 6 şilinlik yeni bir değer katmaktadır. Şimdi yapılan işin bilançosu şu şekildedir: Bir gün boyunca üretilen ipliğin tamamı 60 saatlik emeğe mal olmuştur ve dolayısıyla 30 şilinlik bir değere sahiptir. Kapitalistin yaptığı harcama pamuk için 20 şilin, araçların aşınması ve eskimesi için 4 şilin ve ücretler için 3 şilin, dolayısıyla toplamda 27 şilin etmektedir. Şimdi geriye 3 şilinlik bir "artı-değer" kalmaktadır.

Bu nedenle artı-değer, Marx'a göre, kapitalistin işçiyi günün bir kısmında karşılığında hiçbir ödemede bulunmadan kendisi için çalıştırmasının bir sonucudur. İşçinin çalışma günü iki kısma ayrılabilir: İlk kısımda – "gerekli emek zamanı" – işçi kendi geçimi için gerekli olan araçları veya bu araçların değerini üretir ve emeğinin bu kısmına eşit bir ücret elde eder. İkinci kısımda – "artı-emek zamanı" – ise iççi sömürülür, emeğinin bu kısmına eşit hiçbir şey almadan "artı-değer" üretir (I, s. 239 ve devamı). "Esasında bütün artı-değer, ödenmemiş emek zamanının somutlaşmasından ibarettir" (I, s. 585).

Artı-değer miktarının aşağıda verilmiş olan tanımları, Marksist sistem için oldukça önemli ve oldukça ayırt edicidir. Artı-değer miktarı, farklı türden diğer miktarlar ile ilişkilendirilebilir. Bundan doğan farklı oranlar ve orantılı sayılar açık bir biçimde birbirlerinden ayırt edilmelidir.

Her şeyden önce, sermayenin, kapitalistin artı-değerleri kendisine ayırabilmesini mümkün kılan iki unsuru ayırt edilmelidir. Bu unsurların her biri, artı-değerin kökeni ile bağlantılı olarak, birbirlerinden tamamıyla ayrı bir role sahiptir. Gerçekte yeni artı-değer, ancak kapitalistin işçinin uygulamasını sağladığı canlı emek vasıtasıyla yaratılabilir. Kullanılan üretim araçlarının değeri korunmakta ve ürünlerin değeri içinde farklı bir biçimde yeniden ortaya çıkmakta, fakat hiçbir artı-değer ilâve etmemektedir. "Bu yüzden sermayenin üretim araçlarına, yani hammaddelere, yardımcı malzemelere ve emeğin aletlerine dönüşmüş olan bu kısmı, üretim sürecinde kendi değerinin miktarını

değiştirmez." Bu nedenden dolayı Marx, sermayenin bu kısmını "sabit sermaye" olarak adlandırmaktadır. "Diğer yandan, sermayenin emek gücüne dönüşen kısmı üretim sürecinde kendi değerini değiştirmektedir. Kendi eşitini, buna ilâve bir fazla (artı-değer) ile yeniden üretmektedir." Bu nedenle Marx, sermayenin bu kısmını "sermayenin değişken kısmı" veya "değişken sermaye" olarak adlandırmaktadır (I, s. 223). Şu hâlde, artı-değerin, sermayenin yatırılmış olan (ve artı-değerin tek başına "değerini karşıladığı") değişken kısmına olan oranını Marx *artı-değer oranı* olarak adlandırmaktadır. Artı-değer oranı, artı-emek zamanının gerekli emek zamanına oranı ya da ödenmemiş emeğin ödenmiş emeğe oranı ile özdeştir. Bu yüzden artı-değer oranı Marx için, emeğin sömürü derecesinin tam bir ifadesi olma işini görmektedir (I, s. 241 ve devamı). Örneğin, işçinin günlük fiilen çalıştığı saat sayısı 12 iken, işçinin günlük 3 şilin olan ücretinin değerini üretmek için gerekli olan emek zamanı 6 saat tutuyor ise, bu durumda işçi ikinci 6 saatte (artı-emek zamanı) 3 şilinlik bir değer (artı-değer) daha üretecektir. Buna göre, artı-değer tamamıyla ücretlere ödenen değişken sermayenin miktarına eşit olacak ve artı-değer oranı da %100 olarak hesaplanacaktır.

Kâr oranı ise bundan tamamıyla farklıdır. Kapitalist kendisine ayırdığı artı-değeri tek başına değişken sermayeye değil, kullandığı sermayenin toplam değerine dayanarak hesaplar. Örneğin sabit sermaye 410 sterlin, değişken sermaye 90 sterlin ve artı-değer de 90 sterlin ise, artı-değer oranı, demin verilen örnekte olduğu gibi, %100 olacaktır. Fakat kâr oranı sadece %18 olacak, yani yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye 90 sterlinlik bir kâr getirecektir.

Bundan başka, şurası da açıktır ki, tamamıyla aynı olan bir artı-değer oranı kendisini söz konusu sermayenin organik bileşimine göre oldukça farklı kâr oranları biçiminde ortaya koyabilir ve koyması da gerekmektedir. Daha fazla değişken sermaye ve daha az sabit sermaye kullanıldığında (bu sonuncusu artı-değerin oluşumuna herhangi bir katkıda bulunmamaktadır; ancak, sadece sermayenin değişken kısmı tarafından belirlenen artı-değer ile bağlantılı olarak, kâr biçiminde hesaplanan fonu arttırmaktadır), kâr oranı daha yüksek olacaktır. Örneğin hiçbir sabit sermaye mevcut değilken (ki bu gerçekte pratik olarak hemen hemen imkânsızdır) değişken sermaye 50 sterlin ve, demin

yapılan varsayıma dayanarak, artı-değer oranı %100 ise, elde edilen artı-değer de 50 sterlin olacaktır; ve bu artı-değer 50 sterlin değerindeki toplam sermaye üzerinden hesaplanacaktır. Bu durumda kâr oranı da tam olarak %100 olacaktır. Diğer yandan, toplam sermaye 4'e 1 oranında sabit ve değişken sermayeden oluşuyor ise; ya da diğer bir ifadeyle, 50 sterlin değerindeki bir değişken sermaye 200 sterlin değerindeki bir sabit sermayeye eklenirse, artı-değer oranı %100 iken artı-değer 50 sterlin olacaktır. Bu artı-değer de 250 sterlin değerindeki bir sermayeye pay edilecek ve bu şekilde sadece %20'lik bir kâr oranını temsil edecektir. Son olarak toplam sermaye 9'a 1 oranında, yani 450 sterlinlik sabit sermayeye 50 sterlinlik değişken sermayeden oluşuyor ise, 500 sterlin değerindeki toplam sermayenin payına 50 sterlin değerinde bir artı-değer düşecek ve kâr oranı sadece %10 olacaktır.

Şimdi, bu durum son derece dikkat çekici ve önemli sonuç bir vermektedir. Bu sonucu takip ettiğimizde Marksist sistemin, en önemli yeni özelliği üçüncü ciltte bulunan, tamamıyla yeni bir aşamasına varıyoruz.

Bölüm 2

Ortalama Kâr Oranı ve Üretim Fiyatı Teorisi

Bu sonuç şudur: Teknik nedenlerden ötürü, farklı "üretim alanları"ndaki sermayelerin "organik bileşimleri" (III, s. 172) zorunlu olarak farklıdır. Farklı teknik kullanım biçimlerine (manipulations) ihtiyaç duyan endüstrilerde, bir günde işlenen hammaddelerin miktarı oldukça farklıdır; veya kullanım biçimleri aynı ve işlenen hammadde miktarları neredeyse eşit olsa dahi, bu malzemenin değeri bir hayli farklılık gösterebilir; örneğin metal endüstrisindeki hammaddelerden bakır ve demirde durum bu şekildedir; veya, son olarak, istihdam edilen her bir işçinin kullandığı endüstriyel aygıtların tümünün, aletlerin ve makinenin miktarları ve değerleri farklı olabilir. Bütün bu farklı unsurlar birbirlerini tam olarak dengelemediklerinde, ki birbirlerini nadiren dengelerler, bunlar, farklı üretim dallarında üretim araçlarına yatırılmış olan sabit sermaye ile emeğin satın alınmasına harcanan değişken sermaye arasında farklı bir oran yaratırlar. Sonuç itibarıyla, iktisadî üretimin her bir dalı kendisine yatırılan sermaye için özel, kendine mahsus bir "organik bileşim"e ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bir önceki argümana göre, eşit bir artı-değer oranı verili iken, (şüphesiz Marx'ın şimdiye dek hep varsaydığı, metaların birbirleriyle "değerlerine göre" veya onlarda somutlaşmış olan emek ile orantılı olarak mübadele edildikleri koşuluna bağlı olarak) her bir üretim dalı farklı, özel bir kâr oranı göstermek zorundadır.

Ve burada Marx kendi teorisindeki ünlü büyük kusuru işlemektedir. Son on yıllık Marksist literatürde en önemli tartışma noktasını teşkil ettiğinden dolayı, bu kusuru görmezden gelmek oldukça zordur. Marx'ın teorisi eşit miktarda, fakat farklı organik bileşimlere sahip olan sermayelerin farklı kârlar göstermek zorunda olduğu hususunda ısrar etmektedir. Bununla birlikte gerçek dünyanın en açık biçimde gösterdiği üzere, organik bileşimdeki olası farklılıklar ne olursa olsun, bu dünya, eşit miktarlarda olan sermayelerin eşit kârlar meydana getirmesi kanununa göre yönetilmektedir. Marx'ın bu çelişkiyi kendi sözleri ile açıklamasına izin verelim:

"Böylece, farklı endüstri dallarında, sermayelerin organik bileşimlerindeki farklılıklara göre ve aynı zamanda, belirli sınırlar dâhilinde, bu sermayelerin devir sürelerine göre değişik kâr oranları elde edildiğini; bu nedenle, eşit artı-değer oranları mevcut iken dahi, *sadece aynı organik bileşime sahip sermayeler için geçerli olmasına rağmen* – devir sürelerinin aynı olduğu varsayımı altında – kârların sermaye miktarları ile orantılı olduğuna dair ve dolayısıyla eşit miktarlardaki sermayenin eşit zaman devrelerinde eşit miktarda kârlar meydana getirdiğine dair bir kanunun (veya genel eğilimin) bulunduğunu göstermiş oluyoruz. Bu argüman, şimdiye dek genel olarak muhakememizin temelini teşkil eden *metaların değerlerine göre satıldıkları* ilkesine dayanmaktadır. Diğer yandan şüphe yok ki, gerçekte (önemsiz, tesadüfî ve birbirlerini telafi eden farklılıkları saymazsak) farklı endüstriler için ortalama kâr oranı, bütün kapitalist üretim sistemini altüst etmeden, farklı *olamaz* ve böyle olması da mümkün değildir. *Dolayısıyla, öyle görünüyor ki, burada değer teorisi şeylerin fiilî hareketleri ile*, üretime ilişkin fiilî fenomen ile *uzlaştırılamaz* ve bu nedenden dolayı bu sonuncusunu anlama teşebbüsünden vazgeçilmelidir." Peki Marx'ın kendisi bu çelişkiyi hangi biçimde çözmeye çalışmaktadır?

Açık konuşmak gerekirse, Marx'ın çözümü kendisinin şimdiye dek kullandığı *metaların değerlerine göre mübadele edildikleri* varsayımı pahasına elde edilmiştir. Marx şimdi bu varsayımı tamamıyla bırakmaktadır. Bu varsayımın terk edilmesinin Marksist sistemde yarattığı etkiye ilişkin eleştirel görüşümüzü daha sonra geliştireceğiz. Bu arada Marksist argümanı özetlemeye devam edeceğim ve Marx'ın kendi görüşünü desteklemek için öne sürdüğü tablolu örneklerden birini vereceğim.

Bu örnekte Marx, her birinde istihdam edilmiş olan sermayenin farklı organik bileşime sahip olduğu beş farklı üretim alanını karşılaştırmakta ve bunu yaparken, başlangıçta, şimdiye dek kabul ettiği metaların değerlerine göre mübadele edildiği varsayımını sürdürmektedir. Bu varsayımın sonuçlarını veren aşağıdaki tablonun açık bir şekilde anlaşılması için, c'nin sabit sermayeyi ve v'nin değişken sermayeyi temsil ettiği belirtilmelidir. Günlük hayattaki fiilî farklılıkları da göz önünde bulundurarak, (Marx ile birlikte) istihdam edilen sabit sermayelerin farklı sürelerde "aşındığını", bundan dolayı farklı üretim alanlarında bir yılda sabit sermayenin birbirlerine eşit olmayan bir kısmının tüketildiğini varsayalım. Doğal olarak, *istihdam edilen c*'nin tamamı kâr oranının hesaplanmasında dikkate alınırken, sabit sermayenin sadece tüketilen kısmı – *tüketilen c* – ürünün değerine dâhil olacaktır.

Sermayeler	Artı-Değer Oranı (%)	Artı-Değer	Kâr Oranı (%)	Tüketilen C	Metaların Değerleri
I 80c + 20c	100	20	20	50	90
II 70c + 30v	100	30	30	51	111
III 60c+40v	100	40	40	51	131
IV 85c +15v	100	15	15	40	70
V 95c + 5v	100	5	5	10	20

Bu tabloda, emeğin kullanılma derecesinin aynı olduğu farklı üretim alanlarında, sermayenin sahip olduğu farklı organik bileşimlere oldukça farklı kâr oranlarının karşılık geldiğini görüyoruz. Ancak, aynı olgulara ve verilere daha başka bir açıdan da bakabiliriz. "Beş üretim alanında istihdam edilen sermayenin toplam tutarı 500, üretilen artı-değerin toplam tutarı 110 ve üretilen metaların değerlerinin toplam tutarı 610 birimdir. Eğer 500 birimi I'den V'e kadar olan sermayelerin sadece farklı kısımlarını oluşturduğu tek bir sermaye biçimde düşünürsek (tıpkı bir pamuk fabrikasındaki farklı departman-

larda, pamuk tarama, bükme, eğirme ve dokuma odalarında farklı bir değişken ve sabit sermaye oranının mevcut olması ve tüm fabrika için ortalama bir oranın hesaplanması gerektiği gibi), bu durumda ilk olarak 500 birimlik sermayenin ortalama bileşimi 390c + 100v ya da yüzde olarak 78c + 22v olacaktır. 100 birimlik her sermayeyi toplam sermayenin beşte biri olarak alırsak, her bir sermayenin bileşiminin ortalaması 78c + 22v olacaktır; ve aynı şekilde her 100 birimin payına 22 birim artı-değer düşecektir" (III, s. 183-184). Dolayısıyla, ortalama kâr oranı %22 olacaktır. Şimdi, beş sermaye parçasının her birinin bu ortalama kâr oranını fiilen elde edebilmesi için, tek tek metaların hangi fiyatlardan satılmaları gerekmektedir? Bir sonraki tablo bunu göstermektedir. Tabloda "Maliyet Fiyatı" yer almaktadır. Maliyet fiyatı ile Marx, metaların değeri içinde, tüketilen üretim araçlarının fiyatını ve istihdam edilen emek gücünün fiyatını kapitalistler için oluşturan, fakat hiçbir artı-değer ya da kâr içermeyen, dolayısıyla miktarı v + tüketilen c'ye eşit olan kısmı anlamaktadır.

Sermayeler	Artı-Değer	Tüketilen C	Metaların Değerleri	Metaların Maliyet Fiyatları	Metaların Fiyatları	Kâr Oranı (%)	Fiyatın Değerden Sapması
I 80c + 20c	20	50	90	70	92	22	+ 2
II 70c + 30v	30	51	111	81	103	22	- 8
III 60c+40v	40	51	131	91	113	22	- 18
IV 85c +15v	15	40	70	55	77	22	+ 7
V 95c + 5v	5	10	20	15	37	22	+ 17

Bu tablonun sonucu hakkında Marx şu yorumda bulunmaktadır: "Birlikte ele alındıklarında, metalar değerlerinin 2 + 7 + 17 = 26 birim üzerinde ve 8 + 18 = 26 birim altında satılmaktadır. Böylece fiyattaki

değişmeler, ***metaların bir kısmının değerlerinin üzerinde ve bir kısmının değerlerinin altında satılması ile orantılı olacak bir biçimde***, artı-değerin eşit bir biçimde bölüşümü ya da yatırılmış olan sermayeden %22 oranında bir ortalama kâr oranının I'den V'e kadar metaların her birimin maliyet fiyatına eklenmesi yoluyla birbirlerini geçersiz kılmaktadır. ***Ve şimdi metaların bir kısmının bu fiyatlardan satılması***, sermayelerin I'den V'e kadar farklı organik bileşimlere sahip olmalarına rağmen, ***kâr oranının I'den V'e kadar %22'ye eşit olmasını sağlamaktadır***" (III, s. 185).

Marx bütün bunların tek başına hipotetik bir varsayımdan ibaret olmadığını, mutlak bir gerçeklik olduğunu söylemeye devam etmektedir. Bunun nedeni ise ***rekabettir***. Değişik üretim dallarına yatırılmış olan sermayelerin farklı organik bileşimlere sahip olması nedeniyle, "bu farklı dallarda geçerli olan kâr oranlarının ***başlangıçta oldukça farklı oldukları***" doğrudur. Fakat "rekabet yoluyla bu farklı kâr oranları, bütün bu farklı oranların ortalaması olan ortak bir orana indirgenmektedir. Bu ortak orana karşılık gelen ve, organik bileşimi ne olursa olsun, belirli bir sermaye miktarının payına düşen kâr ***ortalama kâr*** olarak adlandırılmaktadır. Bir metanın, kendi maliyet fiyatı ile üretimi için istihdam edilen (sadece tüketilen değil) sermayenin (devrinin yavaş ya da hızlı oluşuna göre) yıllık ortalama kârdaki payının toplamına eşit olan fiyatı, o metanın ***üretim fiyatını*** oluşturmaktadır" (III, s. 186). Bu fiyat aslında Adam Smith'in doğal fiyatı, David Ricardo'nun üretim fiyatı ve fizyokratların ***prix nècessaire***'si* ile aynıdır (III, s. 223). Ve tek tek metaların fiilî mübadele ilişkisi ***artık bunların değerleri ile değil, üretim fiyatları ile belirlenmektedir***; ya da Marx'ın ifade ettiği gibi "değerler üretim fiyatlarına dönüşmektedir" (III, 213). Değer ve üretim fiyatı sadece istisnaî ve tesadüfî olarak, yani organik bileşimi bütün toplumsal sermayenin ***ortalama*** organik bileşimine tesadüf eseri tam olarak uyan bir sermaye vasıtasıyla üretilen metalarda birbirleri ile çakışırlar. Diğer bütün durumlarda, değer ve üretim fiyatı kaçınılmaz biçimde ve genel olarak birbirlerinden ayrılırlar. Marx'ın yorumu şu şekildedir: Marx'a göre "ortalama toplumsal sermayeden daha yüksek bir sabit ve dolayısıyla daha düşük bir değişken sermaye oranı içeren sermayeleri ***yüksek*** bileşimli sermayeler; ve

* Zorunlu fiyat. [ç.n.]

bunun aksine, ortalama toplumsal sermayeye göre sabit sermayenin nispeten daha küçük ve değişken sermayenin nispeten daha geniş bir yer kapladığı sermayeleri *düşük* bileşimli sermayeler" olarak adlandırmaktayız. Böylece, ortalama bileşimden daha yüksek bileşimi olan bir sermaye vasıtasıyla yaratılan bütün metalarda, üretim fiyatı, bu metaların değerlerinin *yukarısında*, aksi durumda ise *aşağısında* olacaktır. Ya da ilk türden metalar zorunlu ve düzenli olarak değerlerinin *üstünde* ve ikinci türden metalar da değerlerinin *altında* satılacaktır (III, s. 193 ve devamı; ve muhtelif yerler).

Münferit kapitalistlerin, yaratılmış olan ve bütün toplumda dağıtılmış olan toplam artı-değer ile ilişkisi nihayetinde şu şekilde tarif edilmektedir: "Farklı üretim alanlarındaki kapitalistler kendi metalarını satarak bu metaların üretiminde tüketilen sermayenin değerini geri almakla birlikte, bunlar, bu şekilde, kendi özel üretim alanlarında yaratılan *artı-değeri* ve dolayısıyla kârı ele geçirmiş olmazlar. Bu kapitalistler, bütün üretim alanları birlikte ele alındığında, sadece toplumun tüm sermayesinin belirli bir zamanda yarattığı toplam artı-değerden ya da kârdan, toplam sermayenin aynı büyüklükteki her bir kısmının payına eşit bir bölüşüm vasıtasıyla düşen artı-değeri ve dolayısıyla kârı ele geçirmiş olurlar. Yatırılmış olan her 100 birim sermaye, bileşimi ne olursa olsun, toplam sermayenin belirli bir kısmı olarak bu 100 birimin payına her yıl ya da herhangi bir sürede, bu süre boyunca düşen kârı elde eder. Kâr söz konusu olduğu sürece, farklı kapitalistler, kârların her 100 birim için eşit paylara bölündüğü bir anonim şirketin basit birer üyesi konumunda bulunurlar. Bu nedenle de farklı kapitalistler bakımından kârlar, bunların her birinin ortak işe hisselerinin sayısına göre yaptığı katılımın nispî derecesine bağlı olarak, ortak işletmeye yatırdığı sermayenin miktarına göre değişir" (III, 186 ve devamı). Toplam kâr ve toplam artı-değer özdeş miktarlardır (III, 204). Ve ortalama kâr da "her bir üretim alanındaki sermaye miktarları arasında, bunların miktarları ile orantılı olarak bölüşülmüş olan toplam artı-değer miktarı"ndan başka bir şey değildir (III, 205).

Buradan çıkan önemli bir sonuç, münferit kapitalistin aldığı kârın sadece kendi yapmış olduğu işe göre açıkça artış gösterdiği değil (III, 201), aynı zamanda bu kârın çoğunun ve kimi zaman da tamamının

(örneğin ticarî sermayenin durumunda olduğu gibi) çoğu defasında söz konusu kapitalistin hiçbir bağlantısının olmadığı işçilerden çıktığıdır. Sonuç olarak Marx, özellikle zor olduğunu düşündüğü bir soru daha ortaya koymakta ve onu yanıtlamaktadır: "Bir sonuç olduğuna ve başlangıç noktası olmadığına göre, kârların bu ortak kâr oranına intibakı" hangi yoldan meydana gelmektedir?

İlk olarak Marx, kapitalist sistemin henüz hâkim duruma gelmediği ve dolayısıyla işçilerin kendilerinin gerekli üretim araçlarının sahibi olduğu bir toplumda, metaların fiilen gerçek değerlerine göre mübadele edileceği ve bu nedenle kâr oranlarının *eşitlenemeyeceği* görüşünü öne sürmektedir. Fakat işçiler sarfedilen emek zamanına daima eşit olan bir artı-değeri -- yani kendi zorunlu ihtiyaçlarının üzerinde olan ve bunu aşan bir değeri – elde edeceklerinden ve kendilerine saklayacaklarından, "tıpkı kendisinden sızdırılan artı-değer miktarının hangi kâr oranı ile temsil edildiğinin çalıştırılan işçi için önem taşımaması gibi" (III, 208), kâr oranında fiilen mevcut olan farklılıklar da işçi için bir önem taşımayacaktır. Üretim araçlarının emekçiye ait olduğu hayat şartları artık tarihsel olarak geride kaldığından ve bu koşullar hem eskide hem de modern dünyada, örneğin, toprak sahibi çiftçilerin ve zanaatçıların olduğu durumlarda geçerli olduğundan, Marx "metaların değerlerinin sadece teorik olarak değil, aynı zamanda tarihsel olarak da üretim fiyatlarından önce geldiğini kabul etmenin gerçeklere tamamıyla uygun olduğunu" (III, 209) iddia etme hakkına sahip olduğunu düşünmektedir.

Bununla birlikte, kapitalist üretim sistemine göre örgütlenmiş olan toplumlarda, bu değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi ve bunu takiben kâr oranlarının eşitlenmesi durumu kesinlikle gerçekleşmektedir. Buna ilâveten Marx'ın piyasadaki değerin ve piyasadaki fiyatın oluşumunu, değişik üstünlüklere sahip olan koşullarda satış için üretilen metaların tek tek ayrı kısımları ile özel bir biçimde ilişkili olarak ele aldığı bazı uzun ön tartışmalar bulunmaktadır. Bunun ardından Marx, bu eşitlenme sürecinin güdüleyici kuvvetleri ve bu sürecin hareket biçimi hakkındaki görüşlerini çok açık ve kısa bir şekilde ifade etmektedir: " Eğer metalar ... değerlerine göre satılırlarsa ... oldukça farklı kâr oranları elde edilir. Buna rağmen sermaye kendisini belirli bir alandan düşük bir kâr oranı ile geriye çeker ve daha yüksek bir kâr

veren bir diğerine fırlatır. Kâr oranı bir yerde düşüp diğer bir yerde arttıkça, bu sürekli yer değiştirmeler ya da, tek kelimeyle, sermayenin farklı alanlardaki bu bölüşümü vasıtasıyla, arz ve talep arasında, farklı üretim alanlarındaki ortalama kârın aynı olmasını sağlayan bir ilişki yaratılmakta ve böylece değerler üretim fiyatlarına dönüşmektedir" (III, 230).[1]

[1] Aynı zamanda Werner Sombart da yakınlarda yayınladığı (*Archiv für Soziale Gesetzgebung*, Cilt VII, 1895, s. 255 ve devamı) ve Marksist sistemin son cildi üzerine olan klâsik, açık ve geniş açıklamasında, yukarıdaki metinde alıntılanmış olan parçaların söz konusu soruna kesin bir biçimde verilmiş olan yanıtları içerdiğini kabul etmektedir (*a.g.e.*, s. 564). Bu önemli ve usta işi, fakat eleştirel açıdan yetersiz olduğunu düşündüğüm deneme ile daha sonra ayrıntılı olarak ilgileneceğiz.

Bölüm 3

Çelişki Meselesi

Uzun yıllar önce, eşit bir ortalama kâr oranının Marksist değer kanununa olan uygunluğu hakkında yukarıda anılan yarışma makalelerinin ortalıkta görünmesinden çok önce, bu konu üzerine olan görüşünü bu satırların yazarı şu sözleri ile açıklamıştı: "Ürünlerin uzun dönemde fiilen kendilerine ait emek ile orantılı olarak mübadele edilmeleri durumunda, sermaye kazançlarının eşitlenmesi mümkün olmayacaktır; ya da sermaye kazançlarının birbirine eşitlendiği bir durumda, ürünlerin kendilerine ait emek ile orantılı olarak mübadele edilmelerine devam edilmesi imkânsız olacaktır."[1]

Marksist kesimden, bu iki önermenin gerçekte uyumsuz olduğu ilk olarak birkaç sene önce Condrad Schmidt tarafından kabul edilmiştir.[2] Artık ustanın kendisinin otoriteli tasdiğine sahibiz. Schmidt eşit bir kâr oranının, ancak bazı metaların değerlerinin üzerinde ve diğer metaların da değerlerinin altında satıldığı ve böylece bu metaların kendilerinde somutlaşmış olan emek ile orantılı olarak mübadele edilmediği satış koşullarında mümkün olabileceğini açık ve kesin bir

[1] *Capital and Interest*, s. 362.

[2] Bkz. *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes*, Stuttgart, 1889, özellikle 13. Kısım; ve bu çalışmanın benim tarafımdan yapılan değerlendirmesi için bkz. *Tübinger Zeitschrift für die gesamte Staatwissenschaft*, 1890, s. 590 ve devamı.

biçimde ifade etmiştir. Schmidt bu iki uzlaşmaz önermeden hangisinin fiilî olgulara uyduğu konusunda da bizi tereddütte bırakmamıştır. Kendisi bunun, takdirimizi hak eden bir açıklık ve doğrulukla, sermaye kazançlarının eşitlenmesi olduğunu göstermektedir. Hatta daha da ileriye giderek, aynı doğruluk ve açıklıkla, çeşitli metaların gerçekte birbirleriyle içerdikleri emek ile orantılı olarak mübadele edilmediğini, bunların sermaye kazançlarının eşitlenmesinin zorunlu kıldığı değişik oranlarda mübadele edildiğini söylemektedir.

Üçüncü cildin bu doktrininin ilk cildin ünlü değer kanunu ile ne gibi bir ilgisi bulunuyor? Bu doktrin, ortadaki çelişmenin bu kadar hevesle aranan çözümünü içeriyor mu? Bu doktrin "yalnızca değer kanunu ile çelişmeden değil, aynı zamanda bu kanun vasıtasıyla dahi eşit bir ortalama kâr oranının gerçekleşebileceğini ve gerçekleşmesi gerektiğini" kanıtlıyor mu? Bu doktrin daha ziyade bu türden bir kanıtın tam tersini, yani fiilen uzlaştırılamaz olan bir çelişmenin ifadesini içermiyor mu ve eşit ortalama kâr oranının kendisini ancak ileri sürülen değer kanununun geçerli olmaması durumunda ve bu sayede ortaya koyabileceğini kanıtlamıyor mu?

Meseleyi tarafsız ve ölçülü bir şekilde inceleyen bir kimsenin uzun süre tereddüt içinde kalacağını sanmıyorum. İlk ciltte büyük bir vurguyla, bütün değerlerin tek başına emeğe dayandığı ve metaların değerlerinin kendi üretimleri için gerekli olan emek zamanı ile orantılı olduğu iddia ediliyordu. Bu önermeler, doğrudan doğruya ve özellikle, metaların "içinde bulunduğu" mübadele ilişkilerinden türetiliyor ve ortaya çıkarılıyordu. "Metalarda saklı olan değerin izini bulmak için, mübadele değerinden ve metaların mübadele ilişkilerinden hareketle işe başlamaya" (I, s. 55) doğru yönlendiriliyorduk. Değerin "metaların mübadele ilişkilerinde ortaya çıkan ortak bir öğe" (I, s. 45) olduğu ifade ediliyordu. Bize, hiçbir istisnaya müsaade etmeyen, sıkı bir kıyasa dayalı mütalaa ile ve bu mütalaayı vurgulayarak iki metayı mübadele esnasında eşdeğerler biçimine indirmenin, her iki metada da bunların "kendisine indirgenebilir *olması gereken aynı büyüklükteki* ortak bir öğenin" (I, s. 43) mevcut olduğu anlamına geldiği söyleniyordu. Bu nedenle "metaların mübadelesi kanununun bir ihlâli olarak görünen" (I, s. 177) geçici ve arada sırada meydana gelen değişmelerden ayrı olarak, kural itibarıyla, aynı miktarda emeğin somutlaşmış olduğu

metaların uzun dönemde birbirleriyle mübadele edilmesi *gerekiyordu*. Ve şimdi üçüncü ciltte bize kısa ve kuru bir biçimde, ilk cildin öğretisine göre olması *gereken* şeyin olmadığı ve asla olamayacağı; münferit metaların onlarda ihtiva edilen emek oranından farklı bir oranda birbirleriyle mübadele edildiği ve edilmesi gerektiği, bunun tesadüfî ve geçici olmak yerine zorunlu ve daimî bir şey olduğu söyleniyor.

Kendimi söylemekten alamıyorum; burada bir çelişmeye ilişkin hiçbir açıklama ve uzlaştırma göremiyorum, sadece yalın çelişkinin kendisini görüyorum. Marx'ın üçüncü cildi ilk cildi ile çelişiyor. Ortalama kâr oranı ve üretim fiyatları teorisi, değer teorisi ile uzlaştırılamaz. Bu, sanırım, her mantıklı düşünürün edineceği izlenimdir. Ve bu izlenim de genel olarak kabul edilmiş görünüyor. Loria, canlı ve kuvvetli üslûbuyla, kendisinin Marx'ın "bir çözüm yerine bir şaşırtmaca ortaya koyduğu" şeklindeki "sert, fakat âdil bir karara" varmaya mecbur kaldığını ifade etmektedir. Loria, üçüncü cildin yayınlanışında Marksist sistemin "Rus propagandasını", bu sistemin "tam bir teorik iflasını", "bilimsel bir intiharı", "Marx'ın kendi öğretisinin en açık bir biçimde teslim oluşunu" (*l'abdicazione più esplicita alla dottrina stessa*) ve "nefret edilen iktisatçılara ait olan en ortodoks doktrine azamî derecede ve tam bir bağlılığı" görmektedir.[3]

Ve Werner Sombart gibi Marksist sisteme pek yakın olan bir kişi dahi, "genel bir baş sallamanın" üçüncü cildin birçok okuyucunun üzerinde yarattığı muhtemel etkiyi en iyi biçimde temsil ettiğini söylemektedir. Sombart'a göre "Bunların çoğu, 'ortalama kâr oranı bilmecesinin çözümü'nü bir çözüm olarak kabul etmeye yanaşmayacaklardır; düğümün kesildiğini ve kesinlikle açılamayacağını düşüneceklerdir. Zira, derinlerden bir yerden bir anda meydana 'tamamıyla sıradan' bir üretim maliyeti teorisi çıktığında, bu, değer doktrininin felakete uğradığı anlamına gelecektir. Nitekim, kârları nihayetinde üretim maliyeti ile açıklamak zorunda kalacaksam, değer ve artı-değer teorile-

[3] "L'opera postima di Carlo Marx", *Nuova Antologia*, Şubat 1895, s. 20, 22, 23.

rının bütün o hantal aygıtının ne anlamı kalır?"[4] Sombart şüphesiz kendisine başka bir görüş saklamaktadır. Teoriyi kendi yoluyla kurtarmaya çalışmaktadır. Buna rağmen bu teorinin o kadar çok kısmı atılmıştır ki, Sombart'ın çabalarının mesele ile ilgisi bulunan herhangi birinin takdirini kazanacağı bana çok şüpheli görünmektedir. Her halükârda dikkate değer ve öğretici olan bu girişimi ileride daha yakından inceleyeceğim. Fakat yazarın ölümünden sonra gelen bu müdafiden önce, ustanın kendisini, bu kadar önemli olan bir konunun hak ettiği dikkati ve özeni göstererek dinleyelim.

Şüphesiz, Marx'ın kendisi de çözümünün bir çözüm olmadığı, yalnızca kendi değer teorisinin teslim oluşu anlamına geldiği eleştirisine maruz kalacağını önceden görmüş olmalıdır. Bu sağduyu, açıkça, Marksist sistemde üsûlen değil, gerçekten bulunan ve önceden yapılmış bir nefsi müdafaadan kaynaklanmaktadır. Zira, Marx, sayısız yerde, mübadele ilişkilerinin doğrudan doğruya değerlerden farklılık gösteren üretim fiyatları tarafından yönetilmesine rağmen, yine de bütün bunların değer kanununun sınırları dâhilinde hareket etmekte olduğu ve bu kanunun "nihaî kertede" en azından fiyatları yönettiği açık ifadesini eklemeyi elinden bırakmamaktadır. Kendisi bu görüşü birkaç tutarsız gözlem ve açıklama ile akla yatkın hâle getirmeye çalışmaktadır. Marx bu konuda kendisinin formel mantığa dayalı alışılmış yöntemini kullanmamakta, sadece farklı argümanlar içeren bir dizi ardarda gelen ufak düşünceler ya da bu şekilde yorumlanabilecek bulanık açıklamalar öne sürmektedir. Marx'ın kendisinin bu argümanlardan hangisine daha fazla ağırlık verdiği ya da bu farklı argümanların karşılıklı bağlantısına ilişkin görüşünün ne olduğu hakkında bir karara varmak imkânsızdır. Her ne olursa olsun, ustanın olduğu kadar ciddî nitelikteki sorunumuzun da hakkını vermiş olmak için, bu argümanların her birine en yakın ihtimamı göstermemiz ve bunları tarafsız olarak ele almamız gerekiyor.

Bana göre, ardarda gelen bu düşünceler değer kanunun kısmen ya da tamamen aynı kalan geçerliliği lehine dört argüman içeriyor:

---

[4] "Zur Kritik des Ökonomischen Systems von Karl Marx" *Archiv für soziale Gesetzgebung*, Cilt VII (1895), s. 571 ve devamı. Bundan böyle "Zur Kritik" olarak geçecektir.

Birinci argüman: *Ayrı ayrı* metaların değerlerinin üzerinde ya da altında satılmaları durumunda dahi, bu karşılıklı dalgalanmalar birbirlerini geçersiz kılmakta ve toplumda – bütün üretim dallarını dikkate alırsak – üretilen metaların *üretim fiyatlarının toplamı* yine bu metaların *değerlerinin tutarına eşit* hâlde kalmaktadır (III, s. 188).

İkinci argüman: Gerekli emek zamanının artması ya da azalması üretim fiyatlarının yükselmesine ya da düşmesine neden olduğundan, değer kanunu *fiyatların hareketini* yönlendirmektedir (III, s. 208, 211).

Üçüncü argüman: Marx'ın ifade ettiği üzere, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümünün henüz tamamlanmadığı *bazı "ilkel" aşamalarda*, değer kanunu metaların mübadelesini hiç azalmayan bir hâkimiyet ile yönetmektedir.

Dördüncü argüman: Karmaşık bir iktisadî sistemde, değer kanunu üretim fiyatlarını en azından *dolaylı yoldan ya da nihaî kertede* düzenlemektedir. Zira, metaların değer kanunu tarafından belirlenmiş olan toplam değeri, toplam artı-değeri belirlemektedir. Bununla birlikte, toplam artı-değer, ortalama kârın miktarını ve dolayısıyla genel kâr oranını düzenlemektedir (III, s. 212).

Bu argümanların her birini tek başına ele alarak çözümleyelim.

Birinci Argüman

Marx'ın kabul ettiği üzere, ayrı ayrı metalar birbirleriyle, üretimlerinde kullanılan sabit sermayenin payının ortalamanın altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak, değerlerinin altında ya da üzerinde mübadele edilmektedir. Bununla birlikte Marx, zıt yönlerde meydana gelen münferit sapmaların birbirlerini telafi etmesi ya da geçersiz kılması sayesinde, fiyatların toplam tutarının bütün değerlerin toplam tutarına tam olarak karşılık gelmesi üzerinde durmaktadır. "Metaların bir kısmı hangi oranda değerinin üzerine satılıyorsa, diğer bir kısmı da o oranda değerinin altına satılacaktır" (III, s. 185). "Bu nedenle [Marx'ın örnek olarak verdiği tabloda], I'den V'e kadar olan metaların fiyatlarının toplamı, bunların toplam değerlerine eşit olacak ve dolayısıyla, gerçekte, hem geçmiş hem de şimdiki emeğin toplam miktarının parasal bir ifadesi I'den V'e kadar olan metalarda içerilmiş

olacaktır. Ve bu yoldan, toplumda – bütün üretim dallarının toplamını ele aldığımızda – imal edilen metaların üretim fiyatlarının tutarı, bunların değerlerinin tutarına eşit olacaktır" (III, s. 188). Son olarak buradan hareketle, bütün metaların tutarı açısından ya da bir bütün olarak toplum açısından değer kanununun her halükârda geçerliliğini koruduğu argümanı aşağı yukarı açık bir şekilde türetilmektedir. "Bu arada bu kanun kendisini şu şekilde ortaya koymaktadır – bir metada çok fazla artı-değer bulunduğu müddetçe bir diğer metada çok az artı-değer bulunacak ve dolayısıyla üretim fiyatında gizlenmiş olarak meydana gelen *değerden sapmalar birbirlerini karşılıklı olarak geçersiz kılacaktır*. Bir bütün olarak kapitalist üretimde, *'genel kanun kendisini'*, ancak, aralıksız olarak süren dalgalanmaların sabit olarak değişen bir ortalaması biçiminde, çok karmaşık ve takribî bir yoldan hareketle *'hâkim eğilim olarak korumaktadır'* " (III, s. 190).

Bu argüman Marksist literatürde yeni sayılmaz. Söz konusu argüman bundan birkaç yıl önce benzeri koşullarda, Condrad Schmidt tarafından büyük bir kuvvetle ve belki de şu anda Marx'ın kendisinden daha büyük bir dürüstlükle ileri sürülmüştür. Ortalama kâr oranı muammasını çözme girişiminde Schmidt aynı zamanda, Marx'dan daha farklı bir argüman dizisi kullanarak, ayrı ayrı metaların birbirleriyle onlara ait emek ile orantılı olarak mübadele *edilemeyeceği* sonucuna varmıştır. Schmidt'in kendisi de bu gerçek karşısında Marx'ın değer kanununun artık geçerliliğini koruyup koruyamayacağı sorusunu sormaya mecbur kalmış ve kendi müspet görüşünü demin anılan argümana dayanarak savunmuştur.[5]

Bu argümanı savunmanın tamamıyla imkânsız olduğunu düşünüyorum. Bunu zamanında Condrad Schmidt'e karşı da ileri sürmüştüm. Bugün Marx hususunda, o zaman görüşüme temel olarak aldığım muhakemede herhangi bir değişiklik yapabilecek durumda değilim. Sadece bu görüşümü kelimesi kelimesine tekrar etmekle yetinebilirim. Condrad Schmidt'e itiraz ederken, ünlü değer kanununun uygulamada bu kadar çoğundan vazgeçildikten sonra bu kanundan geriye ne kadarının veya ne kadar azının kaldığını sormuş ve ardından şöyle devam etmiştim: "Bu kanundan geriye fazla bir şey kalmadığı,

[5] Bkz. Schmidt'in yukarıda alıntılanan çalışması; özellikle 13. bölüm.

en iyi biçimde, yazarın her şeye rağmen değer kanununun geçerliliğini koruduğunu kanıtlama girişimlerinde görülebilir. Metaların fiilî fiyatlarının değerlerinden farklılık gösterdiğini kabul ettikten sonra, yazar bu ayrılığın *ayrı ayrı metalar* için geçerli olan fiyatlar ile ilişkili olduğunu; ayrı ayrı bütün metaların *toplam tutarı*, yani yıllık ulusal ürün söz konusu olduğunda bu ayrılığın ortadan kalktığını ve bütün ulusal ürüne ödenen toplam fiyat ile bir arada ele alındığında, fiyatların bu üründe somutlaşmış olan değer miktarının tamamıyla kesin bir şekilde çakıştığını belirtmektedir (s. 51). Bu ifadenin dayanaklarını kâfi derecede gösterip gösteremeyeceğimi bilmiyorum, ama en azından bunları tanımlamaya çalışacağım.

"Bu durumda, 'değer kanunu'nun başlıca amacının ne olduğunu soruyoruz. Bu amaç, metaların mübadele ilişkilerinin fiilen bize göründükleri şekliyle açıklanmasından başka bir şey değildir. Örneğin, bir ceketin neden mübadele esnasında yirmi yardalık bir keten ile aynı değerde olduğunu veya on poundluk bir çayın değerinin neden bir tonluk bir demirin değerinin yarısı kadar olduğunu vb. bilmek isteriz. Marx'ın kendisinin de değer kanununun açıklayıcı amacını bu şekilde anladığı kesindir. Söz konusu meselenin sadece, tek tek farklı metaların *her birinin arasında yer alan* bir mübadele *ilişkisi* olabileceği açıktır. Bununla birlikte, metaların tamamına *bir bütün* olarak bakıldığında ve fiyatlar toplandığında, bu bütünün içerisinde mevcut olan ilişkilere bakmaktan dikkatle ve zorunlu olarak sakınmak gerekir. Fiyatların içinde bulunan nispî farklılıklar, toplam tutar içerisinde birbirlerini telafi ederler. Örneğin çayın demirden daha fazla bir değer tutması durumunda, demirin çaydan daha az bir değer tutması gibi veya tersi. Her halükârda, politik iktisatta metaların mübadelesi hakkında daha fazla bilgi edinmek istediğimizde, yanıt olarak, metaların bir bütün olarak ele alındıkları zaman meydana getirdiği toplam fiyattan bahsedilmesi; bir yarışmayı kazanan kişinin parkuru rakibinden kaç saniye önce tamamladığını sorduğumuzda, bütün yarışmacılar bir arada ele alındığında parkurun yirmi beş dakika on üç saniyede tamamlanmış olduğunun bize söylenmesinden başka bir şeye benzememektedir.

"Meselenin içinde bulunduğu durum şudur: Değer meselesi hakkındaki soruna Marx'ın takipçileri, ilk olarak, metaların içerdikleri emek zamanı ile orantılı olarak mübadele edildikleri şeklindeki değer kanunları

ile cevap vermektedirler. Ardından, ayrı ayrı metaların mübadele alanı hususunda, yani sorunun herhangi bir anlama sahip olduğu tek alanda bu yanıtı – gizlice veya açıkça – geçersiz kılmakta ve bu yanıtı sadece ulusal ürünün toplam tutarı için, bu nedenle de sorunun herhangi bir nesnesi olmadan ortaya konulamayacağı bir alanda büyük bir kuvvetle ileri sürmektedirler. Değer meselesi hakkındaki açık soruna bir cevap olması açısından, değer kanunu gerçekler ile açıkça çelişmektedir ve bu kanun, gerçekler ile çelişmediği tek biçimde uygulandığında da, çözüme ihtiyaç duyan soruna artık bir yanıt olamamakta, sadece diğer sorunlara ilişkin bir yanıt olabilmektedir.

"Ancak, değer kanunu diğer sorunlara dahi hiçbir biçimde yanıt verememekte, basit bir totolojiden ibaret kalmaktadır. Zira, her iktisatçının bildiği üzere, paranın kullanımından kaynaklanan görünüm değişiklikleri kavrandığında, metalar nihayetinde metalar ile mübadele edilmektedir. Mübadeleye katılan her meta, aynı zamanda kendi bedeli olarak verilen şeye karşılık gelen bir meta ve fiyattır. Bu nedenle metaların toplamı, onlara ödenen fiyatların toplamı ile özdeştir; veya bütün ulusal ürünün fiyatı, ulusal ürünün kendisinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, bu koşullar altında, ulusal ürünün tamamı için ödenen toplam fiyatın, bu üründe içerilmiş olan değerin ya da emeğin toplam miktarı ile tam olarak çakıştığını söylemek tamamıyla doğru olacaktır. Fakat bu totolojik ifade, ne gerçek bilgide bir artış olduğunu ifade etmekte, ne de metaların onlarda somutlaşmış olan emek ile orantılı olarak mübadele edildiği şeklinde ileri sürülen kanunun doğruluğuna ilişkin özel bir ölçü işini görmektedir. Zira, bu yoldan arzu edilen diğer herhangi bir kanun da – örneğin metaların, kendilerine özgü ağırlıklarının miktarına göre mübadele edildiği şeklindeki kanun da – nispeten haksız bir biçimde doğrulanabilir. Nitekim, 'tek başına bir mal' olarak ele alındığında 1 poundluk altın 1 poundluk demir yerine, 40.000 poundluk demir ile mübadele edilirse; bu durumda, 1 poundluk altın ve 40.000 poundluk demir *birlikte alındığında*, bunlara ödenen *toplam fiyat*, yine 40.000 poundluk demirden ve 1 poundluk altından daha fazla veya daha az olmayacaktır. Dolayısıyla, toplam fiyatın toplam ağırlığı – 40.001 pound – tam olarak metaların bütününde içerilmiş olan 40.001 poundluk toplam ağırlığa

karşılık gelecektir. Sonuç itibarıyla, ağırlığın kendisi metaların mübadele ilişkilerini belirleyen asıl ölçü birimini mi oluşturmaktadır?"

Bu hükmü şimdi Marx'a uygularken, bundan herhangi bir şey çıkaracak ya da buna herhangi bir şey ekleyecek değilim. Bunun dışında, Marx, muhtemelen, demin eleştirilmiş olan argümanı geliştirirken yapmış olduğu ve bundan Schmidt'in sorumlu tutulamayacağı ilâve bir hatadan dolayı suçludur. Zira, üçüncü cildin 190. sayfasından yukarıda alıntılanmış olan paragrafta, Marx, değer kanununun işleyiş tarzı hakkındaki genel bir inceleme vasıtasıyla, ayrı ayrı durumlarda etkili olmasa bile, bu kanuna gerçek anlamda belirli hâkimiyetin yine de atfedileceği fikrine onay bulmaya çalışmaktadır. Üretim fiyatları içerisinde yer alan değer "sapmalarının" birbirlerini geçersiz kıldığını söyledikten sonra, Marx şu ifadeyi eklemektedir: "Bir bütün olarak kapitalist üretimde, genel kanun çoğunlukla kendisini, ancak, *aralıksız olarak süren dalgalanmaların* sabit olarak değişen *bir ortalaması* biçiminde, çok karmaşık ve takribî bir yoldan hareketle hâkim eğilim olarak korumaktadır".

Marx burada oldukça farklı iki şeyi, yani *dalgalanmaların ortalaması* ile *sürekli olarak ve temel itibarıyla eşit olmayan miktarlar arasındaki ortalama*yı birbirine karıştırmaktadır. Marx'ın kendisi buraya kadar haklıdır. Nitekim, genelde, bir kanun, ancak, sabit dalgalanmalar sonucunda meydana gelen bir ortalamanın, kanunun ifade ettiği kural ile çakışması sayesinde geçerli olmaktadır. Bu gibi kanunları her iktisatçı bilir. Örneğin, fiyatların üretim maliyetlerine eşit olması kanununu ele alalım. Eşitsizlik yaratan özel nedenlerden ayrı olarak, farklı endüstri dallarındaki ücretlerde ve farklı üretim dallarındaki sermayelerde belli bir seviyeye ulaşma eğilimi mevcuttur. Muhtemelen herhangi bir konuda aralarında tam manasıyla kesin olan bir uzlaşma bulunmamasına ve hatta bu yüzden, genel ve ortalama olarak işleyen bir eylem biçimine atıfta bulunma gücü kuvvetli bir cezbedici etkiye sahip olmasına rağmen, her iktisatçı bu kanunları "kanun" olarak kabul etme eğilimindedir.

Ancak, Marx'ın bu cezbedici atıf gücünü lehine kullanmakta olduğu durum tamamıyla farklı türden bir durumdur. "Değerlerden" sapan üretim fiyatlarının mevcut olduğu bir durumda söz konusu me-

sele, dalgalanmalara değil, kaçınılmaz ve daimî olan farklılıklara ilişkin bir meseledir.

Aynı miktarda emek içeren, ancak farklı organik bileşimlere sahip olan sermayeler tarafından üretilmiş olan iki meta, A ve B, aynı ortalama noktanın etrafında, örneğin ortalama 50 şilin seviyesinde, dalgalanmazlar; bunun yerine bu metaların her biri sürekli olarak farklı bir fiyat seviyesi gösterir. Örneğin, üretiminde daha az sabit sermaye kullanılan ve pek az bir faizin ödenmesi gereken A metası 40 şilinlik bir fiyat seviyesi etrafında; üretiminde faiz ödenmesi gereken daha fazla sabit sermaye kullanılan B metası 60 şilinlik bir fiyat seviyesi etrafında, diğer bir deyişle her iki meta da bu sapma seviyelerinin etrafında dalgalanmaktadır. Sadece tek bir seviyenin etrafında meydana gelen dalgalanmalar ile ilgilenirsek, A metası bir anlığına 48 şilin ve B metası 52 şilin seviyesinde bulunacak, durumun tersine döndüğü diğer bir anda ise A metası 52 şilin seviyesinde bulunacak ve B metası yalnızca 48 şilin seviyesine ulaşmış olacaktır. Bu durumda, bu iki metanın fiyatının gerçekten de ortalamada aynı olduğunu söyleyebiliriz. Bu gibi koşullar altında, her zaman ve her yerde geçerli olduğunun kabul edilmesi durumunda, aynı miktarda emeğin somutlaşmış olduğu metaların eşit bir temelde mübadele edildiğine ilişkin "kanunun", dalgalanmalar mevcut olmasına rağmen, doğrulanmış olduğu sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte, aynı miktarda emeğin içerilmiş olduğu ve birinin aralıksız ve düzenli olarak 40 şilinlik, diğerinin ise 60 şilinlik bir fiyatı koruduğu iki meta söz konusu olduğunda, bir matematikçi gerçekten de bu iki meta arasında 50 şilinlik bir ortalamanın olduğu sonucuna ulaşabilir; fakat bu türden bir ortalamanın tamamıyla farklı bir anlamı olacaktır veya, daha kesin olmak gerekirse, bu ortalamanın ilgilendiğimiz kanun ile ilişkili olan hiçbir anlamı bulunmayacaktır. Matematiksel bir ortalama en eşitsiz miktarlar arasında bile her defasında bulunabilir. Bu ortalamadan sapmalar çıkarıldığında, her iki taraf da daima sahip oldukları miktarlara göre "birbirlerini karşılıklı olarak geçersiz kılar"; biri ortalamayı hangi miktarda aşarsa, diğeri kaçınılmaz olarak bu miktarda ortalamanın altında kalır. Fakat şurası da doğrudur ki, aynı emek maliyetine, ama eşit olmayan bir sermaye bileşimine sahip olan metaların fiyatlarında mevcut olan kaçınılmaz ve daimî

farklılıklar, bu gibi "ortalamalar" ve "birbirlerini geçersiz kılan sapmalar" ile oynanarak, öne sürülen değer kanununun çürütülmesi yerine bu kanunun bir onaylanmasına dönüştürülemezler. Bu yoldan, filler ve mayıs sinekleri de dâhil olmak üzere, her türden hayvanın aynı hayat süresine sahip olduğu önermesini de kanıtlamaya çalışabiliriz. Nitekim, fillerin ortalama 100 yıl ve mayıs sineklerinin de sadece 1 gün yaşadıkları doğrudur. Buna rağmen, bu iki miktar arasında 50 yıllık bir ortalamanın bulunduğu sonucuna varabiliriz. Filler mayıs sineklerinden ne kadar uzun yaşıyorsa, mayıs sinekleri de fillerden o kadar kısa yaşamaktadır. Bu ortalamadan sapmalar "birbirlerini karşılıklı olarak geçersiz kılar" ve sonuç olarak her türden hayvanın genel ve ortalama olarak aynı ömür süresine sahip olduğuna ilişkin kanun oluşturulur!

İlerlemeye devam edelim.

İkinci Argüman

Üçüncü cildin çeşitli yerlerinde Marx, değer kanununun "fiyat hareketlerini yönettiğini" iddia etmekte ve bunun, metaların üretimi için gerekli olan emek zamanının azaldığı yerlerde fiyatların da düşmesi ve artığı yerlerde fiyatların da yükselmesi, diğer koşullarda ise aynı kalması vasıtasıyla kanıtlandığını kabul etmektedir.[6]

Bu sonucun da mantıksal bir hataya dayandığı o kadar açıktır ki, insan Marx'ın kendisinin de bunun farkına varıp varmadığını merak etmektedir. "Diğer koşulların aynı kalması" durumunda fiyatların harcanan emek miktarına göre yükselip düşmesi, açıkçası, emeğin fiyatı belirleyen etkenlerden biri olmasından başka bir şeyi kanıtlamamaktadır. Dolayısıyla bu, bütün dünyanın üzerinde anlaştığı bir olguyu, yalnızca Marx'a mahsus olmayıp klâsik ve "vulgar iktisatçılar" tarafından da kabul edilen ve öğretilen bir görüşü kanıtlamaktadır. Ancak, Marx, kendi değer kanunu vasıtasıyla daha fazlasını ileri sürmektedir. Kendisi, talepte ve arzda arada sırada ve geçici olarak meydana gelen dalgalanmalar olmadığı takdirde, harcanan emeğin metaların mübadele ilişkilerini yöneten tek etken olduğunu ileri sürmekte-

[6] Cilt III, s. 208; ve yukarıda alıntılanan paragrafa oldukça benzer olarak bkz. Cilt III, s. 211.

dir. Açıkçası *bu* kanunun fiyat hareketlerini yönettiği iddiası, ancak, fiyatlardaki sürekli bir değişimin, çalışma zamanının miktarındaki değişmeler dışındaki herhangi bir neden tarafından yaratılmaması veya desteklenmemesi durumunda öne sürülebilir. Bununla birlikte Marx'ın bu iddiayı öne sürmesi mümkün değildir; zira, örneğin, harcanan emek miktarı aynı kalmasına rağmen (üretim sürecinin kısalması gibi şartlar nedeniyle) sermayenin organik bileşimi değiştiğinde fiyatlarda da bir değişimin meydana gelmesinin zorunlu olması, Marx'ın öğretisinin sonuçları arasında yer almaktadır. Marx'ın bu önermesinin yanına aynı haklı nedenler ile diğer önermeyi de, yani diğer koşullar aynı kaldığında, sermayenin yatırıldığı zamanın uzunluğu arttığında ya da azaldığında fiyatların yükseldiği ya da düştüğü önermesini de ekleyebiliriz. Eğer bu sonuncu önerme ile, sermayenin yatırıldığı zamanının uzunluğunun mübadele ilişkilerini yöneten tek etken olduğunu kanıtlamak mümkün ise; harcanan emek miktarlarındaki değişikliklerin fiyat hareketlerini etkilemesi olgusunu, emeğin tek başına mübadele ilişkilerini yönettiği şeklinde ileri sürülen kanunun bir onaylanması olarak kabul etmek de aynı derecede imkânsızdır.

Üçüncü Argüman

Marx bu argümanı kesin ve açık bir biçimde geliştirmemiştir, fakat argümanın özü muhakeme süreçlerinde işlenmiştir. Bu muhakeme süreçlerinin amacı "gerçekten güç olan sorunun", yani "kârların genel kâr oranına intibakının hangi biçimde gerçekleştiğinin" açıklanmasıdır (III, s. 205 ve devamı).

Bu argümanın özeti en kolay şu şekilde verilebilir: Marx "kâr oranlarının başlangıçta oldukça farklı olduğunu" (III, s. 186) ve bunların genel bir kâr oranına intibakının öncelikle "bir sonuç olduğunu ve başlangıç noktası olamayacağını" (III, s. 205) belirtmektedir. Bu tez, buna ilâveten, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinin (bu dönüşüm kâr oranlarının intibakı sonucunu vermektedir) henüz gerçekleşmediği ve dolayısıyla hâlen değer kanununun tam ve açık hâkimiyeti altında olan belirli "ilkel" koşulların mevcut olduğu iddiasını içermektedir. Sonuç olarak, bu kanunun hâkimiyetinin tamamıyla mutlak olduğu belirli bir alanın varolduğu iddia edilmektedir.

Şimdi, bu alanın neye benzediğini daha yakından inceleyelim ve bu alandaki mübadele ilişkilerinin metalarda içerilmiş olan emek tarafından fiilen belirlendiğini kanıtlamak için Marx'ın hangi argümanları delil gösterdiğine bakalım.

Marx'a göre kâr oranlarının intibakı iki varsayıma bağlıdır: İlk olarak, kapitalist bir üretim sisteminin yürürlükte olması; ikinci olarak, *etkin bir şekilde işleyen* rekabetin düzenleyici etkisi (III, 187, 204, 212, 230, 231). Bu nedenle, mantıksal açıdan, bu varsayılan koşulların birinin veya diğerinin mevcut olmadığı (ya da şüphesiz her ikisinin de bulunmadığı) ve tam bir değer kanunu rejiminin hâkim olduğu "ilkel koşullara" bakmamız gerekmektedir.

Marx bu koşulların ilki hakkında oldukça açık konuşmaktadır. Kendisi kapitalist üretimin henüz hâkim olmadığı ve "üretim araçlarının emekçiye ait olduğu" bir toplumda geçerli olan süreçlerin hayli ayrıntılı bir tarifini vererek, metaların fiyatlarının bu aşamada yalnızca kendi değerleri ile belirlendiğini göstermektedir. Bu tarifin ne kadar inandırıcı olduğu hususunda okuyucunun tarafsız olarak karar verebilmesi için metnin tamamını iktibas etmem gerekiyor:

"Sorunun özü en iyi şu şekilde gösterilebilir: Emekçilerin her birinin kendi üretim araçlarına sahip olduğunu ve kendi metalarını birbirleriyle mübadele ettiğini varsayalım. Bu durumda, bu metalar sermayenin ürünleri olmayacaktır. Farklı emek dallarında kullanılan araçların ve hammaddelerin değeri, yapılan işin özel niteliğine göre farklı olacaktır; ve aynı zamanda, kullanılan üretim araçlarındaki değer eşitsizliklerinin dışında, belirli bir metanın 1 saatte ve bir diğerinin ancak 1 günde vb. yapılıyor olmasına bağlı olarak, belirli emek miktarları için bu araçlardan farklı miktarlarda gerekecektir. Buna ilâveten, farklı emek yoğunluklarından vb. ileri gelen ayarlanmaları da hesaba katarak, bu emekçilerin ortalama olarak aynı sürede çalıştıklarını varsayalım. Bu durumda, iki emekçinin her ikisi de, ilk olarak kendi masraflarını, yani tüketilen üretim araçlarının maliyet fiyatlarını kendi günlük emeklerinin ürününü temsil eden metalarda yerine koymuş olacaklardır. Bu masraflar, kendi endüstri dallarının teknik niteliğine bağlı olarak değişecektir. İkinci olarak, her iki emekçi de aynı miktarda yeni değer, yani üretim araçlarına katılan günlük emeğin değerini yaratmış olacaklardır. Bu yeni değer kendi ücretleri ile

kendi zorunlu ihtiyaçlarının üzerindeki artı-emeği, yani artı-değeri kapsayacak; bununla birlikte, bu artı-emeğin ürünü emekçilerin kendilerine ait olacaktır. *Kendimizi kapitalist terimler ile ifade edersek, her iki emekçi de aynı ücret ile aynı kârı alacak*, aynı zamanda, diyelim, 10 saatlik bir işgününün ürününün temsil ettiği değeri de alacaktır. Ama, her şeyden önce, bunların metalarının değerleri farklı olacaktır. Örneğin, harcanan üretim araçlarının payı I. metada II. metada olduğundan daha fazla olacaktır. Burada kâr oranlarını, artı-değerin kullanılan üretim araçlarının toplam değerine oranı biçiminde düşünürsek, I ve II için kâr oranları da farklı olacaktır. I'in ve II'nin üretim sürecinde günlük olarak tükettiği ve emek ücretlerini temsil eden geçim araçları, burada, yatırılan üretim araçlarının genellikle değişken sermaye olarak adlandırdığımız kısmını oluşturacaktır. Ancak, *aynı çalışma zamanı için artı-değer* de I ve II için aynı olacaktır; ya da meseleye daha yakından bakarsak, I'in ve II'nin her ikisi de 1 günlük çalışmanın ürününün değerini elde ettiklerinden, yatırılan 'sabit' unsurların değeri düşüldükten sonra eşit değerler elde edeceklerdir. Bu eşit değerlerin bir kısmına üretim sırasında tüketilen geçim araçlarının karşılığı, diğer kısmına da bu karşılığı aşan değer, yani artı-değer gözüyle bakılabilir. Eğer I'in harcamaları daha fazla ise, bu harcamalar kendi metasının bu 'sabit' kısmı yerine koyan değerinin daha büyük bir kısmı ile karşılanır ve sonuç olarak I. emekçi, ürünün toplam değerinin daha geniş bir kısmını bu sabit kısmın maddî unsurlarına tekrar dönüştürmek zorunda kalır. Diğer yandan II. emekçinin harcamaları daha az ise, bu emekçi toplam değerin daha azını dönüştürmek zorunda kalır. *Dolayısıyla bu varsayım altında kâr oranlarındaki farklılıkların bir önemi bulunmayacaktır*; tıpkı bugün ücretli bir işçi için kendisinden sızdırılan artı-değer miktarının hangi kâr oranı ile temsil edildiğinin bir öneminin bulunmaması ya da uluslararası ticarette, farklı ülkelerdeki farklı kâr oranlarının bu ülkelerin metalarının mübadelesi için bir öneminin bulunmaması gibi" (III, s. 206 ve devamı).

Bunun ardından Marx derhal hipotetik "varsayım" tarzından ve bunun dilek kiplerinden, her yönüyle olumlu olan bir dizi sonuca geçmektedir. "*Bu nedenle*, metaların değerleri üzerinden ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmeleri, üretim fiyatları üzerinden mübadele edildikleri aşamadan çok daha düşük bir gelişme

aşamasını gerektirir" ve "dolayısıyla değerlerin sadece teorik olarak değil, aynı zamanda *tarihsel olarak* da üretim fiyatlarından önce geldiğini kabul etmek gerçeklere tamamıyla uygundur. Bu, üretim araçlarının emekçiye ait olduğu koşullar için geçerlidir ve bu koşullar *hem eski çağlarda hem de modern dünyada* çiftçilerin kendi topraklarına sahip olup bunu işledikleri ve zanaatçıların olduğu durumlarda mevcuttur" (III, 208, 209).

Bu muhakeme hakkında ne düşünmemiz gerekiyor? Her şeyden önce, her şeyin Marksist değer kanununa bağlı olarak meydana gelmesi *durumunda*, mübadelenin kendisini toplumun ilkel koşullarında nasıl ortaya koyacağını çok tutarlı bir biçimde tarif eden hipotetik kısma okuyucunun dikkat etmesini istiyorum. Maalesef bu tarif, verili varsayımlar altında şeylerin bu biçimde meydana gelmesi *şeklindeki* bir kanıta, hatta bir kanıtlama girişimine ilişkin hiçbir iz taşımamaktadır. Marx meseleyi anlatmakta, "varsaymakta", ifade etmekte, fakat tek kelime kanıt göstermemektedir. Marx, *bu yüzden* değerlerin, aynı zamanda tarihsel olarak da, üretim fiyatlarından önce geldiğini kabul etmenin gerçekler ile tamamıyla tutarlı olduğunu (sanki kendisi bir dizi argümanı başarıyla sonuca bağlamış gibi) anlaşılabilir bir sonuç olarak ilân ederken, hem cesur hem de safça bir sıçrayış yapmaktadır. Aslında, Marx elbette ki bu "varsayımıyla" böyle bir koşulun varlığını tarihsel olarak kanıtlamış değildir. Bunu sadece kendi teorisinden hipotetik olarak çıkarmaktadır. Kuşkusuz, bu nedenle de söz konusu hipotezin güvenirliliği hakkında kendi görüşümüzü serbestçe oluşturabiliriz.

Gerçekte, ister içinden ister dışından bakalım, bu hipotezin güvenilirliği hakkında ciddî tereddütler ortaya çıkmaktadır. Bu hipotezin gerçekleşmesi özünde mümkün değildir ve burada deneyimler vasıtasıyla bu durumun gerçekleştiğinin kanıtlanması söz konusu olduğu müddetçe, deneyimler bile buna aykırı olacaktır.

Bu hipotezin gerçekleşmesi özünde tamamıyla ihtimal dışıdır. Zira bu hipotez, kendi faaliyetlerinin mükafatını ne zaman aldıklarının üreticiler için tamamıyla önemsiz olmasını gerektirmektedir. Bu ise, iktisadî ve psikolojik açıdan mümkün değildir. Bunu, Marx'ın örneğini nokta nokta ele alarak açıklığa kavuşturalım. Marx iki emekçiyi, emekçi I'i ve II'yi karşılaştırmaktadır. Emekçi I daha eski emekten,

hammaddelerden, araçlardan ve yardımcı malzemelerden ötürü teknik olarak nispeten daha geniş miktarda ve daha değerli olan üretim araçlarına ihtiyaç duyan bir üretim dalını temsil etmektedir. Örneği sayısal olarak açıklamak amacıyla, daha eski malzemelerin üretimi için beş yıllık bir emeğin gerektiğini ve bunların nihaî ürünlere dönüştürülmesinin altıncı yılda gerçekleştiğini varsayalım. Buna ilâveten – oldukça ilkel koşulları tarif etmek niyetinde olan Marksist hipotezin ruhuna kesinlikle aykırı düşmeden – her iki işi de, yani hem daha eski malzemelerin üretilmesi hem de bunların nihaî ürünlere dönüştürülmesi işini de işçi I'in sürdürdüğünü varsayalım. Bu şartlar altında işçi I, açıkça birinci yılın satışı bitmiş nihaî ürünlerine ait olan ve altıncı yılın sonuna dek gerçekleşmeyecek olan daha eski emeğin karşılığını alacaktır. Ya da diğer bir ifadeyle, işçi birinci yıl yapılan işin karşılığının ödenmesi içi beş yıl beklemek zorunda kalacaktır. İkinci yılın karşılığının ödenmesi için ise dört yıl, üçüncü yıl için üç yıl vb. beklemek zorunda kalacaktır. Veya altı yıllık işin ortalamasını alırsak, yapılan iş tamamlandıktan sonra emeğinin karşılığının ödenmesi için yaklaşık olarak üç yıl beklemek zorunda olacaktır. Diğer yandan, daha eski emekten ötürü nispeten daha az miktarda üretim aracına ihtiyaç duyan bir üretim dalını temsil eden ikinci işçi ise, tamamlanmış ürünleri bütün aşamalardan geçirerek muhtemelen bir ayda imal edecek ve bu yüzden kendi ürününün karşılığını işin tamamlanmasının neredeyse hemen ardından alacaktır.

Bunun ardından Marx'ın hipotezi, I. ve II. metanın fiyatlarının tamamıyla bu metaların üretimlerinde harcanmış olan emek miktarları ile orantılı olarak belirlendiğini ve böylece I. metadaki altı yıllık emeğin ürününün, ancak II. altı yıllık metadaki emeğin toplam ürünü kadar kazanç getirdiğini kabul etmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, I. metayı üreten işçi her yılın emeği için, ortalama üç yıllık bir ödeme *gecikmesi* ile birlikte, II. metayı üreten işçinin *hiçbir gecikme olmadan* aldığı getirinin *aynısını* almaya razı olacaktır. Bundan dolayı, ödeme makbuzunun gecikmesi, Marksist hipotezde hiçbir rol oynamayan ve, daha özel olarak, rekabetin üzerinde ve ticaretin değişik üretim dallarında toplanmasının ya da yığılmasının üzerinde, bu dallarda bekleme devrelerinin kısa veya uzun olması dikkate alınırsa, hiçbir etkisi olmayan bir durumdur.

Böyle bir şeyin mümkün olup olmadığına ilişkin kararı okuyucuya bırakıyorum. Diğer hususlarda Marx, belirli bir üretim dalında yapılan işe eşlik eden ve bu dala mahsus olan özel koşulların (diğer bir deyişle, yapılan işten kaynaklanan özel baskıların, gerginliklerin ya da hoşnutsuzlukların), rekabetin işlemesi vasıtasıyla, kendileri için, ücretlerdeki artış şeklinde bir tazminatın ödenmesini mecbur kıldığını kabul etmektedir. Halbuki emeğin ücretinin ödenmesinin bir yıl gecikmesinin, belirli bir tazminatın ödenmesini mecbur kılan bir durum olması gerekmez mi? Bundan başka, bütün üreticilerin kendi emeklerinin mükafatını almak için üç yıl *bekleyecek* olduğu farzedildiğinde, bunların hepsi gerçekten de bu kadar süre *bekleyebilir* mi? Kuşkusuz Marx "işçilerin kendi üretim araçlarına sahip olduklarını" varsaymaktadır; fakat her bir işçinin (teknik nedenlerden ötürü) daha yüksek miktarda üretim aracının kumanda edilmesine ihtiyaç duyan endüstri dallarını idare etmek için gerekli olan üretim aracı miktarına sahip olduğunu varsaymaya yanaşmamaktadır. Bu nedenle, farklı üretim dalları bütün üreticiler için tam olarak aynı derecede girilebilir değildir. Daha az miktarda üretim aracının yatırılmasını gerektiren üretim dalları üreticiler için genel olarak en fazla girilebilen dallar olacak, daha geniş bir sermaye gerektiren dallara girilebilmesi ise sadece giderek küçülen bir azınlık için mümkün olacaktır. Bunun, sonuncu üretim dallarında belirli bir arz daralmasının meydana gelmesi ve bu daralmanın da sonunda bu dalların ürünlerinin fiyatlarını, sıkıntı verici bekleyişin mevcut olmadığı ve bu nedenle daha geniş bir rakip kesimi için girilebilir olan dallar ile orantılı olan seviyenin üzerine çıkmaya zorlaması durumu ile bir ilgisi yok mudur?

Marx'ın kendisi de ilgilendiği meselenin belirli bir olanaksızlığı içerdiğinin farkında görünmektedir. Kendisi ilk olarak, benim de yaptığım gibi, ancak daha farklı bir biçimde, fiyatları sadece metalarda bulunan emek miktarı ile orantılı olarak belirlemenin diğer yanda bir orantısızlığa yol açtığına dikkati çekmektedir. Bunu, her iki üretim dalındaki işçilerin kendi zorunlu bakımlarının üzerinde elde ettiği "artı-değerin", yatırılan üretim araçları üzerinden hesaplandığında, *eşit olmayan kâr oranları* gösterdiği biçimde (ve doğru olarak) ifade etmektedir. Doğal olarak, buna ilişkin soru kendisini zorla ortaya koymaktadır: Bu eşitsizlik, tıpkı "kapitalist" toplumda olduğu gibi,

neden rekabet yoluyla ortadan kalkmasın? Marx buna bir cevap verme mecburiyeti hissetmekte ve sadece iddialarda bulunmak yerine birtakım kanıtlar vermeye çalışmaktadır. O hâlde Marx'ın yanıtı nedir?

Önemli olan nokta (demektedir Marx), her iki işçinin de aynı emek zamanı için aynı artı-değeri alması gerektiğidir; ya da daha kesin olmak gerekirse, *aynı emek zamanı için* "her iki işçi de, yatırılmış olan sabit unsurun değeri düşüldükten sonra, *aynı artı-değeri* almalıdır." Ve bu varsayım temel alındığında, kâr oranlarındaki farklılıkların "tıpkı ücretli bir işçi için kendisinden sızdırılan artı-değerin hangi kâr oranı ile temsil edildiğinin bir öneminin bulunmaması gibi, bir önemi bulunmayacaktır."

Bu, uygun bir benzetme midir? Eğer bir şey elde etmiyorsam, diğer bir kişinin sermayesi üzerinden hesaplanan bu elde etmediğim şeyin daha yüksek veya daha düşük bir kâr oranını temsil etmesi benim için elbette ki önemsiz olacaktır. Ancak, bir işçi olarak, daha önceden kararlaştırılmış bir hakka bağlı olarak bir şey elde ettiğimde, kuşkusuz, söz konusu kârın hangi miktarda ölçüleceği ve bölüşüleceği benim için önemli olacaktır. Bu kârın harcanan emeğe göre mi, yoksa yatırılan üretim araçlarının miktarına göre mi ölçülüp bölüşüleceği belki hâlledilmemiş bir mesele olarak kalabilir; fakat bu meselenin bununla ilgili olan kişiler için önemsiz bir meseleden ibaret olması kesinlikle mümkün değildir. Dolayısıyla, eşit olmayan kâr oranlarının rekabet yoluyla eşitlenmeden sürekli olarak bir arada mevcut olabileceği biçimindeki ve tamamıyla ihtimal dışı olan olgu onaylandıktan sonra, bunun nedeni, şüphesiz, kâr oranının ne kadar yüksek olduğunun ilgili kişiler için önemsiz bir mesele olduğu şeklinde yapılan varsayımda bulunamayacaktır.

Ancak, Marksist hipotezde yer alan işçiler gerçekten de işçi gibi mi muamele görmektedir? Bu işçiler aynı emek zamanı için aynı değeri ve artı-değeri ücret biçiminde elde etmekte, fakat bu ücreti farklı zamanlarda almaktadır. Biri ücretini işin tamamlanmasının hemen ardından elde ederken, diğeri emeğinin karşılığı için yıllarca beklemek zorunda kalabilmektedir. Bu gerçekten de eşit bir muamele midir? Yoksa ücretin elde edildiği koşullar işçiler için önemsiz sayılamayacak bir eşitsizlik oluşturmamakta mıdır? Aksine, tecrübelerin de gerçekte gösterdiği üzere, işçiler bunu kuvvetle hissetmektedir. Bugün, hangi

işçi için haftalık ücretini cumartesi akşamı ya da bir yıl veya üç yıl sonra almak önemsiz bir mesele olabilir? Bu gibi eşitsizlikler rekabet yoluyla da düzeltilemez. Bu, Marx'ın hâlâ bize borçlu olduğu açıklamaya ait bir olanaksızlık olarak durmaktadır.

Ne var ki, Marx'ın hipotezi sadece özünde olanaksız değildir, aynı zamanda deneyimlere ilişkin tüm olgulara da aykırıdır. Varsayılan konuda, tamamıyla kendi tipik saflığı içerisinde, nihayetinde hiçbir doğrudan deneyimimizin bulunmadığı doğrudur. Zira ücretli emeğin mevcut olmadığı ve her üreticinin kendi üretim araçlarının bağımsız sahibi olduğu koşullar artık hiçbir yerde tam saf hâli içerisinde görülmemektedir. Buna rağmen, Marksist hipotezde varsayılanlara en azından yaklaşık olarak karşılık gelen koşullar ve ilişkiler "modern dünyada" bulunmaktadır. Bunlar, Marx'ın da özellikle belirttiği gibi (III, s. 209), kendi toprağını eken toprak sahibi çiftçinin ve zanaatçının durumunda mevcuttur. Marksist hipoteze göre, bu kişilerin gelirlerinin üretimde kullandıkları sermayenin miktarına hiçbir biçimde bağlı olmaması, yapılan gözlemlere ilişkin bir meseledir. Bu kişilerin her biri, sahibi olduğu üretim araçlarını temsil eden sermaye ister 10 şilin ister 10.000 şilin olsun, aynı miktarda ücret ve artı-değer elde etmektedir. Bununla birlikte sanırım bütün okuyucularım, yukarıda anılan durumlarda, oranları matematiksel bir kusursuzlukla belirlemeyi mümkün kılacak kesinlikteki bir defter tutma biçiminin gerçekte mevcut olmadığını kabul edecektir. Yine de geçerli olan izlenim Marx'ın hipotezini onaylamamaktadır. Aksine, bu izlenim, genelde ve bir bütün olarak, yapılan işin oldukça büyük bir sermaye ile sürdürüldüğü endüstri dallarında, sadece üreticilerin ellerinin kullanıldığı dallardan daha büyük bir gelirin elde edildiği görüşüne yönelmektedir.

Marx'ın örnek olarak verdiği ve Marksist teoriye göre değer kanununun tamamıyla hâkim olması gereken (ve çözümlenmesi daha kolay olan) ikinci durumda, Marx'ın ileri sürdüğü sürece ilişkin hiçbir ize rastlanmamaktadır. Nihayetinde, Marksist hipoteze uygun olmayan bu ikinci duruma başvurulması sonucunda küçük de olsa hiçbir dolaylı doğrulama elde edilememektedir.

Bildiğimiz üzere Marx bize, tam olarak gelişmiş bir ekonomide dahi, başlangıçta farklı olan kâr oranlarının ancak rekabetin işlemesi vasıtasıyla eşitlenebileceğini söylemektedir. Marx, bu konu ile ilgili

parçaların en açık olanında şu şekilde yazmaktadır:[7] "Metaların değerleri üzerinden satılmaları durumunda, açıklandığı üzere, yatırılmış olan sermaye miktarlarının değişik organik bileşimlerine bağlı olarak, farklı üretim alanlarında oldukça farklı kâr oranları oluşmaktadır. Ancak, sermaye kendisini düşük kâr oranının olduğu bir alandan geriye çeker ve daha yüksek kâr veren bir diğerine fırlatır. Bir alandan diğerine olan bu sürekli yer değiştirmeler – kısacası, kâr oranının bir alanda düşüp diğer bir alanda yükselmesine bağlı olarak, sermayenin farklı üretim alanları arasındaki dağılımı – arz ve talep arasında, farklı üretim alanlarındaki ortalama kârın aynı olduğu bir oran yaratır."

Bu nedenle, sermaye rekabetinin olmadığı ya da her nasılsa henüz tamamıyla faal hâle gelmediği yerlerde, Marx'ın iddia ettiği fiyatların ve kârların başlangıçtaki oluşma biçiminin, tamamıyla ya da yaklaşık olarak saf hâli içerisinde bulunabileceğini mantıksal olarak farzetmemiz gerekmektedir. Diğer bir deyişle, kâr oranlarının eşitlenmesi *öncesinde*, nispeten daha büyük sabit sermaye miktarlarına sahip üretim dallarının en düşük kâr oranlarını ve daha küçük sabit sermaye miktarlarına sahip dalların da en yüksek kâr oranlarını elde ettiği şeklindeki fiilî olguya dair izlerin bulunması gerekmektedir. Ne var ki, gerçekte, ne tarihsel geçmişte ne de günümüzde böyle bir şeyin izine hiçbir yerde rastlanmamaktadır. Bu durum, diğer hususlarda Marx'ın tarafını ziyadesiyle tutan bilgili bir profesör tarafından oldukça inandırıcı bir şekilde ispat edilmiştir. Dolayısıyla, Werner Sombart'ın sözlerini tamamıyla alıntılamaktan daha iyisini yapamayacağım:

"Gelişme, asla öne sürüldüğü yoldan meydana gelmemiştir ve gelemez. Eğer öyle olsaydı, bunun en azından her yeni üretim dalında yürürlükte olduğu kesinlikle görülürdü. Eğer bu düşünce doğru olsaydı, kapitalizmin ilerlemesi tarihsel olarak düşünüldüğünde, bu ilerlemenin, ilk olarak canlı emeğin baskın geldiği ve dolayısıyla sermayenin bileşiminin ortalamanın altında olduğu (yani sermayenin daha düşük sabit ve daha yüksek değişken sermaye içerdiği) alanlarda yer aldığını ve ardından, aşırı üretim sonucunda bu dallardaki fiyatların düşüş seviyesine bağlı olarak, diğer alanlara yavaş yavaş geçtiğini

[7] Cilt III, s. 203 ve devamı. Daha kısa olan ifadeleri karşılaştırmak için bkz. Cilt III, s. 186, 204, 212 ve diğer yerler.

düşünmemiz gerekirdi. [Maddî] üretim araçlarının canlı emeğe baskın geldiği bir alanda, doğal olarak, kapitalizm, bireyin yarattığı artı-değer ile sınırlanmış olarak başlangıçta o kadar küçük bir kâr gerçekleştirecektir ki, kendisinin bu alana girmesi için hiçbir dürtü bulunmayacaktır. Ancak, tarihsel gelişiminin başlangıcında, kapitalizm son türden üretim dallarında (örneğin madencilikte vb.) dahi bir dereceye kadar oluşmaktadır. Sermayenin, kendisinin büyüdüğü dolaşım alanından ayrılıp, (herhangi bir kapitalist üretim öncesindeki ticarî kârda mevcut olan) 'alışılmış bir kâr' beklentisi olmadan diğer bir dolaşım alanına girmesi için hiçbir neden yoktur. Fakat, yapılan varsayımın hatalı olduğunu diğer bir açıdan da gösterebiliriz. Eğer kapitalist üretimin başlangıcında canlı emeğin ağır bastığı alanlarda aşırı yüksek kârlar elde ediliyorsa, bu, sermayenin, (o zamana dek bağımsız olan) söz konusu üreticiler sınıfını ücretli işçiler olarak kullanır kullanmaz, bunları, daha önce elde ettikleri kazanç miktarının yarısı karşılığında istihdam ettiği ve metaların fiyatları arasında doğrudan değerlere karşılık gelen farkı cebine indirdiği anlamına gelecektir. Ayrıca bu varsayım, tamamıyla hayalî bir düşünce olarak, kapitalist üretimin, bir kısmı tamamıyla yeni olan üretim dallarında bulunan ve herhangi bir sınıfa mensup olmayan bireyler ile birlikte başladığını ve bu nedenle bunların fiyatları kendi ölçü birimlerine uygun olarak belirleyebildiğini kabul etmektedir.

"Ancak, kâr oranları ile artı-değer oranları arasında ampirik bir bağlantı olduğu şeklindeki varsayım tarihsel olarak, yani kapitalizmin başlangıcı hususunda yanlış ise, bu, kapitalist üretim sisteminin tamamıyla gelişmiş olduğu koşullar bakımından daha da yanlış bir varsayım olacaktır. Bugün, kendisi vasıtasıyla ticaretin yürütüldüğü bir sermayenin bileşimi ister sürekli yüksek ister sürekli düşük olsun, bu sermayenin ürünlerinin fiyatları ve kârların hesaplanması (ve gerçekleştirilmesi) tamamıyla yapılan sermaye harcamasına bağlıdır.

"Eğer, önceki devirlerde olduğu kadar sonraki devirlerde de, sermayeler bütün dönemler boyunca bir üretim alanından bir diğerine sürekli olarak geçmiş ise, bunun başlıca nedeni şüphesiz kârların eşitsizliğinde yatmaktadır. Fakat, bu eşitsizlik sermayenin organik bileşiminden değil, kesinlikle rekabet ile bağlantılı olan bir nedenden türemektedir. Bugün diğer üretim dallarına kıyasla daha fazla gelişmekte

olan dallar, madencilik, kimya fabrikaları, bira fabrikaları, dokuma fabrikaları gibi oldukça yüksek sermaye bileşimine sahip olan dallardır. Bu alanlar, üretim nispeten sınırla hâle gelinceye ve fiyatlar yükselinceye dek sermayenin kendisini geri çektiği ve başka yerlere göç ettiği alanlar mıdır?"[8]

Yukarıdaki ifadeler bu meselede Marksist teoriye aykırı birçok sonuç vermektedir. Şimdilik, sadece söz konusu argümanla doğrudan ilgili olan ve incelememizin konusunu oluşturan bir tanesini ele alacağım: Rekabetin tam manasıyla egemen olduğu bir ekonomide üretim fiyatları üzerinde mevcut olduğu öne sürülen denetimini bırakması gerektiği kabul edilen değer kanunu, ilkel koşullarda dahi hiçbir zaman gerçek bir hâkimiyet gösterememiştir.

Şimdiye kadar, değer kanununun doğrudan denetimi altında bulunan birtakım sınırlı alanların mevcut olduğunu iddia eden ve birbiri ardına yıkılan üç görüşü de görmüş bulunuyoruz. Değer kanununun, metaların birkaç mübadele ilişkisi yerine, bütün metaların toplam tutarına ve metaların fiyatlarına uygulanabilmesinin (birinci argüman) tam bir saçmalık olduğu ortaya çıkmıştır. Fiyatların hareketi (ikinci argüman) öne sürülen değer kanununa gerçekte uymamaktadır ve bu kanun "ilkel koşullarda" (üçüncü argüman) çok az bir hakikî etki göstermektedir. Geriye tek bir olasılık kalıyor. Hiçbir yerde doğrudan hakikî bir tesiri olmayan değer kanunu, acaba dolaylı bir denetime, bir çeşit hükümranlığa sahip olabilir mi? Marx bunu da iddia etmeyi ihmal etmemiştir. Şimdi, dördüncü argümanın konusunu oluşturan bu iddiaya geçelim.

Dördüncü Argüman

Marx bu argümanı birçok yerde üstü kapalı biçimde öne sürmüştür. Ancak, şimdiye dek görebildiğim kadarıyla, sadece bir yerde kısmen

[8] "Zur Kritik", s. 584-586. Bununla birlikte Sombart'ın, alıntılanmış olan parçada Marx ile, sadece, Marx'ın doktrinlerinin metinde onlara atfedilen anlama gerçekten sahip olduğu varsayımına dayanarak mücadele etmeyi amaçladığını açıkça ifade etmem gerekiyor. "Kurtarma girişimi" esnasında Sombart'ın kendisi bu doktrinlere, hâlihazırda benim vermiş olduğum ve bir dereceye kadar alışılmamış olduğunu düşündüğüm bir diğer anlamı daha yüklemektedir. Bu anlamı daha sonra ayrıntılı olarak tartışacağım.

bir bütün olarak açıklamıştır. Argümanın özü şu şekildedir: Fiyatların fiilî oluşumunu yöneten "üretim fiyatları", değer kanununun etkisi altındadır. Dolayısıyla, değer kanunu, üretim fiyatları vasıtasıyla fiilî mübadele ilişkilerini yönetmektedir. Değerler, "üretim fiyatlarının ardında yer almakta ve bu fiyatları nihaî kertede belirlemektedir" (III, s. 244). Marx'ın sık sık ifade ettiği üzere, üretim fiyatları sadece "değişikliğe uğramış değerler" ya da "değerin değişmiş biçimlerdir" (III, s. 193, 199, 204 ve diğer birçok yerde). Bununla birlikte, değer kanununun üretim fiyatları üzerinde göstermiş olduğu etkinin niteliği ve derecesi en açık biçimde 211. ve 212. sayfalarda yer alan şu parçada açıklanmaktadır: "Ancak, *üretim fiyatını belirleyen ortalama kâr oranı*, toplam toplumsal sermayenin eşit bir parçası olarak belirli bir sermayenin payına düşen *artı-değerin* miktarına daima yaklaşık olarak eşit *olmalıdır* ... Şu hâlde, metaların toplam değeri toplam artı-değeri yönettiğine göre ve bu da tekrar ortalama kârın miktarını ve nihayetinde genel kâr oranını – genel bir kanun ya da dalgalanmaları yöneten bir kanun olarak – belirlediğine göre, *değer kanunu üretim fiyatlarını düzenlemektedir.*"

Bu argüman dizisini nokta nokta inceleyelim.

Başlangıçta, Marx, ortalama kâr oranının üretim fiyatlarını belirlediğini söylemektedir. Bu, Marx'ın kullandığı anlamıyla doğru olmakla birlikte, eksik bir açıklamadır. Aradaki bağlantıyı tamamıyla açıklığa kavuşturalım:

Bir metanın üretim fiyatı, öncelikle, üretim araçlarını istihdam eden kişinin "maliyet fiyatı" ve istihdam edilen sermayenin ortalama kârından oluşmaktadır. Üretim araçlarının maliyet fiyatı da yine iki ana kısımdan oluşmaktadır: değişken sermaye harcaması, yani ücretler için doğrudan ödenen para, ve kullanılan ya da tüketilen sabit sermaye – hammadde, makineler, vb. – harcaması. Marx'ın sayfa 188 ve devamında, sayfa 194 ve 212'de doğru bir biçimde açıkladığı üzere; değerlerin hâlihazırda üretim fiyatlarına dönüşmüş olduğu bir toplumda, bu üretim araçlarının satın alımı veya maliyet fiyatı, bunların değerlerine değil, bu üretim araçlarının üreticilerinin ücretlere ve maddî gereçlere yaptığı harcamanın toplam tutarı ile bu harcamalar üzerinden hesaplanan ortalama kârın toplamına karşılık gelmektedir. Bu tahlile devam ettiğimizde, sonunda – gerçekte Marx'ın kendi üre-

tim fiyatını açıkça bir tutmuş olduğu (III, s. 233) Adam Smith'in kendi *doğal fiyat*ında yaptığı gibi – üretim fiyatını iki bileşene ya da belirleyiciye ayırabiliriz: (1) Üretimin farklı aşamalarında ödenen ücretlerin toplam tutarı. Bu ücretler bir arada alındığında metaların esas maliyet fiyatını oluşturmaktadır;[9] (2) Bütün bu ücret harcamaları üzerinden *proto rota temporis* olarak ve ortalama kâr oranına göre hesaplanan *kârların* toplam tutarı.

Dolayısıyla, şüphesiz, bir metanın üretimine bağlı olan ortalama kâr, bu metanın üretim fiyatının belirleyicilerinden *birini* oluşturmaktadır. Diğer belirleyici, yani ödenen ücretlerin toplam tutarı hakkında ise Marx bu parçada daha fazla konuşmamaktadır. Bununla birlikte, daha önceden belirtmiş olduğumuz bir diğer yerde, Marx çok genel bir yoldan "üretim fiyatlarının ardında değerlerin yer aldığını" ve "değer kanununun üretim fiyatlarını nihaî kertede belirlediğini" söylemektedir. Bu nedenle, bir boşluktan kaçınmak amacıyla, bu ikinci öğeyi de incelememiz ve buna uygun olarak, bu öğenin değer kanunu tarafından belirlendiğini gerçekte söyleyip söyleyemeyeceğimize karar vermemiz ve eğer değer kanunu tarafından belirleniyor ise ne derecede belirlendiğini bulmamız gerekmektedir.

Ücretlere yapılan toplam harcamanın, kullanılan emek miktarı ile ortalama ücret oranının çarpımının bir ürünü olduğu açıktır. Şu hâlde, (Marksist) değer kanununa göre, mübadele ilişkilerinin yalnızca kullanılan emek miktarı tarafından belirlenmesi gerektiğinden ve, Marx'ın tekrar tekrar ve çok kesin bir biçimde reddettiği üzere, ücret oranının metaların değeri üzerinde hiçbir etkisi bulunmadığından,[10] şurası da açıktır ki, ücretlere yapılan faktör harcamasının iki bileşeninden biri, yani sadece kullanılan emek miktarı değer kanunu ile uyumlu olacak, ikinci bileşen, yani değer kanununa uymayan bir belirleyici olan ücret oranı ise üretim fiyatlarının belirleyicileri arasına girecektir.

---

[9] "Bir metanın maliyet fiyatı, yalnızca o metada içerilmiş olan *ödenmiş* emek miktarına işaret eder" (Cilt III, s. 195).

[10] Örneğin bkz. Cilt III, s. 243; ki Marx burada "ücretlerin düşmesinin ya da artmasının, metaların değerlerini etkileyebilmesi hiçbir koşulda mümkün değildir" iddiasını ileri sürmektedir.

Bütün yanlış anlamalardan kaçınmak amacıyla, bu belirleyicinin işleyişinin niteliğini ve derecesini bir diğer örnek yardımıyla şu şekilde açıklayalım:

Her birinin 100 şilin olan aynı üretim fiyatına sahip olduğu, ancak maliyetlerinin birer unsuru olarak her birinin farklı organik bileşimlere sahip olduğu üç meta – A, B ve C – alalım. Buna ilâveten, bir günlük ücretin başlangıçta 5 şilin tuttuğunu ve artı-değer ya da sömürü oranının %100 olduğunu varsayalım. Böylece, metaların toplam değeri olan 300 şilinden ücretlere 150 şilin düşecek, bir diğer 150 şilin de artı-değere gidecektir; ve (üç metada da farklı oranlarda yatırılmış olan) toplam sermaye 1500 şilin edecektir. Dolayısıyla, ortalama kâr oranı %10 olacaktır.

Aşağıdaki tablo bu varsayımları göstermektedir:

Metalar	Harcanan Zaman	Harcanan Ücret	Kullanılan Sermaye	Ortalama Kâr	Üretim Fiyatı
A	10	50	500	50	100
B	6	30	700	70	100
C	14	70	300	30	100
Toplam	30	150	1500	150	300

Şimdi, ücretlerin 5 şilinden 6 şiline yükseldiğini varsayalım. Marx'a göre, diğer koşullar aynı kalmak şartıyla, bu durum ancak artı-değerin zararına olacak şekilde gerçekleşebilir.[11] Bu nedenle, değişmeden kalan 300 şilinlik toplam üründen ücretlere 180 şilin ve artı-değere sadece 120 şilin düşecek, sonuç olarak kullanılan sermayenin ortalama kâr oranı %8'e düşecektir. Aşağıdaki tablo, sermaye unsurlarının bileşenlerinde ve üretim fiyatlarında bunların neticesinde meydana gelen değişiklikleri göstermektedir.

[11] Karşılaştırma için bkz. Cilt III, s. 234 ve devamı.

Metalar	Harcanan Zaman	Harcanan Ücret	Kullanılan Sermaye	Ortalama Kâr	Üretim Fiyatı
A	10	60	500	40	100
B	6	36	700	56	92
C	14	84	300	24	108
Toplam	30	180	1500	120	300

Buradan hareket edildiğinde, emek miktarı aynı iken ücretlerdeki bir yükselmenin, başlangıçta eşit olan üretim fiyatlarında ve mübadele ilişkilerinde maddî bir değişime sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu değişim, ücretlerde meydana gelen değişimin ortalama kâr oranında zorunlu olarak aynı anda yaratmış olduğu değişikliğe kadar, açıkça tamamen olmasa bile, kısmen izlenebilir. "Açıkça tamamen olmasa bile" dedim; çünkü, örneğin, C metasının üretim fiyatı kendisinde içerilmiş olan kâr miktarındaki düşmeye rağmen gerçekte *yükselmiştir*. Dolayısıyla, fiyattaki bu değişme *sadece* kârdaki bir değişme vasıtasıyla yaratılmış olamaz. Gerçekten açık olan bu hususu, ücret oranında, sadece kâr oranı üzerindeki etkisinin kuvvetini yitirmeyen değil, aynı zamanda özel ve doğrudan bir etki de yaratan bir fiyat belirleyicisine kesin olarak sahip olduğumuzu göstermek amacıyla öne sürüyorum. Bu yüzden – yukarıda aktarılan parçada Marx'ın atlamış olduğu – bu özel fiyat belirleyicisini ayrı bir biçimde ele almamız için nedenlerimiz mevcuttur. Bu ele alışın sonuçlarını daha sonraki bir aşamaya saklıyorum. Bu arada Marx'ın, üretim fiyatının ikinci belirleyeninin, yani ortalama kârın değer kanunu tarafından hangi yoldan düzenlendiğine ilişkin iddialarını adım adım inceleyeceğiz.

Bu ikisi arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Bu bağlantı, Marx'ın muhakeme dizisinde birbiri ardına gelen (ve bir kısmı Marx tarafından kısaca belirtilmiş olmasına rağmen, kuşkusuz, onun argümanına dâhil olan) halkaların sonucunda gerçekleşmektedir: *Değer kanunu*, toplumda üretilmiş olan bütün metaların *toplam değerini*

belirlemektedir;[12] metaların *toplam değeri*, metalarda içerilmiş olan *toplam artı-değeri* belirlemektedir; toplam artı-değerin toplam toplumsal sermayeye dağılması *ortalama kâr oranını* belirlemektedir: bu oranın münferit bir metanın üretiminde kullanılan sermayeye uygulanması, söz konusu metanın üretim fiyatına nihayetinde bir unsur olarak dâhil olan *somut ortalama kârı* vermektedir. Bu yoldan, sıranın başındaki ilk halka, *değer kanunu*, son halkayı, *üretim fiyatını* düzenlemektedir.

Şimdi bu argüman dizisi hakkındaki açıklamalarımıza geçelim:

(1) Akılda tutmamız gereken şu olgu dikkatimizi çekmektedir: Sonuç olarak Marx, metaların üretim fiyatına dâhil olan ortalama kâr ile, değer kanunundan ötürü münferit metalarda içerilmiş olan değerler arasında bir bağlantının olduğunu iddia etmemektedir. Bilâkis, kendisi, sayısız yerde, bir metanın üretim fiyatına dâhil olan artı-değer miktarının, "bu münferit metanın üretildiği üretim alanında fiilen yaratılmış olan artı-değerden" bağımsız ve aslında temel itibarıyla farklı olduğunu kesin bir şekilde söylemektedir (III, s. 198; benzer olarak III, s. 195 ve diğer birçok yer). Bu yüzden, sonuç itibarıyla, Marx, değer kanununa atfedilen etki ile bu kanunun *ayrı ayrı metaların* mübadele ilişkilerini belirleyen ayırt edici işlevi arasında bir bağlantı kurmamaktadır. Marx bu kanunun etkisini sadece, bu kanunun varsayılan (son derece sorunlu olan doğası hakkındaki fikrimizi önceden belirtmiş olduğumuz) bir diğer işlevi ile, yani *bir arada alındıklarında tüm metaların* toplam değerinin belirlenmesi işlevi ile ilişkilendirmektedir. Bu şekilde uygulandığında, değer kanunun hiçbir anlamı olmadığına ikna olmuş bulunuyoruz. Eğer tüm metaların toplam değerinin belirlenmesi ile değer kanunu arasında, malların mübadele ilişkileri söz konusu olduğunda, bir bağlantı varsa[13] – ki Marx olması gerektiğini ifade etmektedir – bu durumda bu ikisini mübadele ilişkilerine tâbi olmayan bir toplama uygulamanın hiçbir anlamı yoktur. Bu toplama ilişkin hiçbir mübadele meydana gelmediğinde, doğal

[12] Bu halka yukarıda alıntılanan parçaya Marx tarafından açıkça eklenmemiştir. Yine de bu halkanın eklenmiş olduğu aşikârdır.

[13] Önceden de belirtmiş olduğum üzere, W. Sombart'ın daha farklı nitelikteki görüşünü ileride özel olarak ele alacağım.

olarak, bu toplama ait ne bir ölçü ne de bir belirleyici mevcut olacaktır. Bu nedenle de söz konusu toplam, bir "değer kanunu" için malzeme veremeyecektir. Bununla birlikte, eğer değer kanununun "bir arada alındıklarında bütün metaların – hayalî – toplam değeri" üzerinde hiçbir hakikî etkisi yoksa, bu kanunun diğer ilişkilere uygulanabilecek başka bir etkisi de olmayacaktır. Böylece Marx'ın görünüşte bu kadar inandırıcı bir şekilde sonuca bağlamaya çalıştığı tüm mantık dizileri havada asılı kalacaktır.

(2) Fakat bu ilk temel kusurdan tamamıyla uzaklaşıp başka bir tarafa yönelelim ve bundan bağımsız olarak, dizilerde yer alan diğer argümanların dayanıklılığını sınayalım. Bunun için, metaların toplam değerinin gerçekte mevcut olan bir miktar olduğunu ve değer kanunu tarafından fiilen belirlendiğini varsayalım. İkinci argüman, metaların bu toplam değerinin toplam artı-değeri belirlediğini iddia etmektedir. Bu doğru mudur?

Şüphesiz, artı-değer, toplam ulusal ürünün sabit ya da değişmez bir parçasını temsil etmemektedir. Artı-değer, ulusal ürünün "toplam değeri" ile emekçilere ödenen ücret miktarı arasındaki farktır. Bu nedenle, toplam değer, toplam artı-değerin miktarını hiçbir biçimde kendi başına idare etmemektedir. İkinci bir uygun olmayan belirleyici olan ücret oranının yanında, toplam değer, en fazla, toplam-artı-değerin belirleyicilerinden *birini* verebilir. Fakat şöyle bir soru sorulabilir: Belki bu da Marksist değer kanununa tâbi değil midir?

Marx ilk ciltte hâlâ durumun kayıtsız şartsız böyle olduğunu iddia etmektedir. 189. sayfada şöyle yazmaktadır: "Emeğin değeri, tıpkı diğer her metanın olduğu gibi, bu özel maddenin üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda yeniden-üretimi için gerekli olan emek zamanı tarafından belirlenmektedir." Ve diğer sayfada bu önermeyi daha açık bir biçimde ifade etmektedir: "Faal durumda olan birey, kendi bakımı için belirli bir miktarda geçim aracına ihtiyaç duyar. Bundan dolayı, emek gücünün üretimi için gerekli olan emek zamanı, kendisini, bu geçim araçlarının üretimi için gerekli olan emek zamanı biçiminde ortaya koyar; ya da emek gücünün değeri, bu emek gücünün sahibinin bakımı için gerekli olan geçim araçlarının değeri ile aynıdır." Ancak, Marx bu ifadeyi üçüncü ciltte büyük ölçüde değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle üçüncü ciltte sayfa 242'de, haklı olarak, işçi için

gerekli olan geçim araçlarının, gerekli emek zamana ait fiyatlarından sapan üretim fiyatları üzerinden satılabilmesinin mümkün olduğuna dikkati çekmektedir. Böyle bir durumda, demektedir Marx, sermayenin değişken kısmının (ödenen ücretlerin) kendi değerinden sapması da mümkündür. Diğer bir deyişle, (tamamıyla geçici olan salınımlardan ayrı olarak) ücretler, gerekli geçim araçlarında içerilmiş olan emek miktarına ya da değer kanunun katı ihtiyaçlarına karşılık gelmesi gereken orandan sürekli olarak sapabilir. Bu nedenle değer kanununa uymayan en az *bir* belirleyici, toplam artı-değeri hâlihazırda belirleyen bir öğedir.

Bu şekilde belirlenen öğe, yani toplam artı-değer, Marx'a göre, ortalama kâr oranını "düzenlemektedir". Fakat bu, açıkça, ancak, toplam artı-değerin *bir* belirleyiciyi verirken, diğerinin – yani belirli bir toplumda mevcut olan sermaye miktarının – toplam artı-değerden ve değer kanunundan tamamıyla bağımsız ikinci bir belirleyici şeklinde hareket etmesi durumunda mümkündür. Yukarıdaki tabloda, toplam artı-değerin 150 şilin ve artı-değer oranının %100 olması durumunda, bütün üretim dallarında harcanan toplam sermaye 1500 şilin iken, kâr oranı %10 olacaktır. Toplam artı-değerin tamamıyla aynı kalması, ancak buna katılan toplam sermayenin 3000 şilin olması durumunda, kâr oranı açıkça sadece %15 olacak ve toplam sermayenin yalnızca 750 şilin etmesi durumunda da tam olarak %20 olacaktır. Dolayısıyla, değer kanununa hiçbir şekilde uymayan bir belirleyicinin bir kez daha etkiler zincirine dâhil olduğu açıktır.

(4) Buna ilâveten, ortalama kâr oranının, özel bir metanın üretiminden doğan somut ortalama kârın miktarını düzenlediği sonucunu da çıkarmamız gerekmektedir. Fakat bu, tekrar, dizinin önceki argümanlarındaki aynı sınırlamalar ile birlikte söz konusu olduğunda doğrudur. Diğer bir deyişle, tek başına bir metanın üretiminden doğan ortalama kârın toplam miktarı iki öğe tarafından belirlenmektedir: Yatırılmış sermaye miktarının ortalama kâr oranı ile çarpımı. Farklı aşamalarda yatırılmış olan sermayenin miktarı da yine iki öğe tarafından, yani karşılığı ödenen çalışmanın miktarı (şüphesiz bu Marx'ın değer kanunu ile uyumlu olan bir öğedir) ve ödenecek olan ücretlerin oranı tarafından belirlenmektedir. Ve bu sonuncu öğe ile, demin ikna

olduğumuz üzere, değer kanununa aykırı gelen bir öğe hareket alanına girmektedir.

(5) Dizinin bir sonraki argümanında tekrar başa dönüyoruz: (Dördüncü argümanda tarif edilmiş olan) ortalama kârın, metaların üretim fiyatını düzenlemesi gerekmektedir. Bu, ortalama kârın, harcanan ücretler ile birlikte fiyatları belirleyen öğelerden yalnızca *biri* olduğu şeklinde bir düzeltmeden sonra doğrudur. Tekrar tekrar ifade ettiğimiz gibi, harcanan ücretler, Marx'ın değer kanununa yabancı olan ve fiyatları ortalama kâr oranı ile birlikte belirleyen bir unsurdur.

Özetleyelim: Marx'ın ispatlamaya giriştiği önerme nedir? Önerme şu şekildedir: "Değer kanunu üretim fiyatlarını düzenlemektedir" ya da başka türlü ifade edersek "değerler üretim fiyatlarını nihaî kertede düzenlemektedir." Veya Marx'ın değere ve değer kanununa ilk ciltte atfettiği anlam ile belirtirsek: Üretim fiyatları, emek miktarının metaların üretim ilişkilerini belirleyen tek koşul olduğu ilkesi tarafından "nihaî kertede" yönetilmektedir.

Ve bu argümanın tek tek halkalarını incelediğimizde ne keşfediyoruz? Üretim fiyatının her şeyden önce iki bileşenden oluştuğunu keşfediyoruz. Bunlardan biri, harcanan ücretler, iki öğenin ürünüdür. Bu öğelerden ilki – emek miktarı – Marksist "değerin" özü ile uyumludur, diğeri – ücret oranı – ise değildir. Marx'ın kendisi, ikinci bileşenin – gerçekleşen ortalama kârın toplam miktarının – değer kanunu ile bağlantılı olduğunu, ancak, bu kanunun anlamını zorla yanlış izah ederek, yani bu kanunun hiçbir mübadele ilişkisinin mevcut olmadığı bir alanda işlediğini öne sürerek iddia edebilmektedir. Fakat, bundan ayrı olarak, Marx'ın değer kanunundan türetmeyi istediği "metaların toplam değeri" öğesinin, bir sonraki halkayı, yani toplam artı-değeri belirlerken, her hâlükârda, bir diğer öğe olan ve artık değer kanunu ile türdeş olmayan "ücret oranı" ile birlikte işlemesi gerekmektedir. "Toplam artı-değerin" ortalama kâr oranını belirlerken tamamıyla yabancı bir unsur ile birlikte, yani toplumsal sermaye kitlesi ile birlikte işlemesi gerekmektedir; ve son olarak, toplam sermaye kitlesinin de gerçekleşen toplam kârı belirlerken kısmen yabancı bir unsur ile, yani harcanan ücretler ile birlikte işlemesi gerekmektedir.

Marksist değer kanununa bir katkı olup olmadığı şüpheli olan "bütün metaların toplam değeri" öğesi, sonuç olarak, etkisinin aynı

biçimde üç defa hafiflemesinden sonra (ve bu nedenle, doğal olarak, bu hafiflemeyle orantılı şekilde azalan bir etki payı ile birlikte) ortalama kâr oranını ve aynı zamanda üretim fiyatlarını bu hafiflemeyle eşgüdümlü olarak belirlemektedir. Dolayısıyla, meseleye ilişkin olguların makul bir ifadesi şu şekilde olacaktır: Marksist değer kanununa göre metaların mübadele ilişkilerini tamamıyla ve tek başına yönetmesi gereken emek miktarı, kendisinin, esas itibarıyla, üretim fiyatlarının diğer belirleyicilerinden yalnızca *biri* olduğunu kanıtlamaktadır. Emek miktarının, üretim fiyatlarının harcanan ücretlerden oluşan bileşeni üzerinde kuvvetli, doğrudan sayılabilecek bir etkisi bulunmaktadır; ortalama kârdan oluşan diğer bileşeni üzerinde ise çok daha az, zayıf ve çoğunlukla da[14] sorunlu bir etkisi bulunmaktadır.

Şimdi soruyorum; bu koşullarda, değer kanununun üretim fiyatlarını nihaî kertede belirlediği iddiasına ilişkin bir onay ya da bir çelişme buluyor muyuz? Sorunun yanıtı hakkında bir an için bile tereddüt edileceğini zannetmiyorum. Değer kanunu, emek miktarının tek başına mübadele ilişkilerini belirlediğini öne sürmektedir; olgular ise, mübadele ilişkilerini belirleyen şeyin sadece emek miktarı ya da onunla uyumlu olan öğelerin *olmadığını* göstermektedir. Bu iki önermenin çelişmeye ilişkin bir onaylama olarak birbirleriyle ilişkisi, Evet'in Hayır ile ilişkisi gibidir. İkinci önermeyi kabul eden bir kimse – ki Marx'ın üretim fiyatları teorisi bunun kabulünü gerektirmektedir – ilk önerme ile *de facto** çelişecektir. Ve Marx gerçekten kendisiyle ve ilk önermesiyle çelişmediğini düşünmüş ise, kendisinin bir takım garip hatalar tarafında yanlış yola sevkedilmesine müsaade etmiştir. Marx, bir kanun ile ilişkili bir öğenin sahip olduğu etkinin türü ve derecesi ile, kanunun kendisinin tam olarak işlemesinin çok farklı şeyler olduğunu görememiştir.

---

[14] Yani, emek miktarının "toplam değer" öğesi vasıtasıyla bir tesir yarattığının varsayılması durumunda. Benim görüşüme göre, toplam değerin somutlaşmış emek miktarı ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, (hangi miktarda emeğin karşılığının ödeneceğinin belirlenmesi esnasında, bir unsur olarak kesinlikle eşgüdümlü biçimde işleyen) "harcanan ücretler" öğesi de birbirini izleyen halkalarda ortaya çıktığı müddetçe, emek miktarı ortalama kârın dolaylı belirleyicileri arasında kendisine daima bir yer bulabilmektedir.

* Gerçekte, fiilen. [ç.n.]

Bu kadar açık olan bir meseleyi göstermek için muhtemelen en abes türden bir örnek yeterli olacaktır. Güllelerin zırhlı gemiler üzerindeki etkisi hakkında bir tartışmanın yapıldığını ve taraflardan birinin güllelerin tahrip etkisinin sadece topun doldurulduğu barutun miktarına bağlı olduğunu söylediğini düşünelim. Bu ifade fiilî tecrübe ile sorgulandığında ve sınandığında, atışın etkisinin sadece doldurulan barutun miktarına değil, aynı zamanda barutun kuvvetine ve buna ilâveten silahın namlusunun yapısına, uzunluğuna vb., güllelerin biçimine ve sertliğine, hedefin uzaklığına ve son olarak, ve aynı derecede önemli olarak, zırh levhasının kalınlığına ve dayanıklılığına bağlı olduğu görülecektir.

Ve şimdi neticede bütün bunlar kabul edildikten sonra, her şeye rağmen ilk ifadenin doğru olduğu, çünkü öne sürülen öğenin, yani barut miktarının atış üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunun kanıtlandığı ve bunun, diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, doldurulan barutun miktarı ile orantılı olarak atışın etkisinin çok ya da az olacağı olgusu tarafından kanıtlandığı yine de söylenebilir mi?

İşte Marx'ın yaptığı da budur. Kendisi, çok kesin bir biçimde, mübadele ilişkilerinin temelinde tek başına emek miktarından başka bir şeyin yer almadığını iddia etmektedir; (serbestçe üretilen malların mübadele-değeri üzerindeki etkisini hiç kimsenin inkâr etmediği) emek miktarının yanında, değerin ve fiyatın başka belirleyicilerinin de mevcut olduğunu kabul eden iktisatçılar ile hararetli bir şekilde tartışmaktadır. Emek miktarının mübadele ilişkilerinin yegâne belirleyicisi olarak sahip olduğu kendine mahsus konumdan hareketle, Marx, ilk iki ciltte, esas itibarıyla diğer belirleyicilerin de etkisini tanıyan bir üretim fiyatları teorisini üçüncü ciltte geliştirmek için gerekli olan en önemli ve elverişli sonuçları – kendi artı-değer teorisini ve toplumun kapitalist örgütlenmesine ilişkin açıklamasını – çıkarmaktadır. Fakat bu diğer belirleyicileri baştan sona tahlil etmek yerine, sürekli olarak, kendisinin idolü olan emek miktarının, fiilen ya da kendisine göre, etkide bulunduğu (emek miktarı değiştiğinde fiyatların da değişmesi, "toplam değerin" ortalama kâr oranı üzerindeki etkisi vb. gibi) noktalara parmağını muzafferâne bir şekilde basmaktadır. Kendisi, toplam toplumsal sermaye miktarının kâr oranı üzerindeki etkisi hakkında ve sermayenin organik bileşiminde veya ücret oranındaki bir

değişmeden ötürü fiyatların da değişmesi hakkında sessiz kalmasının yanı sıra, eşgüdümlü etkiye sahip olan diğer belirleyiciler hakkında da sessiz kalmaktadır. Bu etkilerin mevcut olduğunu kabul eden parçalar kitabında bulunmamaktadır. Örneğin, ücret oranının fiyatlar üzerindeki etkisi sayfa 234 ve devamında ve ardından sayfa 242'de; toplumsal sermaye miktarının ortalama kâr oranının seviyesi üzerindeki etkisi sayfa 197, 240, 247 ve devamında, sayfa 254 ve devamında, sayfa 260'da ve diğer birçok yerde; sermayenin organik bileşiminin üretim fiyatları üzerindeki etkisi sayfa 197 ve devamında uygun bir biçimde ele alınmaktadır. Kendi değer kanununun doğruluğunu ispat etmeye ayrılmış olan parçalarda, Marx'ın bu diğer etkileri es geçmiş olması ve doğruluğundan şüphe edilmeyen ilk önermeden (emek miktarının birçok noktada üretim fiyatlarını belirlemesi) doğruluğu hiçbir biçimde kanıtlanamayan sonucu (emeğin mutlak hâkimiyetini gösteren değer kanununun üretim fiyatlarını "nihaî kertede" belirlemesi) çıkarmak için, tek taraflı bir şekilde, sadece emek miktarının oynadığı rolü belirtmesi tipiktir. Bu, çelişmenin kendisinden kaçmak değil, çelişmeyi kabul etmekten kaytarmak demektir.

Bölüm 4

Marksist Sistemdeki Hata: Kaynakları ve Sonuçları

1. Kısım

Bir yazarın kendisiyle çeliştiğini kanıtlamak, gerekli bir şey olmakla birlikte, verimli ve iyi toparlanmış bir eleştirinin nihaî amacı olamaz. Bir sistemde sadece tesadüfî ve yazara mahsus olması muhtemel bir kusurun mevcut olduğunun farkına varmak, nispeten düşük bir eleştirel akıl seviyesine ihtiyaç duyar. Kuvvetli köklere sahip olan bir sistemi etkili bir şekilde yıkabilmek, ancak hatanın sisteme girdiği noktayı ve bu hatanın kendisini yayıp genişlettiği biçimi tam bir kesinlikle keşfetmekle mümkün olabilir. Aynı şekilde şunu da söyleyebilirim ki, muhalif kişiler olarak, kendi uyuştuğumuz bir sistemin bağlantılarını nasıl baştan sona inceliyorsak, kendisiyle-çelişmeye varan söz konusu hatanın başlangıcını, gelişmesini ve nihaî sonucunu da aynı şekilde incelememiz gerekmektedir.

Birçok özel koşul nedeniyle, Marx ile ilişkili olan kendisiyle-çelişme sorunu alışılmışın ötesinde bir önem kazandı ve netice olarak bu soruna oldukça geniş bir yer ayırdım. Fakat, Marx gibi önemli ve etkili bir düşünür ile ilgilenirken, eleştirinin ikinci ve bu konuda esas itibarıyla daha verimli ve öğretici olduğunu düşündüğüm bir parçasına başvurmamız zorunlu olmaktadır.

Bizi doğrudan esas konuya götürecek bir soru ile başlayalım: Marx, öğretisinin temel önermesine –yani bütün değerin sadece içerilmiş olan emek miktarlarına bağlı olması önermesine– hangi yoldan ulaşmıştır?

Kuşkusuz, bu önermenin kendiliğinden belli olan bir aksiyom olmadığını kanıtlamaya ihtiyaç yoktur. Başka bir yerde uzun uzadıya ifade ettiğim üzere, değer ve emek (effort), değerin emeğin kaynağı olduğunu görüşünü derhal kabul etmeyi mecbur kılacak kadar birbirleriyle yakından bağlantılı olan tasavvurlar değillerdir. "Bir nesne üzerinde çalışmış olmam ile bu nesnenin bu çalışmanın değerinde olmasının farklı olgular olduğu ve bu iki olgunun her zaman bir arada bulunmadığı, tecrübeler vasıtasıyla bir hayli kuvvetli ve hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde tespit edilmiştir. Bu durum, teknik bilgi eksikliğinden, kötü spekülasyondan ya da sadece şanssızlıktan ötürü değer içermeyen ürünler için israf edilmiş olan emeğin mevcut olması; ve bu sayısız durumun çok azında, küçük bir çalışmanın oldukça büyük değere sahip olan bir ürün vermesi vasıtasıyla kanıtlanmıştır."[1]

Bu nedenle, değer ve emek arasında zorunlu ve doğal bir uygunluğun mevcut olduğu iddia edildiğinden dolayı, bu ifadeyi desteklemek için hem kendimize hem de okuyucularımıza bir takım nedenler göstermemiz gerekmektedir.

Marx'ın kendisi bu ifadeye ilişkin kanıtları sisteminde geliştirmektedir. Ancak, sanırım, okuyucularımı, Marx'ın argüman dizisinin başından itibaren doğal olmadığına ve sorunun niteliğine uymadığına; buna ilâveten, Marx'ın kendi sisteminde geliştirdiği kanıtın, kendisi vasıtasıyla görüşlerini oluşturduğu kanıt ile açıkça aynı olmadığına, fakat daha önceden diğer kaynaklardan türetmiş olduğu bir fikir için sonradan yapay bir destek olarak düşünüldüğüne; ve son olarak (burası en kesin olan noktadır), söz konusu muhakemenin kendisine bütün inandırıcılığını kaybettiren çok açık mantık ve yöntem hataları ile dolu olduğuna ikna edebileceğim.

Şimdi bunu daha yakından inceleyelim.

---

[1] *Capital and Interest*, s. 377.

Marx'ın okuyucularının önüne koyduğu temel önerme, metaların mübadele-değerinin – zira Marx'ın tahlili kullanım-değerine değil, sadece mübadele-değerine yönelmiştir – kendi kökenini ve ölçüsünü metalarda içerilmiş olan emek miktarında bulduğu şeklindedir.

Şu hâlde, metaların yeniden-üretimi için gerekli olan emek miktarları gibi, (metaların) mübadele-değerleri de, yani bir bütün olarak bu metaların fiyatları da, ampirik olarak belirlenmesi tamamıyla mümkün olan gerçek haricî miktarlardır. Bu nedenden dolayı Marx'ın, açıkça, deneyimlere ilişkin olguların doğru ya da yanlış olduğunu göstermesi gereken bir önerinin kanıtlanması için deneyimlere yönelmesi gerekirdi; ya da, diğer bir deyişle, Marx'ın, önermenin tamamıyla ampirik olan bir kanıta uyabilmesi için tamamıyla ampirik olan bir kanıt göstermesi gerekirdi. Ancak, Marx böyle yapmamaktadır. Kimse Marx'ın bu muhtemel ve çok münasip bilgi ve ikna kaynağının yanından dikkatsizce geçip gittiğini de söyleyemez. Zira, üçüncü cildin sahip olduğu muhakeme biçimi, Marx'ın ampirik olguların niteliğinin tamamıyla farkında olduğunu ve bu olguların onun önermesine aykırı olduğunu kanıtlamaktadır. Marx, fiyatların, içerilmiş olan emek miktarları ile değil, emeğin yanında diğer unsurları da kapsayan toplam üretim maliyeti ile orantılı olduğunu bilmektedir. Dolayısıyla, kendi önermesinin en doğal kanıtı olan bu durumu kazara gözden kaçırmış değildir; bu yolda kendi teorisi için hiçbir uygun sonuç elde edilemeyeceğinden dolayı, tamamıyla bilinçli bir şekilde bundan uzaklaşıp başka bir tarafa yönelmiştir.

Fakat, yine de, bu türden önermeleri sınamak ve kanıtlamak için diğer bir mükemmel doğal yöntem daha mevcuttur: psikolojik yöntem. Bilimimizde sıkça kullanılan bir tümevarım ve tümdengelim bileşimi vasıtasıyla, hem mübadele işlerini idare ederken ve mübadele fiyatlarını belirlerken insanları yönlendiren, hem de üretim esnasında birbirleriyle yaptıkları işbirliğinde onlara yol gösteren güdüleri araştırabiliriz. Bu güdülerin sahip oldukları niteliklerden hareketle de, diğer şeylerin yanında, (kendisi vasıtasıyla, düzenli olarak talep edilen ve kabul edilen fiyatlar ile, metaların üretimi için gerekli olan emek miktarı arasında bir bağlantının meydana gelmesinin mümkün olduğu) tipik bir faaliyet biçiminin mevcut olduğu ifade edilebilir. Bu yöntem tamamıyla aynı olan meselelerde en iyi sonuçları vermektedir.

Örneğin, arz ve talep kanunu ile üretim maliyetleri kanununun olağan biçimde doğruluğunun kanıtlanması ve toprak rantının açıklanması bu yönteme dayanmaktadır. Ve Marx'ın kendisi de, en azından genel bir yoldan, çoğunlukla bu yöntemi kullanmaktadır. Fakat kendisi temel önermesi ile ilgilendiğinde bu yöntemden kesinlikle kaçınmaktadır. Mübadele ilişkileri ile emek miktarları arasında mevcut olduğu iddia edilen dışsal bağlantı, açıkça, ancak bu ikisini birbirine bağlayan psikolojik bağlantıların keşfedilmesi sayesinde tam olarak anlaşılabilmesine rağmen, Marx bu içsel ilişkilere ilişkin bütün açıklamaları bir tarafa bırakmaktadır. Hatta kendisi tesadüfen bir defasında, bu iki toplumsal kuvvetin, yani "arzın ve talebin", bu içsel bağlantıya giden "daha derin bir tahlilini burada yapmanın yerinde olmadığını" (III, s. 223) söylemektedir. "Burada" ile ifade edilen, sadece fiyatların oluşumunda arzın ve talebin etkisinin konu dışı olduğudur. Bununla birlikte, bir bütün olarak Marksist sistemin hiçbir yerinde gerçekten "derin" ve tam olan bir tahlil girişimi bulunmamaktadır. Bu tahlilin eksik olduğu, en çok Marx'ın en önemli ve önde gelen fikri için zemin hazırladığı yerde farkedilmektedir.

Ancak, burada yine ilginç olan bir şeyin farkına varıyoruz. Marx bu ikinci mevcut ve doğal araştırma yöntemini, kendisinden beklenileceğinin aksine, hafif bir dikkatsizlik ile geçip gitmemektedir. Kendisi bundan kasıtlı olarak sakınmaktadır. Bu yöntemi izlemenin sonuçlarının neler olabileceğinin ve bunların kendi tezine uygun olmadıklarının tamamıyla bilincindedir. Örneğin, kendisi, üçüncü ciltte, üretimde ve mübadelede etkili olan (ve burada ve diğer yerlerde "derin bir tahlilini" yapmaktan vazgeçmiş olduğu) güdüleri kabaca verilmiş kolektif bir ad olan "rekabet" adı altında fiilen ortaya koymakta; ve bu güdülerin gerçekte fiyatların metalarda içerilmiş olan emek miktarlarına bir intibakına yol açmadığını; aksine, bunların, fiyatları bu seviyeden uzaklaştırıp, en az bir eşgüdümleyici öğeyi içeren diğer bir seviyeye yönelmeye zorladığını göstermektedir. Aslında, Marx'a göre, ünlü ortalama kâr oranının oluşmasına ve saf emek-değerlerin bu değerlerden farklı olan ve ortalama kârın bir kısmını içeren üretim fiyatlarına "dönüşmesine" yol açan şey rekabettir.

Bunun ardından Marx, bu tezini tecrübeler ya da bu tecrübelerin etkin güdülerinden hareketle – diğer bir deyişle, ampirik veya psiko-

lojik açıdan – kanıtlamak yerine, bu türden bir mesele için bir dereceye kadar tekil nitelikte olan bir kanıt dizisini, – tamamıyla mantıksal olan bir kanıtlama yöntemini, yani mübadelenin esas doğasından hareketle yapılan diyalektik bir tümdengelimi – kullanmayı tercih etmektedir.

Marx yaşlı Aristo'da "eşitlik olmadan mübadele mevcut olamaz ve bir orantı olmadan da eşitlik söz konusu olamaz" (I, s. 68) görüşünü bulmuştur. Kendisi buradan işe başlayarak bu görüşü geliştirmektedir. Marx iki metanın mübadelesini bir eşitlik biçimi içinde düşünmektedir. Buradan hareketle, mübadele edilen ve bu şekilde eşitlenmiş olan şeylerde "aynı miktarda olan ortak bir öğenin" mevcut olması gerektiği sonucunu çıkarmakta ve ardından da, mübadele-değerleri olarak eşitlenmiş olan bu iki şeyin kendisine "indirgenebilir" olması gereken bu ortak öğeyi aramaya geçmektedir (I, 43).

Bu arada, iki şeyin mübadelesi esnasında bir "eşitliğin" kendisini ortaya koyması gerektiğini kabul eden bu ilk varsayımın, bana, modası çok geçmiş olan bir varsayım olarak göründüğünü belirtmem gerekiyor. Buna rağmen, oldukça gerçek dışı olmasaydı, bu varsayım fazla bir sorun teşkil etmeyecekti. Kısacası, bu görüş bana göre yanlıştır. Eşitliğin ve tam bir dengenin geçerli olduğu bir yerde, dengeyi bozacak bir değişikliğin meydana gelmesi ihtimali yoktur. Bu nedenle, mesele, mübadele söz konusu olduğunda metaların mülkiyetinin değişimi ile sınırlanmakta ve daha ziyade, bu değişimi doğuran bir eşitsizliğin ya da fazlalığın mevcut olduğuna işaret etmektedir. Bileşik cisimler birbirleriyle temas ettirildiğinde, bir cismin bileşimini oluşturan bazı elementlerin diğer cismin elementleriyle birleşmesi vasıtasıyla yeni kimyasal bileşimler meydana gelmektedir. Bunun nedeni, birleşen bu elementlerin tamamıyla aynı derecede kimyasal benzerlik taşımaları değil, (esas itibarıyla ait oldukları cisimlerin diğer elementlerine kıyasla) birbirleriyle daha kuvvetli bir benzerlik taşımalarıdır. Gerçekte modern politik iktisatçılar, mübadele edilen metalarda bir "eşitliğin" bulunduğuna ilişkin eski skolastik-teolojik teorinin savunulamaz olduğu hususunda uzlaşmaktadırlar. Bununla birlikte, bu konu üzerinde daha fazla durmayacağım ve Marx'ın emekte aranan "ortak öğe"yi elde etmek için kullandığı mantıksal ve sistematik çıkarım süreçlerini eleştirel bir açıdan incelemeye geçeceğim.

Daha önce de söylediğim üzere, bu süreçler bana göre Marksist teorideki en hassas noktayı oluşturuyorlar. Bu süreçler – sayısı hiç de az olmayan – argümanlardaki hususların sayısı kadar önemli hatalar sergiliyor ve önceden düşünülmüş olan bir fikri, sürdürülen incelemenin doğal bir sonucu gibi göstermek için, sonradan icat edilen karmaşık ve yapay nitelikli bir düşünce olmanın açık izlerini taşıyorlar.

Marx, mübadele-değerinin ayırt edici niteliği olan "ortak öğe"yi şu şekilde aramaktadır: Mübadelede eşitlenen nesnelerin sahip olduğu değişik nitelikleri gözden geçirmekte ve sonunda tek bir nitelik, yani emeğin ürünü olma niteliği kalıncaya dek, dışlama yöntemine göre sınamayı geçemeyen bütün nitelikleri ayırmaktadır. Bu şekilde, bulunan niteliğin aranan ortak nitelik olması zorunlu olmaktadır.

Bu prosedür dizisi bir dereceye kadar tekil olmakla birlikte, özünde itiraz edilebilir nitelikte değildir. Marx'ın, varsayılan ayırt edici niteliği – Marx'ın dikkatle kaçınmış olduğu diğer iki yöntemden herhangi birinin kullanılması durumunda yapılması mümkün olan – pozitif bir çözümlemeye tâbi tutmak yerine, bu niteliğin metanın diğer niteliklerinden herhangi biri olmadığını gösteren tamamıyla negatif bir kanıt vasıtasıyla, bizi aranan niteliği bulduğuna ikna etmeye çalışması insana garip gelmektedir. Gerekli özen ve dikkat gösterilirse, diğer bir deyişle, dâhil edilmesi gereken bütün şeylerin fiilen mantık süzgecinden geçmesine ve dışarıda herhangi bir şeyin bırakılması şeklinde bir hatanın yapılmamasına yeterince dikkat edilirse, bu yöntem her zaman arzu edilen sonucu verebilir.

Fakat Marx nasıl ilerlemektedir?

Marx, başlangıçtan itibaren, sadece, sonuçta "ortak öğe" olarak elemek istediği niteliği içeren mübadele edilebilir şeyleri süzgece koymakta ve diğer bütün şeyleri dışarıda bırakmaktadır. Kendisi, bir kavanozdan ısrarla beyaz bir top çekmek isteyen ve kavanoza sadece beyaz toplar koyarak bu sonucu sağlama almaya dikkat eden bir kimse gibi davranmaktadır. Diğer bir deyişle, Marx, mübadele-değerinin özü üzerine olan araştırma sahasını başlangıçtan itibaren "metalar" ile sınırlamakta, bu şekilde "mallar" kavramından daha dar anlamı olan bir kavram oluşturmakta (ancak kendisi bu kavramı açıkça tanımlamamakta) ve bu kavramı da doğanın armağanları karşısında emeğin ürünleri ile sınırlandırmaktadır. Şu hâlde, öyle görünüyor ki, eğer

mübadele gerçekten de "aynı miktarda olan ortak bir öğenin" mevcut olduğunu varsayan bir eşitlenme anlamına geliyorsa, bu durumda, bu ortak öğenin mübadeleye giren her türden metada, sadece emeğin ürünlerinde değil, aynı zamanda toprak, odun yapılabilen ağaçlar, su gücü, maden yatakları, taş ocakları, petrol rezervleri, maden suları, altın madenleri vs. gibi doğanın armağanı olan şeylerde de aranabilmesi ve bulunabilmesi gerekmektedir.[2] Mübadele-değerinin temelinde yatan ortak öğeyi ararken emeğin ürünü olmayan mübadele edilebilir malları dışarıda bırakmak, bu koşullar altında büyük bir metod hatası oluşturmaktadır. Bu durum, bütün cisimlerde ortak olan bir niteliği – örneğin ağırlığı – keşfetmeyi arzulayan bir doğa filozofunun, münferit bir grup cismin – örneğin saydam cisimlerin – niteliklerini elemesi ve saydam cisimlerde ortak olan bütün nitelikleri gözden geçirdikten sonra, diğer herhangi bir nitelikten kaynaklanmadığını ispat edebilmesi nedeniyle, saydamlığın ağırlığın nedeni olduğunu ilân etmesine benzemektedir.

(Mübadeledeki eşitlik fikrinin babası olan Aristo'nun aklına asla gelmemiş olan) doğanın armağanlarının dışarıda bırakılmasını haklı gösterebilecek çok az neden bulunmaktadır; çünkü, toprak gibi, birçok doğal armağan mülkiyetin ve ticaretin en önemli nesneleri arasında yer almaktadır. Ayrıca, mübadele-değerlerinin doğanın armağanlarında her defasında keyfî olarak ve tesadüfen oluştuğunu iddia etmek mümkün değildir. Buna ilâveten, emeğin ürünleri arasında tesadüfî fiyatların oluşması türünden şeyler de meydana gelmektedir; diğer yandan, doğanın armağanları söz konusu olduğunda, fiyatların açıkça geçmişteki koşullara ve belirleyici güdülere bağlı olduğu sık sık görülmektedir. Örneğin, tıpkı ağaçtan elde edilen kerestenin veya madendeki kömürün tesadüfen değil de, kalite farklarına ya da piyasadan uzaklığa bağlı olarak yüksek veya düşük bir fiyat meydana getirmesi gibi, bir toprağın satış fiyatının, o toprağın satışının olduğu

---

[2] Karl Knies, Marx'a şu şekilde yerinde bir itiraz yöneltmektedir: "1 quarter buğday = *a* libre doğal kereste = *b* dönüm işlenmemiş toprak = *c* dönüm doğal otlak şeklindeki bir eşitliğin, 1 quarter buğday = *a* libre ağaçtan elde edilen kereste şeklindeki bir eşitlik ile niye aynı olmadığına dair Marx'ın ifadesinde hiçbir açık neden bulunmamaktadır" (*Das Geld*, 1. basım, s. 121 ve 2. basım, s. 157).

ülkedeki alışılmış faiz oranı üzerinden hesaplanan rantının bir katı olması da iyi bilinen bir gerçektir.

Marx, aynı zamanda, mübadele edilebilir malların bir kısmını kendi incelemesine dâhil etmediğini belirtmekten ya da açıklamaktan sakınmaya özen göstermektedir. Diğer bir çok durumda olduğu gibi bu durumda da, kendi argümanının zor noktalarının üzerinden diyalektik bir ustalıkla geçip gitmeyi başarmaktadır. "Metalara" ilişkin tasavvurunun, mübadele edilebilir malların bütününe ilişkin tasavvurundan daha dar nitelikte olduğuna okuyucularının dikkatini çekmemektedir. Kendisi, çok akıllıca, kitabının başlangıcına, görünüşte zararsız olan, "Kapitalist üretim sisteminin hâkim olduğu toplumların zenginliği, muazzam bir *meta toplamı* olarak kendisini gösterir" şeklindeki ifadeyi koyarak, bizi, incelemenin müteakiben metalar ile sınırlandığını kabul etmeye hazırlamaktadır. Eğer "meta" teriminin Marx'ın ona sonradan verdiği anlam olan emeğin ürünleri anlamına geldiğini kabul edersek, bu önerme tamamıyla yanlış olacaktır. Zira, toprak dâhil olmak üzere, doğanın armağanları da millî zenginliğin, hiçbir şekilde önemsiz değil, aksine çok önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, saf bir okuyucu bu kusuru kolaylıkla gözden kaçıracaktır; zira kendisi, elbette ki, Marx'ın daha sonra "meta" terimine çok daha kısıtlı bir anlam vereceğini bilmemektedir.

Bu anlam bunun hemen ardından yazılanlarda da açıklanmamıştır. Aksine, birinci bölümün ilk paragraflarında sırayla "şey", "kullanım-değeri", "mal" ve "meta" sözcüklerini, bu sonuncusu ve ilk üçü arasında hiçbir açık ayırım yapılmadan okumaktayız. Sayfa 42'de şöyle yazıyor: "Bir *şeyin* yararlılığı onu bir *kullanım-değeri* hâline getirir"; "meta ... bir *kullanım-değeri* ya da *maldır.*" Sayfa 43'de ise şunu okuyoruz: "Mübadele-değeri kendisini ... değişik türden *kullanım-değerlerinin* birbirleriyle mübadele edildiği ... niceliksel bir oran olarak gösterir". Burada, hâlâ mübadele fenomeninin ana öğesi olarak doğrudan doğruya kullanım-değeri = mal eşitliğinin gösterildiğine dikkat edilmelidir. Şüphesiz, "Şimdi meseleye daha yakından bakalım" ifadesi de bizi bir diğer ve daha dar olan bir araştırma sahasına geçmeye hazırlamak anlamına gelmiyor. Marx şöyle devam ediyor: "Münferit bir *meta*, örneğin 1 quarter buğday, çok değişik oranlarda olan başka *nesneler* ile mübadele ediliyor." Ve "Buna ilâveten, iki *meta* alalım"

vb.. Aynı paragrafta "şeyler" kelimesi yeniden ortaya çıkmakta ve söz konusu sorun açısından çok önemli olacak şekilde, yani "eşit miktarda olan ortak bir öğenin [mübadele esnasında birbirlerine eşitlenen] iki farklı *şeyde* mevcut olduğu" biçiminde kullanılmaktadır.

Bununla birlikte, bir sonraki sayfada (s. 44) Marx, "ortak öğe" üzerine olan araştırmasını, araştırma alanını mübadele-değerine sahip olan şeylerden oluşan bir bölüm ile sınırladığını ima etmeden, hafifçe dahi fısıldamadan, sadece *metaların* mübadele-değerlerine doğru yönlendirmektedir.[3] Ve hemen ardından, bir sonraki sayfada (s. 45), bu sınırlama tekrar terk edilmekte ve daha dar bir sahada elde edilmiş olan sonuçlar, kullanım-değerlerinin ya da malların dâhil olduğu daha geniş bir alana uygulanmaktadır. "Bu nedenle, bir *kullanım-değeri* ya da *mal*, ancak içerisinde soyut insan emeği biriktiği ya da maddeleştiği için bir değere sahiptir."

Eğer Marx araştırmasını kesin olan bir konuyla, yani emeğin ürünleri ile sınırlamamış, aynı zamanda doğanın mübadele edilebilir armağanlarındaki ortak öğeyi de aramış olsaydı, emeğin (work) ortak bir öğe olamayacağı açık hâle gelecekti. Eğer Marx bu sınırlamayı tamamıyla kesin ve açık bir şekilde yapmış olsaydı, bu büyük yöntem yanlışlığı hem kendisinin hem de okuyucularının dikkatini çekecek; ve bunlar, emeğin ürünü olma niteliğinin, doğal olarak kendisine ait olan bütün mübadele edilebilir şeylerin ve emeğin ürünü olmayan şeylerin en başta çıkartıldığı bir grubun ortak niteliği olarak, başarıyla damıtılmış olması yoluyla yapılan naif hokkabazlığa gülmek zorunda kalacaklardı. Bu numara, Marx'ın yaptığı şekliyle, ancak, karmaşık nitelikteki konunun üzerinden çevik ve seri bir diyalektik ile fark edilmeden geçip gitmek suretiyle yapılabilirdi. Marx'ın bu kadar kusurlu bir prosedür biçimini bu kadar aldatıcı bir biçimde sunmayı başarma becerisine samimî olarak hayranlık duyduğumu belirtmekle birlikte, kuşkusuz, bu ilerleme biçiminin kendisinin tamamıyla yanlış olduğunu da ifade etmem gerekiyor.

---

[3] Aynı paragrafta, Barbon'dan yapılan bir alıntıyla, metalar ve şeyler arasındaki farklılık tekrar ortadan kaldırılıyor: "Eğer değerleri eşitse, bir türden *emtia* bir diğeri kadar iyidir. Eşit değerde olan *şeyler* arasında hiçbir fark ya da ayırım yoktur."

Lâkin ilerlemeye devam edelim. Yukarıda tarif edilen hile vasıtasıyla, Marx, bizi sadece, emeğin de aslında rekabete dahil olabileceği olgusuna inandırmayı başarmaktadır. Ve ancak söz konusu alanın yapay bir biçimde sınırlandırılması sayesinde, emek, bu dar alanın ortak *bir* "niteliği" hâline gelebilmektedir. Ancak, emeğin yanında diğer niteliklerin de ortak olduğu iddia edilebilir. Bu durumda, bu diğer rakiplerin dışarıda bırakılmış olmasının sonuçları nelerdir? Bunun sonuçları, her biri birkaç kelime ile ifade edilebilecek olan, fakat her birinin çok ciddî birer mantıksal yanlışlık içerdiği iki argümandan oluşmaktadır.

Bu argümanların birincisinde, Marx, "metaların geometrik, fiziksel, kimyasal veya diğer doğal niteliklerini" dışarıda bırakmaktadır. Zira, "metaların fiziksel nitelikleri, sadece bu metaları kullanışlı -dolayısıyla da kullanım değerine sahip- hâle getirdikleri müddetçe önem kazanırlar. *Diğer yandan, metaların mübadele ilişkileri, bunların kullanım-değerlerini açıkça bir kenara bırakmamızı gerektirmektedir*"; çünkü "*bu ilişki* [mübadele-ilişkisi] *dâhilinde bir değer, ancak doğru oranda mevcut olmak koşuluyla bütün diğer değerler ile tam olarak aynıdır*" (I, 44).

Bu argümanın hangi hususları içerdiğini daha açık hâle getirebilmek için *Capital and Interest* adlı kitabımdan bir alıntı yapmama izin verin (s. 381):

"Marx izleyen argüman ile ne ifade etmiş olabilir? Bir opera topluluğunda üç ünlü şarkıcı, bir tenör, bir bas ve bir de bariton bulunsun. Bunların her birinin maaşı 2000 sterlin olsun. Bu durumda, bir kişi 'Bu üçünün maaşının eşit olmasını sağlayan ortak koşul nedir?' diye sorduğunda, ona şöyle bir cevap vereceğim: 'Maaşlar söz konusu olduğunda, iyi bir ses, diğer herhangi bir ses kadar iyi sayılmaktadır. İyi bir tenörün sesi, doğru oranda olmak kaydıyla, iyi bir basın ya da iyi bir baritonun sesi kadar iyidir. Sonuç olarak, maaşlar söz konusu olduğunda, iyi bir sese sahip olmak açıkça dikkate alınmamaktadır. Bu yüzden, iyi bir ses yüksek maaş için ortak bir neden olamamaktadır.' Bu argümanın yanlış olduğu açıktır. Fakat, Marx'ın (yukarıdaki kıyaslamayı kendisinden aldığımız) kıyaslamasının bundan bir parça dahi doğru olmadığı da açıktır. Her iki argüman da aynı hataya düşmektedir. Her ikisi de, bir türü soyutlamak ile, bu türün kendisini ortaya koyduğu belirli biçimleri soyutlamayı birbirine karıştırmakta-

dır. Verdiğimiz örnekte, maaşlar söz konusu olduğunda hesaba katılmayan koşul, hiçbir biçimde iyi sesin kendisi değil, yalnızca (tenor, bas ya da bariton olsun) bu iyi sesin göründüğü özel biçimdir. Metaların mübadele ilişkileri söz konusu olduğunda da durum bu şekildedir. Metaların kullanım-değerlerinin kendilerini gösterdiği özel biçimler (ister gıda, ister barınak, elbise vb. hizmeti görsünler) kuşkusuz dikkate alınmayabilir, fakat metaların kullanım-değerleri asla bu şekilde bir kenara bırakılamaz. Marx, bizim kullanım-değerini tamamıyla görmezden gelmediğimizi fark etmiş olmalıdır. Zira, kullanım-değerinin olmadığı bir yerde, herhangi bir mübadele-değerinin olması da mümkün değildir. Bu olguyu Marx'ın kendisi de tekrar tekrar itiraf etmek zorunda kalmaktadır."[4]

Argümandaki ikinci aşama ise daha kötü bir hâlde bulunuyor. "Metaların kullanım-değerleri bir kenara bırakıldığında" – bunlar Marx'ın sözleridir – "*geriye tek bir özellikleri, emeğin ürünü olma özellikleri kalır.*" Gerçekten de durum böyle midir? Oniki sene önce sorduğum gibi bugün de soruyorum: Malların talebe oranla kıt olmaları

---

[4] Örneğin, sayfa 48'de şöyle yazıyor: "Son olarak, hiçbir nesne, aynı zamanda yararlı bir nesne de olmadan bir değer hâline gelemez. Eğer bu nesne yararsız ise, onda bulunan emek de yararsız olacaktır [*sic!*]* ve bu nedenle de hiçbir değer yaratmayacaktır." Knies, yukarıdaki metinde eleştirilen mantıksal yanlışa önceden dikkati çekmiştir (Bkz. *Das Geld*, Berlin, 1873, s. 123 ve devamı; 2. basım, s. 160 ve devamı). Adler (*Grundlagen der Karl Marxschen Kritik*, Tübingen, 1887, s. 211 ve devamı), iyi seslerin Marksist anlamda metalar olmadığını bana karşı ileri sürerken, benim argümanımı tuhaf bir şekilde yanlış anlamaktadır. Söz konusu argümanda, "iyi seslerin" Marksist değer kanunu açısından iktisadî mallar olarak sınıflandırılıp sınıflandırılamayacağı beni hiçbir şekilde ilgilendirmemektedir. Beni ilgilendiren tek şey, Marx'ın argümanı ile aynı yanlışlığı taşıyan ve mantıksal kıyaslamaya ilişkin olan bir argüman sunmaktır. Bu amaç için, iktisat biliminin alanı ile hiçbir ilişkisi olmayan başka bir örnek de seçebilirdim. Örneğin, Marx'ın mantığına göre, *çeşitli renkteki* cisimlerdeki ortak öğenin, çeşitli renklerin bir karışımından değil, çok daha başka şeylerden oluştuğunu da aynı şekilde gösterebilirdim. Çeşitlilik söz konusu olduğunda, herhangi *bir* renk bileşimi – örneğin beyaz, mavi, sarı, siyah, menekşe rengi – "doğru oranda mevcut olmak koşuluyla", diğer bir renk bileşimi – diyelim yeşil, kırmızı, turuncu, gökyüzü-mavisi vb. – ile aynı değerdedir. Bu şekilde, renkleri ve renk bileşimlerini görünüşte soyutlayabiliriz!

* Tıpkı böyle. [ç.n.]

da bütün mübadele edilebilir mallarda ortak olan bir nitelik değil midir? Veya bu malların talebin ve arzın nesneleri olmaları? Veya bu malların bölüşümü? Veya doğal ürünler olmaları? Zira mallar, tıpkı emeğin ürünü oldukları gibi, doğanın da ürünüdürler. Bunu kimse Marx'ın kendisinden daha açık bir biçimde ifade edemez. Kendisi bir yerde şöyle diyor: "Metalar iki unsurun bileşiminden oluşur: doğal malzeme ve emek." Üreticilerine bir maliyetlerinin olması – Marx'ın üçüncü ciltte dikkati çektiği bir nitelik – mübadele edilebilir mallarda ortak olan bir özellik değil midir?

Bugün tekrar soruyorum: Neden değer ilkesi, emeğin ürünü olma niteliğinin yanı sıra, bu ortak özelliklerin herhangi birine de oturmuyor? Bu son argümanı desteklemek için Marx tek bir pozitif kanıt parçası göstermiyor. Marx'ın öne sürdüğü tek argüman, kendisini istekle soyutlamış olduğumuz kullanım-değerinin, mübadele-değerinin kökenini oluşturmadığı şeklindeki negatif argümandır. Fakat bu olumsuz argüman, Marx'ın dikkate almadığı diğer bütün ortak niteliklere de aynı derecede uymuyor mu? Hepsi bundan ibaret de değil. Doğru oranda mevcut olduğu müddetçe bir değerin herhangi bir diğeri ile aynı olduğunu öne sürerek, kullanım-değerinin mübadele-değeri üzerinde sahip olduğu etkiyi soyutladığı sayfa 44'de, Marx, emeğin ürünleri hakkında şunları yazıyor: "Fakat metalar emek ürünü olarak dahi, bu soyutlama süreci vasıtasıyla elimizde hâlihazırda bir değişikliğe uğramışlardır. Zira, bir metayı kullanım-değerinden soyutlarsak, onu aynı zamanda kendisine bir kullanım-değeri kazandıran maddî öğelerden ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Artık o bir masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Bütün fiziksel nitelikleri ortadan kalkmıştır. *Ve artık marangozun, duvarcının, eğricinin ya da başka türden belirli bir endüstrinin emeğinin ürünü de değildir.* Emek ürünlerinin yararlı nitelikleri ile birlikte, onlarda somutlaşmış olan emeğin yararlı niteliği ortadan kalkmakta ve bu emeklerin farklı somut biçimleri de kaybolmaktadır. *Bu ürünler artık birbirlerinden ayırt edilemezler; hepsi aynı türden insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenmişlerdir.*"

Bu durumda, bir mübadele ilişkisinde, sadece herhangi bir kullanım-değerinin değil, aynı zamanda herhangi bir türden emeğin ya da emek ürününün de, doğru oranda mevcut olduğu müddetçe, bir di-

ğeri ile aynı değerde olduğunu daha açık veya daha kesin bir şekilde ifade etmek de mümkün müdür? Ya da, diğer bir deyişle, Marx'ın kullanım-değerinin bir kenara bırakılmasına ilişkin kararını açıklarken dayanmış olduğu aynı kanıt, emek söz konusu olduğunda da geçerli değil midir? Emek ve kullanım-değeri, hem niteliksel hem de niceliksel bir tarafa sahiptir. Masa, ev ya da iplik biçimindeki kullanım-değeri nasıl farklı nitelikte ise, marangozluk, duvar işçiliği ya da eğiricilik olarak kullanılan emek de aynı şekilde farklı niteliktedir. Farklı türdeki emekler miktarlarına göre karşılaştırılabileceği gibi, farklı türdeki kullanım-değerleri de kullanım-değerlerinin miktarına göre karşılaştırılabilir. Tamamıyla aynı olan kanıtın, neden rakiplerden birinin bir kenara bırakılması ve diğer rakibin bütün takdiri ve ödülü alması sonucunu verdiğini anlamak hiçbir şekilde mümkün değildir. Eğer Marx incelemenin sırasını tersine çevirmiş olsaydı, kullanım-değerinin dışarıda bırakılmasına yol açan muhakeme emeği dışarıda bırakmış olacaktı. Ve ardından, emeğin en başa yerleştirilmesi sonucunu veren bu muhakeme, Marx'ın, kullanım-değerinin geriye kalan tek nitelik olduğunu, bu nedenle de aranan niteliğin kullanım-değerinin kendisi olduğunu ve emeğin "kullanım-değerinin hücresel bir dokusu"ndan ibaret olduğunu ilân etmesine yol açacaktı. Sanırım şunu, bir lâtife olarak değil de, ciddî olarak öne sürmemiz mümkündür: Eğer sayfa 44'teki (ilkinde kullanım-değerinin sahip olduğu etkinin ele alınmamış olduğu ve ikincisinde emeğin kendisinin aranan ortak öğe olduğunun gösterildiği) paragrafların konuları yer değiştirmiş olsaydı, bu muhakemenin görünüşte sahip olduğu kesinlik etkilenmemiş olurdu. Böylece, bu şekilde yapısı değişmemiş olan birinci paragrafta, "emek" ve "emeğin ürünleri" her yerde "kullanım-değeri" ile yer değiştirebilecek ve ikinci paragrafın yapısında ise "kullanım-değeri", "emek" ile baştan sona yer değiştirebilecekti.

Marx'ın, emeğin değerin yegâne kaynağı olduğuna ilişkin temel önermesini kendi sisteminde ortaya koyarken kullanmış olduğu muhakemenin ve yöntemin niteliği bu şekildedir. Benim görüşüme göre, bu diyalektik hokus-pokusun Marx'ın kendi görüşlerinin temelini ve kaynağını oluşturması hiçbir şekilde mümkün değildir. Marx gibi bir düşünürün (kendisini en yüksek seviyede ve entelektüel açıdan etkili bir düşünür olarak görüyorum), bağımsız ve açık bir zihin ile, gerçekte

şeylerin fiilî bağlantılarını araştırmak ve bunlara ilişkin görüşlerini oluşturmak ile uğraşırken, bu türden dolambaçlı ve tuhaf yöntemleri takip etmesi mümkün değildir. Marx'ın sadece kazara (yukarıda tarif ettiğim) her türden düşünce ve yöntem yanlışına birbiri ardında düşmesi ve bu türden bir araştırma yönteminin arzulanan ve önceden kararlaştırılan bir sonucu yerine doğal bir sonucu olarak, emeğin değerin yegâne kaynağı olduğu sonucuna varması mümkün değildir.

Bu durumun gerçekte daha farklı olduğunu düşünüyorum. Marx'ın kendi tezinin doğru olduğuna gerçekten ve dürüstlükle inanmış olduğundan kuşku duymuyorum. Fakat kendisi bu inancının dayanaklarını sisteminde vermemektedir. Bu dayanaklar, gerçekte, üzerlerinde düşünülerek ortaya konulmuş olan sonuçlardan ziyade fikirlerden ibarettir. Bu fikirler de, her şeyden önce, itibar sahibi kişilerden elde edilmişlerdir. O dönemde, iki büyük otorite olan Smith'in ve Ricardo'nun en azından aynı doktrini öğrettiğine inanılıyordu. Her ikisi de bu doktrinin doğruluğunu Marx'dan daha fazla ***kanıtlamış*** değildi. Bunu, sadece, bir takım genel ve karmaşık izlenimlerden hareketle, herhangi bir kanıt göstermeden ifade etmişlerdi. Fakat, şeyleri daha yakından inceledikleri zaman ve daha yakın bir biçimde inceleme yapmaktan kaçınmanın mümkün olmadığı yerlerde, bu doktrin ile açık bir şekilde çelişmişlerdir. Smith, Marx'ın üçüncü ciltte düşündüğü biçimde, gelişmiş bir iktisadî sistemde, değerlerin ve fiyatların, emeğin yanında ortalama bir sermaye kârını da içeren belirli bir maliyet seviyesine doğru çekildiğini düşünüyordu. Ve Ricardo da, kitabının "Değer Üzerine" adlı bölümünün dördüncü kısmında, emeğin yanında, dolaylı ya da dolaysız olarak, yatırılmış olan sermaye miktarının ve yatırım süresinin de malların değerleri üzerinde belirleyici bir etki gösterdiğini açık ve kesin bir şekilde ifade ediyordu. Her ikisi de, emeğin değerin "gerçek" kaynağı olduğu şeklindeki değerli felsefî ilkelerini açık bir çelişme ile karşılaşmadan ileri sürebilmek amacıyla, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin mevcut olmadığı mitsel zamanlara ve mekânlara doğru yollarını açarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu yerlerde, bu ilkelerini herhangi bir çelişme olmadan öne sürebilirlerdi. Zira, buralarda onları engelleyecek hiçbir şey mevcut değildi. Teoriyi desteklemeyen tecrübeler buralarda onları yalanlamıyordu. Bilimsel, psikolojik bir tahlil tarafından da sınırlanmıyorlardı, çünkü

Marx'ın yaptığı gibi böyle bir tahlilden kaçınabiliyorlardı. Bir şey kanıtlamaya çalışmıyorlardı – emeğin ve değerin özdeş olduğu pastoral koşulları "doğal" bir durum olarak ifade ediyorlardı.[5]

Smith'den ve büyük ancak itiraz edilebilir bir otorite olan Ricardo'dan elde edilen bu gibi eğilimler ve görüşler vasıtasıyla, Marx bu ikisinin vârisi oldu ve ateşli bir sosyalist olarak onlara seve seve inandı. Marx'ın, içinde yaşanılan dünyaya ilişkin iktisadî teorisini desteklemek amacıyla bu kadar iyi uyarlanabilen bir görüş karşısında, Ricardo'dan daha şüpheci bir tavır almaması (ki Ricardo bunu istemeyerek de olsa yapmıştır) şaşırtıcı değildir. Marx'ın, kendisine muhalif olan klâsik yazarların görüşlerinin, değerin tamamıyla emekten ibaret olması hususunda zihninde herhangi bir şüphe uyandırmasına izin vermemesi ve bu görüşleri, kendileri vasıtasıyla, rahatsız edeci bir gerçeğin tatsız sonuçlarından dolaylı yoldan kaçma girişimleri olarak dikkate alması da şaşırtıcı değildir. Kısacası, klâsik yazarların yarı karmaşık, yarı çelişkili ve hiçbir şekilde kanıtlanmamış olan görüşlerine temel olarak aldığı malzemenin, Marx'ın da kayıtsız şartsız ve en içten bir kanaatle inandığı aynı varsayım için bir temel hizmetini görmesi şaşırtıcı değildir. Zira kendisi daha fazla kanıta ihtiyaç duymamıştır. Yalnızca, kendi sistemi için formel bir kanıta ihtiyacı olmuştur.

Bu delil için Marx'ın sadece klâsik yazarlara dayanamayacağı açıktır. Nitekim, bu yazarlar hiçbir şeyi kanıtlamamışlardır. Marx'ın aynı zamanda tecrübelere de başvuramayacağını ya da iktisadî-psikolojik bir kanıt elde etmeye çalışamayacağını biliyoruz; zira, bu yöntemler, onu, doğrudan, kendisinin oluşturmak istediği sonucun tam tersi bir sonuca götüreceklerdi. Bu nedenle Marx, kendi zihninin eğilimlerine de uygun olan diyalektik spekülasyona yönelmiştir. Burada mesele, sadece elde bulunan herhangi bir aracı kullanmaktan ibaretti. Kendisi, elde etmek istediği ve elde etmek zorunda olduğu sonucun hangisi olduğunu biliyordu. Dolayısıyla, Marx, arzu edilen sonucu görünüşte

[5] Değerin tamamıyla emekten oluştuğu şeklindeki doktrin karşısında Smith'in ve Ricardo'nun takındığı tavrı *Geschichte und Kritik*'de, s. 428 ve devamında ayrıntılı olarak tartıştım. Burada, özellikle klâsik olarak adlandırılan yazarlarda bu teze ilişkin hiçbir kanıtın izine rastlanmadığı da gösterdim. Karşılaştırma için aynı zamanda bkz. Knies, *Der Kredit*, 2. bölüm, s. 60 ve devamı.

kayda değer olan bir kıyas biçiminde verinceye dek, sürekli olarak sıkıntı yaratan fikirleri ve mantıksal öncülleri hayranlık verici bir ustalık ve incelik ile çarpıtmış ve kullanmıştır. Belki de Marx kendi kanaatleri yüzünde o kadar körleşmişti ki, kaçınılmaz biçimde nüfuz etmiş olan mantıksal ve yöntemsel ucubeliklerin farkına varamamıştı. Veya kendisi bunun farkındaydı ve, kendi derin kanaatlerine göre, hâlihazırda genel olarak kanıtlanmış bir gerçeğe, ona uygun sistematik bir kılık verebilmek için, bunları sadece formel dayanaklar olarak kullanmayı kendisi açısından meşru gördü. Bu durumu yargılayamam, artık herhangi bir kimsenin de bunu yargılayabilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte, şunu söyleyebilirim ki, Marx gibi kuvvetli bir zihni olan hiç kimse, kendi temel doktrininin sistematik bir kanıtını verirken bu kadar daimî ve bu kadar açık şekilde yanlış olan bir mantık sergilememiştir.

2. Kısım

Bunun ardından, Marx, hayranlık verici bir taktik ustalıkla, bu yanlış tezi kendi sistemine dâhil etmektedir. Marx'ın bir sonraki adımında bunun parlak bir örneğini görmekteyiz. Tecrübelerin tanıklığından dikkatli bir şekilde uzak durmasına ve doktrinini tamamıyla "zihninin derinliklerinden" çıkarıp geliştirmesine rağmen, Marx, yine de tecrübî bir sınama uygulama isteğini bütünüyle bastıramamaktadır. Marx'ın kendisi bunu yapmasaydı, kuşkusuz okurları bunu kendi başlarına yapacaktı. Peki Marx ne yapmaktadır? Kendisi bölmekte ve ayırmaktadır. Marx'ın doktrini ile tecrübe arasındaki uyuşmazlık bir noktada barizdir. Tehlikeyi önlemek amacıyla ileri atılan Marx da bu noktadan yararlanmaktadır. Marx, temel ilkesinin bir sonucu olarak, farklı metaların değerlerinin, bu metaların üretimi için gerekli olan emek zamanı ile orantılı olduğunu ifade etmektedir (I, 46). Belirli olgular karşısında bu önermenin kendisini müdafaa edemeyeceği en dikkatsiz okur için bile açıktır. Hepsinde de aynı miktarda emek zamanı "somutlaşmış" olmasına rağmen, bir heykeltıraşın, ince iş yapan bir marangozun, bir keman yapıcısının, bir mühendisin vb. günlük ürünü, sıradan bir emekçinin ya da fabrika işçisinin günlük ürünü ile aynı olan bir değeri kesinlikle içermemekte, bu üründen daha fazla değer taşımaktadır. Marx'ın kendisi, ustaca bir diyalektik ile, bu olguları tartışmaya açmaktadır. Marx bu olguları ele alırken, bunların kendi

temel ilkesi ile bir çelişme içermediğini, fakat kural dâhilinde bir parça farklı yorumlanabileceklerini ve bütün ihtiyaç duyulan şeyin, bu kuralın biraz daha açıklanması ya da bunun daha açık bir tarifinin verilmesi olduğunu öne sürmeye çalışmaktadır. Yani Marx, kendi ifade etmiş olduğu önermedeki anlamıyla, emeğin, "özel bir biçimde geliştirilmemiş, sıradan her insanın kendi fiziksel organizmasında bulunan bir ortalama olan basit [niteliksiz] emek gücünün", diğer bir deyişle "*basit ortalama emeğin* harcanması" anlamına geldiğini belirtmektedir (I, s. 51; aynı zamanda daha önceden I, s. 46).

Marx ardından şöyle devam etmektedir: "Nitelikli emek, *yalnızca yoğunlaşmış emek ya da daha ziyade çoğalmış niteliksiz emek şeklinde dikkate alınmaktadır*. Böylece küçük bir miktardaki nitelikli emek, daha büyük bir miktardaki niteliksiz emeğe eşit hâle gelebilmektedir. *Bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını tecrübe göstermektedir*. Bir meta, en yüksek dereceden nitelikli bir emeğin ürünü olabilir; ancak *bu metanın değeri, onu niteliksiz emeğin ürünü ile eşit kılmakta ve dolayısıyla belirli bir miktardaki niteliksiz emeği temsil etmektedir*. Farkı türlerdeki emeklerin, bu emeklerin bir ölçü birimi olarak niteliksiz emeklere indirgendiği oranlar, üreticilerin denetiminin ötesinde bulunan toplumsal bir süreç vasıtasıyla belirlenmekte ve bu nedenle bu oranlar üreticilere gelenekler tarafından saptanmış gibi görünmektedir."

Bu açıklama aceleci davranan bir okuyucuya gerçekten de hayli makul bir açıklamaymış gibi görünebilir, fakat buna soğukkanlı ve ölçülü bir biçimde baktığımızda tamamıyla farklı bir izlenim edinmekteyiz.

İlgilenmemiz gereken olgu şudur: 1 günlük ya da 1 saatlik nitelikli emeğin ürününün değeri, 1 günlük ya da 1 saatlik niteliksiz emeğin değerinden daha fazladır; diğer yandan, örneğin, bir heykeltıraşın 1 günlük ürününün değeri, bir taş kırıcının 5 günlük ürününün değerine eşittir. Şimdi Marx bize, mübadele esnasında birbirlerine eşitlenmiş olan şeylerin "aynı miktarda olan ortak bir öğe" içermesi gerektiğini ve bu ortak öğenin de emek ve emek zamanı olduğunu söylemektedir. Kendisi genel olarak emeği mi kastetmektedir? Marx'ın sayfa 45'e kadar olan ilk argümanları bizi durumun böyle olduğunu varsaymaya yöneltmektedir. Fakat bir şeyin yanlış olduğu açıktır. Zira, 5 günlük emek, 1 günlük emek ile açıkça "aynı miktarda" değil-

dir. Bu nedenle, Marx, önümüzdeki meselede, artık emek hakkında bu şekilde konuşmamakta, niteliksiz emekten bahsetmektedir. Bu nedenle ortak öğe, belirli türden bir emeğin, yani niteliksiz emeğin aynı miktarda bulunması şekline dönüşmektedir.

Bununla birlikte, tarafsız olarak baktığımızda durum hâlâ kötü görünmektedir. Zira, heykelde hiçbir somutlaşmış "niteliksiz emek" bulunmadığından dolayı, taş kırıcısının 5 günlük emeğinin miktarına çok daha az miktarda niteliksiz emek eşit olacaktır. Açık olan gerçek şudur ki, iki ürün de *farklı miktarlarda olan farklı türlerde* emeği temsil etmektedir. Önyargılı olmayan her insanın da kabul edeceği üzere, bu, Marx'ın belirtmiş olduğu koşullara, yani bu ürünlerin *aynı türden* ve *aynı miktarda* emeği temsil etmesi durumuna tamamıyla aykırıdır!

Kuşkusuz, Marx, nitelikli emeğin, çoğalmış niteliksiz emek olarak "dikkate alındığını" söylemektedir. Ancak, "dikkate almak" öyle "olmak" anlamına gelmemektedir. Nitekim, söz konusu teori şeylerin varoluşu ile ilgilenmektedir. Doğal olarak, insanlar, tıpkı 1 geyiğin 5 tavşana eşit olduğunu düşünmeleri gibi, bir heykeltıraşın 1 günlük emeğinin bazı açılardan bir taş kırıcısının 5 günlük emeğine eşit olduğunu düşünebilirler. Fakat, bir istatistikçi de, aynı haklı nedenlerle ve bilimsel bir kanaatle, bir ormandaki 1000 tavşanın, 100 geyik ve 500 tavşanı içerdiğini öne sürebilir. Ve bir fiyat istatistikçisi ya da bir değer teorisyeni olarak da, bir heykeltıraşın 1 günlük ürününde 5 günlük niteliksiz emeğin somutlaşmış olduğunu ve bunun, bu 1 günlük ürünün mübadelede taş kırıcısının 5 günlük emeğine eşit olarak dikkate alınmasının esas nedeni olduğunu ciddî bir şekilde öne sürebilir. Şimdi, doğrudan doğruya değer meselesine dayanan bir örnek yardımıyla, "olmak" fiilinin zorluk çıkardığı yerlerde "dikkate almak" fiiline başvurmamız durumunda ne kadar çok şey kanıtlayabileceğimizi göstermeye çalışacağım. Fakat, önce bir eleştiride daha bulunmam gerekiyor.

Marx, nitelikli emeği ortak emeğe indirgemek için yaptığı manevrayı tecrübe yoluyla haklı göstermek için, yukarıda alıntılanmış olan parçalarda bir denemede bulunmaktadır.

"Bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını tecrübe göstermektedir. Bir meta, en yüksek dereceden nitelikli bir emeğin ürünü olabilir;

ancak, bu metanın değeri, onu niteliksiz emeğin ürünü ile eşit kılmakta ve dolayısıyla sadece belirli bir miktardaki niteliksiz emeği temsil etmektedir."

Pekâla! Şimdilik bunun geçmesine izin verelim ve sadece, Marx'a göre tecrübenin sürekli olarak yapıldığını göstermiş olduğu bu indirgemenin ölçüsünü (standard) hangi yolla ve araçlar ile belirleyebileceğimizi biraz daha yakından araştıralım. Burada bir kez daha çok doğal olan ve Marksist teori ile hayli uyuşan bir koşula takılmaktayız: Bu indirgemenin ölçüsü, yalnızca *fiilî mübadele ilişkileri tarafından belirlenmektedir.* Fakat, nitelikli emeğin ürünlerinin değer kazanması (valuation) esnasında, bu emeğin basit emeğin terimlerine hangi oranlarda dönüştürüldüğü belirlenmemiştir. Bu oranlar, nitelikli emeğin kendisinde doğal olarak bulunan herhangi bir nitelik tarafından a priori* olarak da belirlenemezler. Ancak, fiilî mübadele ilişkilerinin gerçekleşmesini sağlayan şey de, tek başına bu dönüşümün fiilî sonucudur. Marx'ın kendisi "bu ürünlerin değerlerinin, onları, niteliksiz emeğin ürünü ile eşit kıldığını" söylemekte, "farklı türdeki emeklerin, bu emeklerin bir ölçü birimi olarak niteliksiz emeklere indirgendiği oranları belirleyen ve üreticilerin denetiminin ötesinde bulunan toplumsal bir süreçten" bahsetmekte ve bu nedenle de söz konusu oranların "*gelenekler tarafından saptanmış gibi göründüğünü*" ifade etmektedir.

Bu koşullar altında, bu indirgemenin ölçüsünün belirleyici öğeleri olarak "değere" ve "toplumsal sürece" başvurmak ne anlama gelmektedir? Diğer bütün şeylerden ayrı olarak, bu sadece Marx'ın meseleyi kapalı bir daire içinde tartıştığı anlamına gelmektedir. Söz konusu incelemenin esas konusu metaların mübadele ilişkileridir: Örneğin, bir heykeltıraşa 1 günlük emeğe mal olan bir büstün, neden, kırılması için 10 ya da 3 günlük bir emeğin harcanmış olduğu daha fazla ya da daha az bir taş miktarı ile değil de, bir taş kırıcıya 5 günlük emeğe mal olan bir el arabası dolusu taş ile mübadele edilmesi gerekmektedir? Marx bu durumu nasıl açıklamaktadır? Kendisi mübadele ilişkisinin tam olarak bu şekilde belirlenmiş olduğunu söylemektedir. Zira heykeltıraşın 1 günlük emeği, tam olarak 5 günlük niteliksiz emeğe

* Önsel, deney öncesi, çıkarımsal. [ç.n.]

indirgenebilmektedir. Bu emek, neden tam olarak 5 günlük emeğe indirgenebilmektedir? Çünkü, tecrübe bu emeğin toplumsal bir süreç vasıtasıyla bu şekilde indirgendiğini göstermektedir. Peki bu toplumsal süreç neyin nesidir? Açıklanması gereken bu süreç, heykeltıraşın 1 günlük emeğinin ürününün 5 günlük ortak emeğin ürününün değerine eşit olmasını sağlayan süreç ile aynıdır. Fakat, gerçekte, bu 1 günlük emeğin ürünü düzenli olarak sadece 3 günlük basit emek ile mübadele ediliyor olsaydı, Marx da, aynı şekilde, bize, tecrübeden çıkarılmış bir sonuç olarak, indirgeme oranının 1'e 3 olduğunu kabul etmemiz gerektiğini söyleyecek, buradan hareketle bir büstün mübadelede tam olarak bir taş kırıcının 3 günlük emeğine – bundan ne daha azına ne de daha çoğuna – eşitlenmesi gerektiği iddiasına varacak ve eşitlenmeyi bu şekilde açıklayacaktı. Kısacası, farklı türden emeklere ait ürünlerin neden bu veya şu oranda mübadele edilmeleri gerektiğine ilişkin fiilî nedenleri bu yoldan asla öğrenemeyeceğimiz açıktır. Marx'ın, fazla farklı olmayan kelimelerle de olsa, bize söylediğine göre; bu ürünler bu şekilde mübadele edilmektedir; çünkü, tecrübeye göre, ürünler bu yoldan mübadele edilmektedir!

Bu arada ek olarak şunu da belirtmeliyim ki, yukarıda tarif etmiş olduğum dairenin mevcut olduğunu muhtemelen kabul eden Marx'ın bazı takipçileri, karmaşık emeğin basit emeğe indirgenmesini diğer bir temele, hakikî bir temele dayandırmaya çalışmışlardır.

Grabski şöyle demektedir:[6] "1 saatlik nitelikli emeğin birkaç saatlik niteliksiz emeği içermesi hiçbir şekilde uydurma değildir; bu bir gerçektir." Zira, "tutarlı olmak için, aynı zamanda ustalık kazanmak amacıyla kullanılan emeği de dikkate almamız gerekmektedir." Sanırım, bu açıklamanın da hiçbir biçimde yeterli olmadığını açıkça göstermek için fazla söze gerek olmayacak. Fiilen iş gören emeğe, emeği kullanma kuvvetinin elde edilmesi payının da eklenmesi görüşüne karşı söyleyecek herhangi bir sözüm bulunmuyor. Fakat şurası da açıktır ki, niteliksiz emeğin aksine, nitelikli emeğin değerinde mevcut olan farklılıklar, ancak, bu ilâve payın miktarının bu farklılığın miktarına karşılık gelmesi durumunda, ilâve payın kendisi ile bağlantılı ola-

[6] *Deutsche Worte*, Cilt XV (Mart, 1895), s. 155.

rak açıklanabilirler. Örneğin, elimizdeki vakada, 1 saatlik nitelikli emeğin 5 saatlik niteliksiz emeği fiilen içermesi, ancak, nitelikli emeğin her bir saati için 4 saatlik hazırlayıcı nitelikteki emeğin tahsis edilmiş olması durumunda; ya da, daha büyük birimler açısından düşündüğümüzde, bir heykeltıraşın kendi mesleğini öğrenmeye ve uygulamaya adadığı 50 yıllık hayatının 40 yılını, nitelikli emeği 10 yıl boyunca icra edebilmek için eğitimsel bir çalışmaya harcamış olması durumunda mümkün olabilir. Fakat, bu gibi bir oranın ya da buna yaklaşan herhangi bir şeyin gerçekte mevcut olduğunu kimse iddia edecek değildir. Bu nedenle, bu müridin yetersiz olduğu açıkça belli olan hipotezinden, tekrar ustanın kendi öğretisine dönüyorum. Bu öğretinin sahip olduğu hataların niteliğini ve kapsamını tarif etmek için, Marx'ın muhakeme biçiminde mevcut olan yanlışlığı çok açık bir şekilde göstereceğini düşündüğüm bir diğer örnek vereceğim.

Metalarda bulunan malzemenin miktarının mübadele-değerinin kökenini ve ölçüsünü oluşturduğu – yani, metaların *onlarda içerilmiş olan malzemenin miktarı* ile orantılı olarak mübadele edildiği – önermesi aynı muhakeme ile iddia ve ispat edilebilir. 10 pound ağırlığındaki bir malzemeyi içeren belirli türden bir meta, 10 pound ağırlığında malzeme içeren diğer türden bir meta karşılığında mübadele edilmektedir. Doğal olarak, bu ifadenin açıkça yanlış olduğu, çünkü 10 poundluk altının 10 poundluk demir ile değil, ancak 40.000 poundluk demir ya da daha büyük bir ağırlıktaki kömür ile mübadele edileceği şeklinde bir itiraz yöneltilebilir. Buna, Marx'ın yöntemini kullanarak, bir ölçü birimi olarak iş gören *ortalama ortak malzemenin* miktarının değerin oluşumunu belirlediği şeklinde yanıt verebiliriz. İncelikle işlenmiş ve özel nitelikte olan pahalı malzeme, ancak bir bileşik ya da daha ziyade çoğalmış ortak malzeme olarak *dikkate alınmaktadır*. Böylece, ustalıkla biçimlendirilmiş olan küçük miktardaki bir malzeme, ortak malzemenin daha büyük bir miktarına eşit hâle gelmektedir. *Bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını hayat göstermektedir.* Bir meta, en zarif malzemeden yapılmış olabilir; ancak bu metanın *değeri*, onu, ortak malzemeden oluşan metaların değerine eşitleyecektir. *Bu nedenle, söz konusu meta ortak malzemenin yalnızca belirli bir miktarını temsil etmektedir.* Varlığından şüphe edilmeyen "toplumsal bir süreç", ham altının ağırlığını 40.000 pound ağırlığındaki ham

kömürün ağırlığına ve ham gümüşün ağırlığını da 1500 pound ağırlığındaki ham demirin ağırlığına indirgemektedir. Altının sıradan bir kuyumcunun ya da büyük bir sanatçının ellerinde işlenmiş olması, malzemenin niteliğinde ilâve bir değişime yol açmaktadır. Bu değişim kendisini, indirgemenin özel ölçüleri vasıtasıyla ve tecrübeye uygun olarak, malzemenin kullanımında gösterir. Dolayısıyla, 1 pound ağırlığındaki bir altın külçe 40.000 pound ağırlığındaki demir külçelerle ya da Benvenuto Cellini tarafından yapılmış aynı ağırlıktaki altın bir kupa 4.000.000 pound ağırlığındaki demir ile mübadele ediliyorsa, bu durum, metaların ihtiva ettikleri "ortalama" malzeme ile orantılı olarak mübadele edildikleri şeklindeki önermenin bir ihlâli değil, onaylanması olacaktır!

Sanırım, tarafsız bir okuyucu Marksist reçetenin bu iki argümanda bulunan iki bileşenini – yani, "dikkate almak" fiilinin "olmak" fiili ile ikâme edilmesini; ve fiilen mevcut olan ve açıklığa kavuşturulması gereken toplumsal mübadele ilişkilerinden hareketle indirgeme ölçüsünün elde edildiği bir daire dâhilinde yapılan açıklamayı – bir kez daha kolayca tanıyacaktır. Bu yoldan, Marx, yapmış olduğu tanımı kendi teorisi ile çok açık bir biçimde çelişen olgular ile uyumlu hâle getirmektedir. Kuşkusuz, kendisi bunu büyük bir diyalektik ustalıkla yapmaktadır; ancak, söz konusu mesele göz önüne alındığında, bu yol doğal ve kaçınılmaz olarak tamamıyla yetersiz kalmaktadır.

Ancak, bunun yanında, bir öncekilere kıyasla fiilî tecrübeler ile daha dikkat çekici bir biçimde çelişen hususlar da bulunmaktadır. Bunlar, *sermaye yatırımlarının* fiilî mübadele fiyatlarını belirlemesi esnasında ortaya çıkan çelişmelerdir. Bu çelişmeler – daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere – Ricardo'nun kitabının "Değer Üzerine" adlı bölümünün dördüncü kısmında ele almış olduğu çelişmeler ile aynıdır. Bu çelişmeler karşısında Marx uyguladığı taktiği değiştirmektedir. Bir süre bunlara karşı gözlerini tamamıyla kapatmaktadır. Birinci ve ikinci ciltlerde yaptığı bir soyutlama sürecinin vasıtasıyla bunları görmezden gelmekte ve bu çelişmeler yokmuş gibi davranmaktadır. Diğer bir deyişle, Marx, kendi değer doktrinine ilişkin olarak yaptığı bütün ayrıntılı açıklamalar boyunca ve, aynı şekilde, artıdeğer teorisini geliştirdiği sürenin tamamı boyunca – kısmen zımnî olarak ileri sürülen, kısmen açık bir şekilde ifade edilen – metaların

gerçekte değerleri ile orantılı olarak mübadele edildikleri "varsayımına" (bu varsayım, metaların tamamıyla içerdikleri emek ile orantılı olarak mübadele edildikleri anlamına gelmektedir) dayanarak ilerlemektedir.[7]

Marx, bu hipotetik soyutlamayı fevkalâde akıllıca bir diyalektik hareket ile birleştirmektedir. Kendisi, değer kanununa aykırı olarak meydana gelen ve bir teorisyenin gerçekte ancak soyutlamaya cesaret edebileceği bir takım fiilî sapmaları, yani piyasa fiyatlarının sabitlenmiş oldukları normal seviyenin etrafında geçirdiği tesadüfî ve geçici dalgalanmaları vermektedir. Marx, fiyatların değerlerden sapması hususunu bir kenara bırakmak niyetinde olduğunu açıkladığı durumlarda, okuyucuların dikkatini "tesadüfî koşullara" çekmeyi başarmaktadır.[8] Marx'a göre bu koşullar, piyasa fiyatlarının "sabit biçimde salınımı"yla ilişkili koşullar olarak görmezden gelinmelidir; zira bu fiyatlardaki "artış ve azalışlar birbirlerini telafi etmekte" ve "iç kanunlarının bir sonucu olarak kendilerini ortalama bir fiyata indirgemektedir." Bu münasebetle, Marx, yapmış olduğu soyutlama için okuyucunun onayını elde etmektedir. Fakat, Marx'ın sadece tesadüfî dalgalanmaları değil, aynı zamanda açıklanması gereken kuralın ayrılmaz bir parçasını oluşturan düzenli, daimî ve tipik "sapmaları" da soyutlamış olduğu, dikkatli bir şekilde inceleme yapmayan ve yazarın vahim yöntem hatasının üzerinden şüphelenmeden geçip gitmiş olan okuyucuya belirtilmemektedir.

Açıklanması gereken bir noktayı bilimsel bir araştırmada görmezden gelmek, vahim bir yöntem hatasına işaret etmektedir. Şu hâlde Marx'ın artı-değer teorisi, kendisinin de tasarlamış olduğu üzere, sermaye kârlarının açıklanmasından başka bir amaç taşımamaktadır. Fakat, sermaye kârları da, tam olarak, metaların fiyatlarının, bu metaların emek cinsinden olan maliyetlerinin miktarından düzenli olarak sapmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bu sapmaları görmezden geldiğimizde, açıklanması gereken başlıca kısmı da görmezden gelmiş oluyoruz. Rodbertus da aynı yöntem hatasını yapma suçunu

---

[7] Örneğin, Cilt I, s. 176 ve devamı, 184, 185, 191 ve diğer yerler; aynı zamanda üçüncü cildin başlangıcında, s. 65, 176, 177, 181.

[8] Örneğin, Cilt I, s. 184, dipnot.

işlemişti.[9] Tıpkı Marx'ı itham ettiğim gibi, Rodbertus'u da on iki yıl önce aynı suçu işlemekle itham etmiştim. Ve şimdi o dönem kendisine yönelttiğim eleştirinin sonuç cümlelerini bir kez daha tekrarlamayı göze alıyorum:

"Bunlar [sömürü teorisinin taraftarları], bütün metaların değerlerinin bu metalarda somutlaşmış olan emek zamanına dayandığı şeklindeki kanunu savunmaktadırlar. Bu sayede, bir sonraki aşamada, değerin (kapitalistlerin payına artı-değer olarak düşen değerdeki farklılık gibi) bu kanunla uyumlu olmayan, 'buna aykırı' olan, 'doğal' ve 'adil' olmayan bütün biçimlerine saldırabilmekte ve bunların ortadan kaldırılmasını talep edebilmektedirler. Bu nedenle, ilk olarak, kendi değer kanunlarının evrensel olduğunu ilân edebilmek için mevcut istisnaları görmezden gelmektedirler. Ve bu kanunun böylece evrensel olduğunu varsaydıktan sonra, tekrar, söz konusu kanunun birer ihlâli olarak damgalamak amacıyla bu istisnalara dikkati çekmektedirler. Bu türden bir argüman; dünyada hem birçok aptal insanın olduğunu varsayıp hem de birçok akıllı insanın olduğunu görmezden gelmeye, ardından 'bütün insanlar aptaldır' şeklindeki 'evrensel kanun'a varmaya ve varoluşları bu 'kanun'a açıkça 'aykırı' olduğundan ötürü akıllı insanların yok edilmelerini istemeye bir hayli benzemektedir."[10]

Bu soyutlama ile yapmış olduğu manevrası sayesinde Marx, söz konusu meselenin kendi yapmış olduğu uyarlamasında büyük bir taktik üstünlük elde etmektedir. Kendisi, rahatsız edici gerçek dünyayı sisteminden "hipotetik olarak" dışarıya çıkarmakta ve böylece bu dışlamayı sürdürebildiği müddetçe onunla çatışmaya girmemektedir. Ve birinci cildin büyük bir bölümünde, ikinci cildin tamamında ve üçüncü cildin ilk çeyreğinde Marx durumu bu şekilde muhafaza etmektedir. Yapılmış olan mantıksal geliştirmeler ve bağlantılar, Marksist sistemin bu orta kısmında gerçekten de görkemli bir kapalılık ve hakikî bir tutarlılık göstermektedir. Marx burada sağlam bir mantık kullanmakta serbesttir, çünkü hipotezler yardımıyla olguları önceden kendi fikirlerine uydurmuş hâldedir. Bu yüzden kendi fikirlerinde, olgular ile çatışmadan samimî bir

[9] Rodbertus için *Capital and Interest* adlı kitabımda vermiş olduğum ayrıntılı açıklamaya bakılabilir. *Capital and Interest*, s. 354 ve devamı, s. 356, dipnot.

[10] A.g.e., s. 388.

şekilde davranabilmektedir. Sağlam bir mantık kullanmakta serbest olduğunda, Marx bunu gerçekten ustaca yapmaktadır. Hareket noktası ne kadar yanlış olursa olsun, söz konusu sistemin bu orta kısımları, sahip oldukları olağanüstü mantıksal tutarlılık vasıtasıyla, sürekli olarak yazarın birinci sınıf bir entelektüel kuvvet olarak sahip olduğu ünü kabul ettirmektedir. Hakikî bir tutarlılığa sahip olduğu göz önüne alındığında özünde gerçekten de kusursuz olan Marx'ın çalışmasının bu orta bölümü boyunca, başlangıçtaki güçlüklerin üstesinden uygun bir biçimde gelmiş olan okuyucuların kendilerini Marksist düşünce dünyasına alıştırmalarının ve Marx'ın, burada bir diğerinde ötekine kolayca geçen ve kendilerini iyi biçimde düzenlenmiş bir bütüne uyarlayabilen fikirlerinin arasındaki bağlantılara karşı güven kazanmalarının zaman alması durumu da, Marx'ın sisteminin pratikteki etkisinin az da olsa artmasını sağlayamamaktadır. Güvenleri bu şekilde elde edilen okuyucular sayesinde Marx, sonunda çalışmasının üçüncü cildinde ortaya koymak zorunda olduğu güç taleplerde bulunabilmeyi başarmaktadır. Zira, gerçek dünyanın olgularına gözlerini açmayı ertelemesine rağmen, Marx'ın bunu er ya da geç yapması gerekmektedir. Marx, gerçek hayatta metaların düzenli ve zorunlu olarak onlarda içerilmiş olan emek zamanı ile orantılı olarak mübadele edilmediklerini, bunların, yatırılmış olan sermayenin daha küçük ya da daha büyük miktarda ortalama kâr getirmesi ile bağlantılı olarak, bu oranın kısmen üstünde ya da altında mübadele edildiklerini sonunda itiraf etmek zorundadır. Kısacası, emek zamanının yanında, yatırılmış olan sermaye de metaların mübadele ilişkilerinde aynı derecede belirleyici olmaktadır. Bu noktadan itibaren Marx iki güç görev ile karşı karşıya kalmaktadır. Marx, ilk olarak, okuyucularına, çalışmasının daha önceki bölümlerinde ve bu kadar uzun bir süre boyunca, emeğin mübadele ilişkilerinin yegâne belirleyicisi olduğunu ileri sürmesini meşru göstermek zorundadır. Ve ikinci olarak, okuyucularına – muhtemelen bu en güç olan görevdir – teorisine aykırı nitelikteki olgulara ilişkin ve bu teoriyle çelişmeyen teorik bir açıklama vermek zorundadır; kuşkusuz, bir fazlalık olmaması durumunda bu açıklama Marx'ın emek-değer teorisine uymayacaktır.

Bu açıklamalardan artık duruma uygun düz bir mantığın kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Bunun ardından, sistemin karmaşık baş-

langıcına benzeyen ikinci bir başlangıca tanıklık ediyoruz. İlkinde Marx bir teorem türetmeye çalışıyor, ancak bu teoremi kendilerinden dürüst bir biçimde türetemeyeceği için olguları tahrif etmek zorunda kalıyordu. Kendisi bunun için mantığı daha büyük bir kuvvetle zorlamak zorunda kalıyor ve buna ilâveten en inanılmaz hatalara düşüyordu. Şimdi aynı durum kendisini tekrar etmektedir. İlk iki cilt boyunca araştırma alanı dâhilinde rahatsız edilmeden duran önermeler, şimdi bir kez daha, önceden doğal olarak çok az uyuşma içinde bulundukları olgular ile ihtilâfa düşmektedirler. Yine de sistemin sahip olduğu uyumun muhafaza edilmesi gerekmektedir ve bu da ancak mantığa aykırı çıkmak pahasına yapılabilir. Bu nedenle Marksist sistem bize, ilk bakışta tuhaf bir manzara gibi görünmekle birlikte tarif edilen koşullardan dolayı oldukça doğal olan, yani söz konusu sistemin büyük bir bölümü yazarının zekasına yaraşır türden dar ve etkili bir mantık şaheseri olmasına rağmen, bu sistemin iki yerde – ne yazık ki, tam da en önemli yerlerde! – inanılmaz derecede zayıf ve dikkatsiz bir muhakeme içerdiğini göstermektedir. Bunları ilki, teorinin kendisini tam olarak olgulardan ayırmaya başladığı yerde; ikincisi ise üçüncü cildin ilk çeyreğinden sonra, olguların tekrar okuyucunun ufkuna dâhil olmaya başladığı yerde bulunmaktadır. Burada özellikle üçüncü cildin 10. bölümüne atıfta bulunuyorum (s. 203-234).

Bu bölümün kapsadığı kısımlardan biri hakkında önceden bilgi sahibi olmuş ve bu kısmı, yani üretim fiyatları kanunu ve "değer kanunu" arasında bir çelişme olduğu suçlamasına karşı Marx'ın kendisini savunduğu yeri eleştiriye tâbi tutmuştuk.[11] Bununla birlikte, söz konusu bölümün ilgilendiği ikinci hedefe, diğer bir deyişle Marx'ın kendi sisteminde ortaya koyduğu ve üretim fiyatları teorisinin fiilî koşullarını dikkate aldığı açıklamasına bir göz atılması gerekmektedir.[12] Bu bölümün ele alınması aynı zamanda bizi, Marksist sistemin en öğ-

[11] Önceki sayfalara bakınız.

[12] Elbette ki, nispeten küçük olan görüş farklılıklarını burada hiçbir şekilde dikkate almıyorum. Bu paragrafın tamamında, "maliyet kanunu" kavramı hususunda geçerli olan farklılıklarla ilişkili daha ince ayrıntıların üzerinde durmaktan ve hatta bunları belirtmekten özellikle kaçındım.

retici ve en ayırt edici konularından birine – *"rekabetin"* söz konusu sistem içinde sahip olduğu konuma – doğru yönlendirecektir.

3. Kısım

Daha önce üstü kapalı olarak ifade ettiğim üzere, "rekabet", alım-satım yapan kişilerin (dealer) piyasadaki faaliyetlerini belirleyen ve bu şekilde fiyatların belirlenmesine etkide bulunan bütün ruhsal güdülere ve saiklere verilen bir tür kolektif isimdir. Satın alıcı, onu satın alması için harekete geçiren ve o anda ya da nihaî kertede teklif etmeye hazır olduğu fiyatlar için belirli bir kılavuzlukta bulunan kendi güdülerine sahiptir. Aynı zamanda satıcılar ve üreticiler de belirli güdüler tarafından harekete geçirilirler. Bu güdüler, satıcıların metalarını daha başka bir fiyat yerine o fiyattan elden çıkarmalarını ve üreticilerin de fiyatlar belirli bir seviyeye ulaşıncaya dek üretimlerini devam ettirmelerini ve hatta genişletmelerini veya fiyatlar farklı bir seviyede olduğunda üretimi geçici olarak durdurmalarını belirlemektedir. Satın alıcı ve satıcı arasındaki rekabette bütün bu güdüler ve belirleyiciler karşı karşıya gelmektedir. Ve fiyatların oluşumunu açıklamak için rekabete atıf yapıldığında, aslında, kolektif bir isim altında, piyasanın her iki tarafını da yönlendiren bütün ruhsal saiklerin ve güdülerin fiilî hareketine başvurulmaktadır.

Çoğunlukla, Marx, rekabete ve rekabet dâhilinde işleyen kuvvetlere sisteminde mümkün olduğu kadar az yer vermekle ilgilenmektedir. Kendisi rekabeti ya görmezden gelmekte ya da, bunu yapmadığında, becerebildiği bütün yer ve zamanlarda, rekabetin sahip olduğu etkinin hareket biçimini ve derecesini küçük göstermeye çalışmaktadır. Marx'ın bu çabası birkaç yerde dikkat çekici bir şekilde görülmektedir.

İlk olarak kendisi bunu, değerin tamamıyla emekten ibaret olduğu şeklindeki değer kanununu türetirken yapmaktadır. Her tarafsız insanın da bildiği ve kabul ettiği üzere, kullanılan emek miktarının, malların daimî fiyat seviyesi üzerinde gösterdiği (ve Marksist değer kanununun gösterdiği kadar özel ve sıra dışı olmayan) etki, yalnızca arzın ve talebin hareketi vasıtasıyla, diğer bir deyişle rekabet vasıtasıyla işlemektedir. İstisnaî mübadelelerin veya tekellerin olduğu durumlarda, içerilmiş olan emek zamanı ile hiçbir biçimde bağlantılı olmayan (ve hatta yatırılmış olan sermaye iddiasından bağımsız olan) fiyatlar mey-

dana gelebilir. Doğal olarak, Marx bunu bilmektedir, fakat, değer kanununu türetirken buna hiçbir atıfta bulunmamaktadır. Zira, buna atıfta bulunmuş olsaydı, emek zamanının hangi yoldan ve hangi ara aşamalardan geçerek, mübadele bayrağı altında kendi rollerini oynayan bütün güdülerin ve öğelerin arasından fiyat seviyesini belirleyen yegâne etken olarak ortaya çıktığı sorusunu bir kenara bırakamayacaktı. Bu durumda, bu güdülerin tam bir tahlilini yapmaktan kaçınmak mümkün olmayacaktı. Bu tahlilin yapılması da, kullanım-değerini Marx'a uygun gelen hâlinden çok daha fazla öne çıkaracak, birçok şeyin üzerine daha farklı bir ışık tutacak ve Marx'ın kendi sisteminde hiçbir sıkıntı yaratmasına müsaade etmek istemediği birçok şeyi açığa çıkaracaktı.

Bu nedenle, Marx, kendi değer kanununun tam ve sistematik bir açıklamasını vermek amacıyla, eline her fırsat geçtiğinde, kendisinin görevi mübadelenin bir aracı rolünü oynadığını göstermek olmasına rağmen, bu konunun üzerinden tek kelime dahi etmeden geçip gitmektedir. Daha sonra, Marx, mübadelenin bir aracı rolü oynadığına dikkati çekmekle birlikte, bundan, teorik sistemde yer alan önemli bir konu yerine, mekân ve hareket biçimi açısından hakkında fikir edinmek amacıyla bahsetmektedir. Kendisini az çok açıklayan bir şey olarak bunun hakkında gelişigüzel ve tesadüfî birkaç kelime söylemekte ve bu konuda daha fazla ilerleme zahmetine girmemektedir.

Rekabet hakkında ifade edilen olgular Marx tarafından en açık ve kısa biçimde üçüncü cildin 209. sayfasında ortaya konulmaktadır. Buna göre, metaların "değerlerine" yaklaşan fiyatlar ile mübadele edilmeleri ve dolayısıyla fiyatların metalarda içerilmiş olan emek zamanına karşılık gelmesi üç şarta bağlı bulunmaktadır: (1) Metaların mübadelesi "*tesadüfî olarak ya da arada sırada gerçekleşen*" bir durumdan ibaret olmamalıdır, (2) "Her iki tarafın elinde bulunan metalar, hemen hemen karşılıklı talep ile orantılı miktarlarda üretilmiş olmalıdır. *Bu, her iki tarafın piyasada edindiği tecrübelerden kaynaklanmakta ve varlığını muhafaza eden bir mübadelenin sonucunda meydana gelmektedir*, (3) "*Hiçbir doğal ya da yapay tekel*, mübadelenin taraflarına metaları değerlerinin üzerinde satma gücü vermemeli ya da tarafları metaları değerlerinin altında satmaya zorlamamalıdır". Bu durumda Marx'ın kendi değer kanununun işlemesi için ihtiyaç duyduğu koşul,

her iki taraf arasındaki rekabetin, piyasa tecrübelerinden hareketle üretimi satın alıcının ihtiyaçlarına nispî olarak ayarlamaya yetecek kadar uzun sürmesidir. Bu pasajı aklımızda iyi tutmamız gerekiyor.

Marx daha başka ayrıntılı bir kanıt vermemektedir. Bilakis, kısa bir süre sonra – karşılaştırmak gerekirse, rekabeti, rekabetin tarafları olan taleple arzı ve rekabetin fiyatların belirlenmesi ile olan ilişkisini ayrıntılı olarak ele aldığı argümanların tam ortasında – Marx, "burada uygun olmadığı" gerekçesiyle, "bu iki toplumsal itici kuvvetin daha derin bir tahlilini" yapmaktan özellikle kaçınmaktadır.[13]

Ancak, hepsi bundan ibaret değildir. Marx, teorik sistemde arzın ve talebin önemini azaltmak ve, muhtemelen, aynı zamanda bu öğeleri görmezden gelmesini meşru göstermek amacıyla, üçüncü cildin 223. ve 224. sayfalarında, önceden birkaç önemsiz atıfta bulunduktan sonra, ilginç ve dikkate değer bir teori geliştirmektedir. Marx başlangıç olarak şunları ifade etmektedir: Söz konusu iki öğeden biri baskın çıktığında (örneğin talep arza baskın çıktığında ya da tersi olduğunda), "piyasa değeri"nden sapan düzensiz piyasa fiyatları meydana gelecektir; piyasa değerleri, bu fiyatlar için "denge noktası"nı oluşturmaktadır. Diğer yandan, metalar normal piyasa değerleri üzerinden satıldıklarında, arz ve talep tam olarak birbirlerini dengeleyecektir. Ayrıca Marx şu dikkat çekici argümanı da eklemektedir: "Talep ve arz birbirlerini dengelediklerinde, *hareket etmeyi bırakırlar*. Eğer iki kuvvet zıt yönde aynı derecede hareket ederse, birbirlerinin hareketini geçersiz kılarlar – hiçbir sonuç üretmezler. Dolayısıyla, bu koşullar altında meydana gelen fenomenlerin, *bu iki kuvvetin dışında kalan diğer sebepler ile açıklanması gerekmektedir*. Talep ve arz birbirlerinin hareketini geçersiz kıldığında, *herhangi bir şeyin nedeni olmaktan çıkarlar, piyasa değerlerini etkilemezler* ve bizi, piyasa değerinin kendisini başka bir para tutarı olarak değil de, bu tutar biçiminde ortaya koyuşunun nedenleri hususunda tamamıyla karanlıkta bırakırlar." Talep ve arz arasındaki ilişki, doğru bir biçimde, bir kuvvetin diğerine baskın çıkmasından ötürü "piyasa değerlerinden meydana gelen sapmaları" açıklamak için kullanılabilir. Ancak, bu ilişki, piyasa değerinin seviyesini açıklamak için kullanılamaz.

---

[13] Cilt III, s. 223. Aynı zamanda yukarıda diğer sayfalara bakınız.

Bu tuhaf teorinin Marksist sistem ile uyumlu olduğu açıktır. Eğer arz ve talep arasındaki ilişkinin daimî fiyat seviyesi ile bir ilgisi bulunmuyorsa, bu durumda, Marx, ilkelerini bir kenara bırakmakta, bu önemsiz ilişki ile kendisini daha fazla sıkmamakta ve, kendi görüşüne göre, değerin derecesi üzerinde hakikî bir etki gösteren bir öğeyi, yani emeği kendi sisteminde doğrudan doğruya ortaya koymakta tamamıyla haklı olacaktır.

Bununla birlikte, sanırım, bu tuhaf teorinin tamamıyla yanlış olduğu fazlasıyla bellidir. Bu teorinin sahip olduğu muhakeme, Marx'ın sürekli yaptığı gibi, kelimeler üzerinde yapılan oyunlara dayanmaktadır.

Bir metanın normal piyasa değeri üzerinden satılması durumunda, arzın ve talebin bir anlamda birbirlerini dengelemek zorunda olduğu tamamıyla doğrudur; diğer bir deyişle, bu fiyat seviyesinde, tam olarak, piyasaya sunulmakta olan meta miktarı kadar meta fiilen talep edilmektedir. Metalar normal bir piyasa değeri üzerinden ya da herhangi bir piyasa değeri (bu değer, değişiklik gösteren düzensiz bir değer olabilir) üzerinden satıldığında söz konusu olan durum sadece bu değildir. Bundan başka, Marx'ın kendisinin de farkında olduğu gibi, arzın ve talebin esnek miktarlar olduğunu herkes gayet iyi bilmektedir. Mübadeleye dâhil olan arza ve talebe ilâveten, her defasında "dışarıda kalan" bir arz ve talep de, yani kendi ihtiyaçları için metaları aynı derecede istemekle birlikte, daha kuvvetli rakiplerinin teklif ettikleri fiyatları teklif etmeyen ya da edemeyen bir takım insanlar ile; arzu edilen metaları, ancak, o esnada piyasada geçerli olan fiyatlardan daha yüksek fiyatlarda sunmaya hazır olan diğer bir takım insanlar da bulunmaktadır. Fakat, talebin ve arzın "birbirlerini dengelediklerini" ifade etmek, tümüyle *toplam* talebe ve arza değil, bunun yalnızca *başarıya ulaşmış kısmına* uygun düşmektedir. Bununla birlikte, şurası da iyi bilinmektedir ki, piyasada gerçekleştirilen ticarî işlemler, tam olarak toplam talepten ve toplam arzdan başarıya ulaşmış olan kısmın seçimini kapsamakta ve bu seçimin en önemli aracını da fiyatların belirlenimi oluşturmaktadır. Piyasada satılan miktardan daha fazla miktarda meta satın almak mümkün değildir. Bu nedenle her iki tarafta da, sadece belirli bir sabit sayıdaki yansıtıcılar (reflectors) (sadece belirli sabit sayıdaki metalara karşılık gelen yansıtıcılar) bir noktaya toplana-

bilecektir. Bu sayı, fiyatların, her iki tarafın sayısındaki fazlalığı dışarıda bırakan bir noktaya doğru kendiliğinden ilerlemesi vasıtasıyla seçilecektir. Böylece bu noktadaki fiyat, aynı anda, muhtemel satın alıcıların sayısını aşan satın alıcılar için oldukça yüksek ve muhtemel satıcıların sayısını aşan satıcılar için de oldukça düşük olacaktır. Bu nedenle, sadece fiyat seviyesinin belirlenmesine katılmış olan başarılı rakipler değil, aynı zamanda dışarıda kalmış olan rakiplere ilişkin ayrı ayrı koşullar da fiyatların belirlenmesinde pay sahibi olacaktır.[14] Ve eğer başka bir nedenden değilse bile, sırf bu nedenden dolayı, arzın ve talebin piyasaya fiilen dâhil olan hareketinin dengenin tamamıyla dışında bırakılmasını savunmak yanlıştır.

Fakat bu, aynı zamanda başka bir nedenden dolayı da yanlıştır. Arzın ve talebin yalnızca niceliksel bir denge içinde bulunan başarılı kısımlarının fiyatların belirlenmesini etkilediği kabul edildiğinde, birbirlerini dengede tutan kuvvetlerin "hareket etmeyi bıraktıklarını" varsaymak tamamıyla hatalı ve bilim-dışı olacaktır. Aksine, denge durumu tam da bunların hareketi sonucunda oluşmaktadır ve bu denge durumu hakkında ayrıntılı – bu ayrıntıların belirgin olanlarından biri de ulaşılan dengenin seviyesidir – bir açıklama yapılması gerektiğinde de, kuşkusuz, bu açıklama "bu iki kuvvetin etkileri dışında kalan diğer nedenlerden" hareketle yapılamayacaktır. Bilâkis, bu durum, ancak, dengeyi muhafaza eden bu kuvvetlerin etkisi vasıtasıyla açıklanabilecektir. Fakat bu soyut önermeler en iyi biçimde uygun bir örnek yardımıyla izah edilebilirler:

Bir hava balonu salıverdiğimizi varsayalım. Herkesin bildiği üzere, bir balon ancak atmosferden daha hafif olan bir gaz ile doldurulduğunda yükselir. Ne var ki, balon sürekli olarak yükselmez; bir gaz kaçağı gibi koşulları değiştirecek herhangi bir şey meydana gelmediği sürece, havada süzülmeye devam edebileceği belirli bir yüksekliğe ka-

[14] Daha yakından yapılacak olan bir tahlil şunu gösterecektir: Fiyatların marjinal çiftler adı verilen tarafların parasal öngörülerinin arasında kalması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, fiyatların, son fiilî satın alıcı ile piyasanın dışında kalmış olan ilk muhtemel satın alıcının metalar için teklif etmeye hazır olduğu miktarların ve son fiilî satıcı ile dışarıda kalmış olan ilk olası satıcının metalar için nihaî kertede almaya hazır olduğu miktarların arasında kalmış olması gerekmektedir. Daha fazla ayrıntı için bkz. benim *Positive Theory of Capital* adlı eserim, s. 208.

dar çıkar. Şu hâlde, balonun çıktığı irtifa nasıl ayarlanmakta ve hangi öğe tarafından belirlenmektedir? Bu sorunun yanıtı çok açıktır. Yükseldiğimiz sürece atmosferin yoğunluğu azalmaktadır. Balon, ancak etrafını saran atmosfer tabakasının yoğunluğu, kendi yoğunluğundan daha büyük olduğu sürece yükselecek ve kendi yoğunluğu ile atmosferin yoğunluğu birbirlerini dengelediğinde yükselmeyi bırakacaktır. Bu nedenle, gazın yoğunluğu ne kadar az olursa balon o kadar çok yükselecek ve içindeki gaz ile aynı seviyedeki atmosfer yoğunluğunun olduğu hava tabakasına rastlayıncaya dek yükselmeye devam edecektir. Dolayısıyla, şurası açıktır ki, bu şartlar altında, balonun ulaşacağı yüksekliği balonun ve atmosferin sahip olduğu nispî ağırlığın dışındaki herhangi bir neden ile açıklamak mümkün değildir.

Bununla birlikte, söz konusu mesele Marksist bakış açısından nasıl görünmektedir acaba? Belirli bir noktada her iki kuvvet de, yani balonun yoğunluğu ile balonun etrafındaki atmosferin yoğunluğu birbirlerini dengelemektedir. Bu nedenle, bu iki kuvvet de "hareket etmeyi bırakmakta", "herhangi bir şeyi açıklamaktan çıkmakta" ve yükselişin seviyesini etkilememektedir. Dolayısıyla, bu durumu açıklamak istediğimizde "bu iki kuvvetin dışında kalan diğer nedenlerden" hareket etmemiz gerekmektedir. "Öyle mi?" diyoruz, "O zaman hangi nedenlerden hareket etmemiz gerekiyor?" Ya da, tekrar; bir cisim tartılırken kantarın ibresi 100 poundu gösterdiğinde, kantarın ibresinin bu konumunu nasıl açıklamamız gerekmektedir? Yalnız, bunun nedenini tartılan cismin ağırlığı ve kantardaki ağırlıklar arasındaki ilişki ile *açıklayamayız*; zira, kantarın ibresi bahsedilen konumda bulunduğundan dolayı, bu iki kuvvet birbirlerini dengede tutmaktadır. O yüzden, her iki kuvvet de hareket etmeyi bırakacak ve aralarındaki ilişkiden hareketle hiçbir şey, kantarın ibresinin konumu dahi, açıklanamayacaktır.

Sanırım burada yapılan hata aşikârdır. Marx'ın, arzın ve talebin daimî fiyatların seviyesi üzerindeki etkisini dışarıda bırakmak için kullandığı argümanların temelinde de aynı türden yanlışlığın yer aldığı aynı derecede açıktır. Ancak, herhangi bir yanlış anlamaya müsaade etmememiz gerekiyor. Arz ve talep formülüne yapılacak olan bir atfın, gerçekten de daimî fiyatların belirlenmesine ilişkin tam ve tatmin edici bir açıklamayı içerdiği görüşü hiçbir biçimde bana ait de-

ğildir. Aksine, daha önce başka yerlerde sıklıkla uzunca bir şekilde açıklanmış olduğu gibi, benim görüşüm, aşağı yukarı yalnızca "arz ve talep" ifadesi altında toplanabilecek olan unsurların yakından tahlil edilmesi, bunların karşılıklı etkilerinin hareket biçiminin ve derecesinin tam olarak tanımlanması ve bu yoldan, fiyatların durumu üzerinde özel bir etkisi olan bu unsurlara ilişkin bilgi edinmeye yönelmemiz gerektiği şeklindedir. Fakat, Marx'ın dışarıda bırakmış olduğu arz ve talep arasındaki ilişkinin sahip olduğu etki, bu ilâve ve daha geniş olan açıklamanın zorunlu bir halkasını oluşturmaktadır. Bu ilişki tâli değildir, doğrudan meselenin özüne inen bir ilişkidir.

Argümanımızın ana noktalarını yeniden ele alalım. Çeşitli hususların bize gösterdiği üzere, Marx arzın ve talebin etkisini kendi sisteminde geri plânda bırakmak için bir hayli çaba sarfetmektedir. Ve kendi sisteminin üçüncü cildin ilk çeyreğinden sonra yaptığı dikkat çekici dönüş esnasında, Marx, metaların daimî fiyatlarının niçin, içerilmiş olan emek miktarları yerine, bunlardan sapan "üretim fiyatları"na doğru çekildiğini açıklama görevi ile karşı karşıya kalmaktadır.

Kendisi bu duruma rekabetin baskısının neden olduğunu ifade etmektedir. Rekabet, (sermayelerin sahip olduğu farklı organik bileşimlere uygun olarak, farklı üretim dalları için farklı olan) başlangıçtaki kâr oranlarını, ortak bir ortalama kâr oranına indirgemekte[15] ve sonuç olarak, fiyatlar uzun dönemde tek bir eşit ortalama kâr veren üretim fiyatlarına doğru çekilmektedir.

Bu açıklamanın anlaşılması için önemli olan bazı noktaları açıklığa kavuşturalım:

İlk olarak; şurası açıktır ki, rekabetten bahsetmek aslında arzın ve talebin hareketinden bahsetmekten başka bir anlama gelmemektedir. Yukarıda anılan ve kâr oranlarının sermayelerin rekabeti vasıtasıyla eşitlenmesi sürecini çok kısa bir şekilde tarif eden parçasında (III, s. 230), Marx, "arz ve talep arasında, farklı üretim alanlarındaki ortalama kârı birbirine eşitleyen ve bu nedenle değerleri üretim fiyatlarına dönüştüren bir ilişkinin mevcut olması"nın bu sürece neden olduğunu açıkça söylemektedir.

[15] Önceki sayfalara bakınız.

İkinci olarak; şurası da açıktır ki, bu süreçle ilgili mesele, sadece, ilk iki ciltte tasarlanan teorideki çekim merkezi etrafında, yani içerilmiş olan emek zamanı etrafında meydana gelen *dalgalanmalardan* ibaret değildir. Söz konusu mesele, aynı zamanda, fiyatların *nihaî olarak* bir diğer daimî çekim merkezine, yani üretim fiyatlarına *zorla yönlendirilmesi* meselesidir.

Bunun ardından sorular birbirini takip etmektedir.

Eğer, Marx'a göre, arz ve talep arasındaki ilişki daimî fiyatların seviyesi üzerinde hiçbir etkide bulunmuyorsa, bu durumda, bu ilişki ile özdeş olan rekabet, daimî fiyatların seviyesini "değerin" seviyesinden (üretim fiyatlarınınki gibi) daha farklı bir seviyeye doğru yönlendiren kuvvet olmayı nasıl başarmaktadır?

Daimî fiyatları içerilmiş olan emek teorisi ile uyumlu olan çekim merkezinden bir diğer çekim merkezine doğru iten bir *deus ex machina** olarak rekabetin kendisine yapılan bu zoraki ve tutarsız başvuruda, daha ziyade şöyle bir gönülsüz itirafın yapıldığını görmüyor muyuz? Gerçek hayatı yöneten toplumsal kuvvetler, kendi içlerinde, mübadele-değeri ile ilişkili olan ve emek zamanına *indirgenemeyecek* olan bir takım temel belirleyiciler barındırmakta ve bunları harekete geçirmektedir; sonuç olarak, (emek zamanının tek başına mübadele ilişkilerinin temelini oluşturduğunu kabul eden) özgün teorinin yaptığı tahlil, gerçekler ile bağdaşmayan eksik bir tahlildir.

Buna ilâveten, Marx'ın bize anlattığı ve bizim de yukarıdaki parçada dikkatle kaydettiğimiz üzere;[16] metalar, ancak canlı bir mübadele mevcut olduğunda değerlerine yaklaşan fiyatlar ile mübadele edilmektedir. Böylece, bu esnada Marx, rekabete, metaların fiyatlarını onların "değerleri"ne doğru itme eğiliminde olan bir öğe olarak başvuruda bulunuyordu. Ve şimdi, bunun aksine, rekabetin, metaların fiyatlarını onların değerlerinden uzaklaştıran ve bu fiyatları metaların üretim fiyatlarına doğru iten bir kuvvet olduğunu öğreniyoruz. Üstelik bu ifadelerin hepsi de aynı bölümde yer almaktadır – öyle görünüyor ki, 10. bölümün kaderinde talihsiz bir üne kavuşmak varmış. Peki

* Klâsik dramda zor bir durumu hâlletmek için mekanik bir yolla sahneye indirilen tanrı; bir bunalımı çözmek için dışarıdan müdahale. [ç.n.]

[16] Yukarıda sayfa 42 ve devamına bakınız.

bu ifadeler birbirleriyle uzlaştırılabilir mi? Belki de Marx, bir önermenin ilkel koşullara ve diğerinin de gelişmiş modern topluma uyduğu fikrinde bir uzlaştırma bulabileceğini düşünüyordu. O zaman Marx'ın dikkatini şuna çekmemiz gerekmez mi? Kendisi, çalışmasının ilk bölümünde, değerin tamamıyla emekten oluştuğuna ilişkin teorisini *Robinson-vâri koşullardan* değil, "kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu" ve sahip olduğu "zenginliğin kendisini muazzam bir meta toplamı olarak gösterdiği" bir toplumun koşullarından hareketle türetmiştir. Ve kendisi bizden, bütün çalışması boyunca, modern toplumumuzun koşullarını kendi emek teorisinin ışığı altında değerlendirmemizi ve bu koşulları bu teori ile yargılamamızı talep etmemekte midir? Ancak, Marx'a, kendi ifadelerine uygun olarak, kendi değer teorisinin işlediği bir alanı modern toplumda nerede bulabileceğimizi sorduğumuzda, bunu nafile yere soruyoruz. Zira, Marx, ya metaların kendi değerleri ile bağlantılı olarak mübadele edilmediği hiçbir rekabetin mevcut olmadığını söylemekte (III, s. 209); ya da, rekabet mevcut olduğunda, ve tam da bu esnada, metaların hem kendi değerleri hem de üretim fiyatları ile bağlantılı olarak mübadele edildiğini söylemektedir (III, s. 230).

Ve böylece bu talihsiz 10. bölümde çelişme üstüne çelişme yığılıp durmaktadır. Bu bölümde bolca bulunan daha küçük çelişmeleri ve kusurları bütünüyle sayıp bu uzun incelemeyi daha da uzatacak değilim. Sanırım, bu bölümü tarafsız bir gözle okuyan herkes yazılanların, tabir caizse, cesaret kırıcı olduğu izlenimini edinecektir. Sert, fikirlerle dolu, itinalı tarzına rağmen, Marx'ın çalışmalarının en parlak bölümlerinde görmeye alışmış olduğumuz kuvvetli mantığa rağmen, burada, sadece kullanılan muhakemede değil, aynı zamanda teknik terimlerin kullanılmasında dahi kararsız ve dağınık bir üslûpla karşılaşıyoruz. Örneğin, "arz" ve "talep" terimlerinin anlamlarının sürekli olarak değişmesi dikkat çekicidir. Bunlar bize bir yerde, tamamıyla doğru olarak, esnek miktarlar biçiminde sunulmakta; diğer bir yerde ise, bunların, yanlış olduğu uzun uzun ispat edilen kötü bir "vulgar iktisat" üslûbuyla, basit miktarlardan ibaret olduğu kabul edilmektedir. Piyasaya gelen meta kitlelerine ait farklı oranların eşit olmayan üretim koşullarında meydana gelmiş olması vb. durumlarda, piyasa

değerini yönetecek olan öğelere ilişkin olarak yapılan tanımlamaların ne kadar yetersiz ve tutarsız olduğu da dikkat çekicidir.

Söz konusu bölümün bu özelliği, basitçe Marx'ın bu bölümü daha yaşlı iken yazmış olması ile açıklanamaz; zira, daha sonraki kısımlarda mükemmel bir şekilde yazılmış olan argümanlar bulunmaktadır. Hatta, (kendisine ilişkin karmaşık imaların ilk cildin çeşitli yerlerine[17] önceden dağılmış olduğu) bu talihsiz bölümün daha önceden *tasarlanmış* olması gerekmektedir. Marx'ın bu bölümde yazdıkları kafa karıştırıcı ve tereddütlüdür; çünkü kendisi, açık bir çelişmeye düşmeksizin ve sözlerini geri almaksızın, açık ve kesin bir biçimde yazmayı göze alamamaktadır. Eğer Marx – gerçek hayatta görülen – fiilî mübadele ilişkilerini ele aldığı esnada, ilk iki ciltte emeğin değer ile özdeş olduğu hakkındaki hipotezini en son mantıksal sonucuna dek takip ederken yapmış olduğu gibi, konuyu aynı berrak kavrayış ve dikkat ile sürdürebilmiş olsaydı; bu arada, kapsamlı bir ad olan rekabet adı altında hareket eden güdüleyici toplumsal kuvvetlerin dikkatli bir iktisadî-psikolojik tahlilini yaparak, bir hayli önemli olan "rekabet" terimine bilimsel bir anlam vermiş olsaydı; argümanındaki bir bağlantı açıklanmamış hâlde kaldığı, herhangi bir durumun yarattığı etki mantıksal sonucuna dek götürülmediği veya herhangi bir ilişki karanlık ve çelişkili hâlde kaldığı sürece, kendisi olduğu yerde durmamış ya da kalmamış olsaydı – nitekim bu 10. bölümün neredeyse her kelimesinin bu şekilde ciddî olarak araştırılması ya da açıklanması gerekmektedir –; bu durumda Marx, adım adım, muhteva açısından kendi özgün sisteminden tamamıyla farklı bir yoruma sahip olan bir sisteme doğru yönlendirilmiş olacaktı. Ve kendisi, özgün sisteminin ana önermesine ilişkin açık çelişkiden ve bu önermeyi geriye çekmekten kaçınamayacaktı. Bu durumdan, ancak kafa karıştırmak ve konunun anlaşılmasını güçleştirmek vasıtasıyla kaçınmak mümkün olabilirdi. Marx, farkında olmasa bile, güdüleyici toplumsal kuvvetlerin daha derin bir tahlilini yapmaktan açıkça sakındığı durumlarda bunu sık sık hissetmiş olmalıdır.

Marx'ın kendi konusunu ele alırken ortaya çıkan bütün bu yanıltıcılığın, çelişmenin ve belirsizliğin başının ve sonunun burada yattığına

[17] Örneğin Cilt I, s. 184, dipnot; s. 244, dipnot.

inanıyorum. Marx'ın sisteminin olgular ile yakından bir ilişkisi bulunmamaktadır. Marx sisteminin temel ilkelerini olgulardan hareketle ya da sağlam bir ampirizm veya güvenilir bir iktisadî-psikolojik tahlil vasıtasıyla türetmemiştir; bu sisteme formel bir diyalektik dışında sabit bir dayanak bulamamıştır. Bu, Marksist sistemin doğuşu esnasında yapılmış olan en büyük temel hatadır; bütün diğer şeyler de kaçınılmaz olarak buradan ortaya çıkmaktadır. Sistemin kendisi bir yerde, olgular ise başka bir yerde işlemektedir. Olgular sistemin gidişatını bir orada bir burada kesmekte ve başlangıçtaki hata her fırsatta yeni bir hataya neden olmaktadır. Sistem ve olgular arasında mevcut olan çelişmenin gözlerden uzak tutulması gerekmektedir. Bu nedenle, mesele ya karanlık veya belirsizlik içine saklanmakta ya da meselenin biçimi başlangıçta yapılmış olan aynı diyalektik numaralar ile değiştirilmekte ve çarpıtılmaktadır. Bunlar işe yaramadığında ise karşımıza yeni bir çelişme çıkmaktadır. Marx'ın eserinin üçüncü cildinin 10. bölümünün niteliği budur. Bu bölüm, kötü bir tohumdan kaçınılmaz olarak yetişmiş ve uzun süreden beri ertelenmiş olan kötü bir hasat vermektedir.

Bölüm 5

Werner Sombart'ın Müdafaası

Marx'ın bir müdafîsi de, son olarak, gayretli olduğu kadar kabiliyetli biri de olan Werner Sombart'ın şahsında ortaya çıkmış bulunuyor.[1] Bununla birlikte, Sombart'ın müdafaası ilginç bir nitelik taşıyor. Kendisi, Marx'ın doktrinlerini müdafaa etmek için ilk olarak bunlara yeni bir yorum getiriyor.

Derhal ana konuya gelelim. Sombart, Marksist değer kanunun fiilî tecrübeye uygun olma iddiasında bulunduğu durumlarda yanlış olduğunu itiraf ediyor (ve hatta bunu kanıtlamak için oldukça incelikli bazı argümanlar ekliyor)[2]. Kendisi, Marksist değer kanununun (s. 573) "kapitalist yoldan üretilmiş olan metaların mübadele ilişkisinde kendisini belli *etmediğini*", "piyasa fiyatlarının çekildiği noktayı hiçbir biçimde *göstermediğini*", "bir bölüşüm öğesi olarak, yıllık toplumsal ürünün bölüşümünde *çok az bir iş gördüğümü*" ve "bu kanunun *varlığına hiçbir zaman hiçbir yerde rastlanmadığını*" ifade etmektedir (s. 577). "Kanun dışı kalmış olan değerin sığınabileceği tek bir yer kalmıştır – *teorik iktisatçının düşünceleri* ... Marx'ın değerinin sahip olduğu ayırt edici nitelikleri özetlemek istersek şunu söyleyebiliriz: *Marx'ın değeri tecrübî değil, düşünsel bir olgudur*" (s. 574).

---

[1] Bkz. yukarıda önceden tekrar tekrar anılan makale, "Zur Kritik", s. 555 ve devamı.

[2] Bkz. yukarıda s. 16-17

Sombart'ın bu "düşünsel varoluş" ile neyi kastettiğine doğrudan doğruya bakacağız. Ancak, önce, bir anlığına durup, Marksist değerin hakikî fenomenlerin dünyasında hiçbir biçimde mevcut olmadığı itirafını ele almamız gerekiyor. Marksistlerin bu itirafı onaylayıp onaylamadığını bir parça merak ediyorum. Sombart'ın kendisi, Marksist kesimden C. Schmidt tarafından yapılan ve öncelikle bu türden bir görüşe yöneltilen bir itirazdan alıntı yapmak zorunda kaldığına göre, bu itirafın onaylanmış olduğundan şüphe edilebilir. "Değer kanunu sadece bizim düşüncelerimizden ibaret olan bir kanun değildir ... bu kanun, tamamıyla hakikî olan bir niteliğe sahip bir kanundur: insan eylemlerine ilişkin doğal bir kanundur".[3] Aynı zamanda, Marx'ın kendisinin bu itirafı onaylamış olmasının da oldukça şüpheli olduğunu düşünüyorum. Marx'ın bu itirafı onaylamış olabileceği şeklinde bir yorum yapmayı güçleştiren parçalarının tam bir listesini okuyuculara dikkate değer bir açıksözlülükle veren yine Sombart'ın kendisidir.[4] Kendi açımdan, bu kanunun Marksist öğretinin lafzı ve ruhu ile uzlaştırılamaz olduğunu kabul ediyorum.

Marx'ın kendi değer teorisi ile ilgili olarak geliştirmiş olduğu argümanları, haklarında peşin bir hüküm vermeden okuyalım. Marx incelemesine, kendisinin de ifade ettiği üzere, "sahip olduğu zenginliğin muazzam bir meta toplamından ibaret olduğu ve kapitalist biçimde örgütlenmiş olan bir toplumun" alanı dahilinde ve metaların tahlili ile başlamaktadır (I, s. 41). Kendisi, değerin "izini bulmak" için metaların mübadele ilişkilerinden hareket etmektedir. Acaba, Marx, fiilî bir mübadele ilişkisinden mi, yoksa hayalî bir mübadele ilişkisinden mi hareket etmektedir? Eğer bu sonuncusundan hareket etmeyi ifade etmiş ya da amaçlamış olsaydı, hiçbir okuyucu bu türden aslı esası olmayan bir spekülasyonun takip edilmeye değer bir şey olduğunu düşünmeyecekti. Marx gerçekten de fiilî iktisadî dünyanın fenomenlerine – kaçınılmaz olduğu üzere – oldukça kesin atıflarda bulunmaktadır. İki metanın arasındaki bir mübadele ilişkisi, demektedir Marx, daima şöyle bir eşitlik vasıtasıyla ifade edilebilir: 1 quarter buğday = 1 ton demir. "Bu denklem bize ne anlatmaktadır? Bu denklem bize,

[3] Hugo Landè, *Die Nueue Zeit*, Cilt XI, s. 591.

[4] "Zur Kritik", s. 575, 584 ve devamı.

iki farklı şeyde *aynı büyüklüğe sahip ortak bir öğenin* mevcut olduğunu anlatmaktadır. Bu iki şey, kendisi her iki türden de olmayan bir üçüncü şeye eşittir. Bu nedenle, *mübadele-değeri söz konusu olduğu müddetçe her ikisinin de bu üçüncü şeye indirgenebilir olmaları gerekmektedir*". Bir sonraki sayfada bu üçüncü şeyin aynı miktardaki emek olduğunu öğreniyoruz.

Değişik nesnelerde *mevcut olan* aynı miktarlardaki emeğin mübadelede birbirlerine eşitlendiği ve bu nesnelerin aynı miktarlardaki emeğe indirgenebilir *olması* gerektiği savunulduğunda, bu, söz konusu koşulların sadece düşüncede değil, aynı zamanda gerçek dünyada da mevcut olduğunun iddia edilmesi anlamına gelir. Şunu aklımızda tutmamız gerekiyor: Marx'ın, daha önceki argüman dizisinin yanında, fiilî mübadele ilişkileri hususunda, *eşit* miktarlarda *olmayan* emeklerin ürünlerinin ilkesel olarak birbirleriyle mübadele edildiği dogmasını da ileri sürmek istemesi durumunda, bu argüman dizisini kabul etmek tamamen imkânsız olacaktır. Eğer Marx bu görüşü kabul etmiş olsaydı (Marx'ı eleştirmiş olduğum olgular ile çelişme hususu, kendisinin tam da bunu kabul etmemiş olmasından kaynaklanmaktadır), kendisi kesinlikle farklı sonuçlara varacaktı. Bu durumda Marx; ya mübadele ilişkilerinde mevcut olan sözde eşitlenmenin gerçek bir eşitlenme olmadığını açıklamak zorunda kalacak ve "*aynı büyüklükte* olan ortak bir öğenin" mübadele edilen şeylerde mevcut olduğu şeklindeki sonucu kabul etmeyecekti; ya da aranmakta olan aynı büyüklükteki ortak öğenin *emek olmadığı* ve olamayacağı sonucuna varmak zorunda kalacaktı. Her hâlükârda, Marx'ın aynı şekilde muhakemede bulunmaya devam etmesi mümkün olmayacaktı.

Ve Marx, sayısız durumda, kendi "değer"inin mübadele ilişkilerinin temelinde yer aldığını, böylece aynı miktarlardaki emeğin ürünlerinin gerçekte "eşdeğer" olduklarını ve bunların birbirleriyle bu şekilde mübadele edildiğini çok kesin bir şekilde söylemeye devam etmektedir.[5] Sombart'ın kendisinin de alıntı yapmış olduğu birçok

[5] Örneğin, Cilt I, s. 58; Eşdeğer = *Mübadele edilebilir*. "[Ketenin] bir ceket ile, onunla *eşit değer* taşıyan veya *mübadele edilebilir* olan bir biçimde ilişkiye girebilmesi, ancak ketenin bir değer olması sayesinde mümkün olabilir ... Ceket, bir değer nesnesi olarak, keten ile aynı denkleme yerleştirildiğinde, ilkinde mevcut olan emek, ikincisindeki emeğe eşit hâle gelir". Ayrıca bkz. s. 60, 64

yerde[6], Marx, kendi değer kanununun bir ***doğa kanunu*** olma niteliğine ve kuvvetine sahip olduğunu, "bir kimsenin başına bir evin yıkılmasında yerçekimi kanununun kendisini dayattığı gibi, bu kanunun da kendisini dayattığını" iddia etmektedir.[7] Hatta Marx, üçüncü ciltte, kesin bir biçimde, "metaların birbirleriyle mübadele edildiği fiyatların bu metaların değerlerine yaklaşık olarak karşılık gelebilmesi için" geçerli olması gereken (ve mübadelenin her iki tarafında canlı bir rekabete karşılık gelen) fiilî koşulları ifade etmekte ve buna ilâveten, bunun, "doğal olarak, sadece, metaların değerlerinin, metaların fiyatlarının etrafında hareket ettiği çekim merkezi olduğunu belirttiğini" açıklamaktadır (III, s. 209-210).

Bu münasebetle şunu da belirtebiliriz ki; Marx, metaların mübadele-değerlerinin onlarda içerilmiş olan emek tarafından belirlendiği önermesini savunan ve bunun, şüphesiz, fiilî mübadele ilişkileri ile uyumlu bir önerme olduğunu ileri süren daha eski yazarlardan (bu yazarları onaylayarak) sık sık alıntı yapmaktadır.[8]

Bundan başka, Sombart da, Marx'ın kendi değer kanununun "ampirik" ve "tarihsel" bir gerçek olduğunu kesin bir şekilde iddia ettiği bir argümanını kaydetmektedir (III, s. 209; ve bu bağlamda, III, s. 231 ve devamı).

(ceketlerin ve ketenin mübadele edilebilir olduğu oranların, ceketlerin sahip olduğu değerin derecesine bağlı olması), s. 68 (Marx'ın, insan emeğinin, birbirleriyle mübadele edilen evde ve yataklarda mevcut olan "hakikî eşitlik öğesi" olduğunu ifade ettiği yer), s. 73, 74, 75, 76, 77, 84, 85, 86, 87 (meta fiyatlarının [ancak hâlâ sadece fiilî fiyatların!] tahlilinin, değer miktarının belirlenmesine yol açması), s. 94 (mübadele-değerinin, herhangi bir nesne üzerinde harcanmış olan ***emeği ifade etmek*** için kullanılan toplumsal bir araç olması), s. 114 ("fiyat, bir metada gerçekleşmiş olan emeğin parasal ismidir"), s. 176 ("belirli bir miktardaki mübadele-değeri, aynı miktarda gerçekleşmiş olan toplumsal emeği içerir"), s. 208 ("Evrensel değer kanununa göre, ... eşitliğin her iki tarafını da üretmek için aynı miktarda emek zamanına ihtiyaç duyulması durumunda ... örneğin, 10 poundluk iplik, 10 poundluk pamuk ve 1 quarterlık iğ ile eşdeğer olacaktır") ve aynı anlamda tekrar edilen diğer yerler.

[6] *A.g.e.*, s. 575.

[7] Cilt I, s. 86.

[8] Örneğin Cilt I, s. 46, dipnot.

Ve son olarak, eğer Marx kendi değer kanunu için sadece düşünsel olarak mevcut olan ve şeyler arasında mevcut olmayan bir geçerlilik iddia ettiyse; bu durumda, Marx'ın, üretim fiyatları teorisine rağmen, hem fiyatların hareketini hem de üretim fiyatlarını düzenlediğinden dolayı kendi değer kanununun fiilî mübadele ilişkilerini yönettiğini kanıtlamak için sarfettiği ve bizim de tarif etmiş olduğumuz meşakkatli çabalarının anlamı nedir?

Kısacası, Marx'ın kendi emek-değer teorisine ulaşırken kullandığı mantıksal argüman dizisinin herhangi bir akılcı anlamı varsa, Marx'ın bu anlamı şimdi Sombart'ın ona vermeye çalıştığı daha ılımlı anlamda düşündüğüne ya da düşünmüş olabileceğine inanmıyorum. Sombart bu konunun geri kalanını Marx'ın takipçileri ile kendi arasında hâlledebilir. Benim gibi Marksist değer teorisini bir başarısızlık olarak gören kişiler için ise bunun hiçbir önemi bulunmamaktadır. Zira, eğer Marx kendi değer kanununu gerçeklere karşılık geldiği şeklindeki asıl anlamı ile savunmuş ise, bu durumda Sombart'ın (Marx'ın teorisini söz konusu anlamda ele alan) bu teorinin yanlış olduğu şeklindeki görüşüne katılabiliriz; eğer Marx teorisine herhangi bir hakikî hâkimiyet atfetmediyse, bu durumda, benim görüşüme göre, bu teoriyi ona en küçük derecede bir bilimsel anlam veren herhangi bir biçimde yorumlayabilmek mümkün değildir. Bu teori, pratik ve teorik açıdan geçersizdir.

Bu konu hakkında Sombart'ın oldukça farklı bir görüşte olduğu doğrudur. Bu (fikirlerin canlı ve samimî bir biçimde karşı karşıya gelmesinden bilimin ilerlemesi adına çok fazla şey bekleyen) becerikli ve bilgili şahsın, kendisinin getirmiş olduğu yeni yoruma dayanarak "Marx'ın eleştirisi"ni tekrar gözden geçirmek için yapmış olduğu açık daveti memnuniyetle kabul ediyorum. Aynı zamanda, bu özel konuyu kendisi ile birlikte bir karara bağlamaktan çok memnun olacağım. Bunu yaparken, artık "Marx'ın (Sombart'ın beni yeni yorumuna dayanarak tekrar gözden geçirmeye davet etmiş olduğu) eleştirisi" ile ilgilenmediğimin, bunun yerine sadece "Sombart'ın eleştirisi"ni yaptığımın tamamıyla farkındayım.

Bu durumda, Sombart'a göre değerin kendisinin "düşünsel bir olgu" biçiminde mevcut olması hangi anlama gelmektedir? Sombart'a göre, "değer tasavvuru, iktisadî hayata ilişkin fenomenleri anlaşılabilir

kılmak amacıyla kullandığımız zihinsel bir destektir." Daha açık bir biçimde ifade edilirse, değer tasavvurunun işlevi, "farklı nitelikteki kullanım malları olan metaların, niceliksel olarak tanımlanmış bir hâlde önümüze gelmelerini sağlamaktır. Bu önermeyi şu şekilde tamamlayabileceğim açıktır: Peynir, ipek ve ayakkabı soyut biçimde insan emeğinin ürünlerinden ibaret olarak düşünüldüğünde ve sadece emek miktarları olarak niceliksel bakımdan birbirleriyle ilişkilendirildiğinde, üçüncü bir öğe tarafından belirlenmiş olan bu miktarların niceliği hepsinde ortak olacak ve zaman birimi olarak ölçülebilecektir." [9]

Şimdiye dek her şey yolunda gitmektedir. Ancak, küçük ve belirgin bir engel ile karşılaşıyoruz. Bir takım bilimsel amaçlar açısından, nesnelerin çeşitli yollardan ortaya koyduğu bütün farklılıkları soyutlamak ve bu nesneleri, hepsinde ortak olan ve bu şekilde karşılaştırma, ölçüm vb. yapmak için temel sağlayan tek bir nitelik biçiminde düşünmek, kendi içinde kesinlikle makûl olan bir şeydir. Örneğin, bu yoldan, mekanik dinamik, haklı olarak, yarattığı sorunlardan ötürü, hareket hâlindeki cisimleri biçimlerinden, renklerinden, yoğunluklarından ve yapılarından tamamıyla soyutlamakta ve onları sadece kütlelerden ibaret olarak kabul etmektedir; itilen bilardo toplarını, fırlatılan gülleleri, koşan çocukları, hareket eden trenleri, düşen taşları ve dönen gezegenleri sadece hareket hâlindeki cisimler olarak görmektedir. Peyniri, ipeği ve ayakkabıyı "soyut olarak insan emeğinin ürünlerinden ibaret olarak" düşünmek de, bundan daha az makûl ya da daha az önemli değildir.

Söz konusu engel, Sombart, tıpkı Marx gibi, *bu* tasavvur için *değer* tasavvurunun ismini kullanmayı istediği zaman ortaya çıkmaktadır. Sombart'ın – meseleye daha yakından bakmak için– attığı bu adım, iki muhtemel yoruma imkân vermektedir. Bildiğimiz üzere, "değer" kelimesi, kullanım-değeri ve mübadele-değeri olarak iki biçimde kullanıldığında, hâlihazırda bilimsel dilde olduğu kadar günlük dilde de belirli fenomenleri ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu nedenle Sombart'ın terminolojisi (nomenclature) şu iddiayı içermektedir: Nesnelerin tek başlarına ele alındıklarında sahip olduğu emeğin bir ürünü olma niteliği, değerin söz konusu olduğu bütün durumlarda

[9] "Zur Kritik", s. 574.

basit bilimsel anlamda belirleyici olan öğedir ve dolayısıyla bu nitelik, örneğin, mübadele-değeri fenomenini temsil etmektedir. Bu türden herhangi bir *arrière pensèe*[*] olmadan, Sombart'ın terminolojisi tamamıyla keyfî bir terminoloji olacaktır. Ne yazık ki, bu türden terminolojiler için kılavuzluk edecek yerleşmiş ve zorlayıcı bir kanun yoktur; sadece sağlam bir muhakeme ve uygun bir anlayış söz konusudur.

İkinci yorumu ("değer" teriminin "içerilmiş emek" olarak kullanılmasının, içerilmiş olan emeğin mübadele-değerinin özü olduğu iddiasını taşımaması) ele aldığımızda, mesele daha zararsız bir hâle bürünecektir. Bu yorum, gerçekten de, ancak en kullanışsız, uygunsuz ve yanıltıcı bir terminoloji ile bağlantılı olduğunda kabul edilebilir bir soyutlama olacaktır. Bu durum şuna benzemektedir: Birden, bir tabiat filozofunun aklına, biçimlerinden, renklerinden, yapılarından ve benzeri şeylerden soyutlayarak, sadece kütlelerden ibaret olduğunu düşündüğü farklı cisimlere; bir kütle ve hız işlevine, yani sadece kütleden ibaret olmayan çok farklı bir şeye sahip olduklarını belirten (ve hâlihazırda geçerliliği kanıtlanmış bir ifade olduğunu bildiğimiz) "faal kuvvetler" ismini koymak gelmektedir. Burada hiçbir bilimsel hata yoktur. Ancak, sadece (pratik açıdan hayli tehlikeli olan) büyük bir terminolojik uygunsuzluk bulunmaktadır.

Fakat, meşgul olduğumuz mesele bundan açıkça farklıdır. Hem Marx hem de Sombart söz konusu olduğunda durum farklıdır. Bu nedenle, buradaki engelin daha büyük olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Değerli hasmımın da kabul edeceği üzere, istediğimiz herhangi bir bilimsel amacı hoş göstermek için canımızın istediği her soyutlamayı yapamayız. Örneğin, farklı cisimlerin "sadece kütlelerden ibaret olduklarını" düşünerek işe başlamak belirli dinamik meselelerde meşru olmakla birlikte, bu, akustik veya optik meselelerin söz konusu olduğu durumlarda açıkçası uygunsuz olacaktır. Hatta, dinamik biliminde, örneğin takoz kanunu (the law of wedges) ifade edilirken, şekil ve yoğunluğu soyutlamak kesinlikle kabul edilebilir bir şey değildir. Bu örneklerin de kanıtladığı üzere, bilimin kendisinde dahi

[*] Art düşünce; gizli düşünce veya maksat. [ç.n.]

"düşünceleri" ve "mantığı" olgulardan tamamıyla ayırmak mümkün değildir. Zira bilimde de *"Est modus in rebus, sunt certi denique fines"* deyişi geçerlidir. Sanırım, değerli hasmımın yapacağı bir düzeltme tehlikesine düşmeden, bu "belirli sınırların" şu şekilde belirlenebileceğini gösterebilirim: Bütün durumlarda, sadece, araştırılmakta olan fenomen ile bir ilgisi bulunmayan özelliklerin dikkate alınmamaları mümkündür. Burada *gerçekten ve fiilen* bir ilgileri olmayan özellikleri vurguluyorum. Diğer yandan, somut açıdan gerçekte ilgileri bulunan her şeyi ileride incelenecek olan düşüncenin geri kalanına –ana hatlarına– havale etmemiz gerekiyor. Bunu şimdi elimizdeki meseleye de uygulayalım.

Marksist öğreti *metaların mübadele ilişkileri* hakkındaki bilimsel araştırmayı ve eleştiriyi, oldukça kuvvetli bir şekilde, metaların "sadece ürünlerden ibaret oldukları" düşüncesine dayandırmaktadır. Sombart da bunu uygun bulmakta ve hatta belirsiz nitelikteki bazı ifadelerinde –bu ifadeleri belirsizliklerinden ötürü Sombart ile tartışmıyorum–, insanlığın bütün *iktisadî varoluşunun* temellerini bu soyutlamanın ışığı altında incelemeye dek gitmektedir.[10]

Sombart ilk durumda (mübadelede) ve hatta ikinci durumda (iktisadî varoluşta), içerilmiş olan emeğin tek başına önemli olduğunu ifade etmeyi göze alamamaktadır. Söz konusu düşüncede "iktisadî ve nesnel açından *en önemli* olgunun" öne çıkarıldığını ileri sürerek kendisini avutmaktadır.[11] Bu ifadeyi tartışacak değilim. Ancak, bu ifade, hiçbir biçimde, emeğin haricindeki bütün diğer önemli olguların tamamıyla ikinci dereceden olgular oldukları ve bu yüzden bunların sahip olduğu önemin, tamamıyla olmasa bile, takrîben ihmal edilebilir olduğu anlamına gelmemektedir. Hiçbir şey bu kadar yanlış olamaz. Örneğin, insanların ikâmet ettikleri toprak parçasının Rhone vadisine, Sahra çölüne ya da Grönland Adası'na benzeyip benzemediği, onların iktisadî varoluşlar açısından için en yüksek seviyede öneme sahip olan bir husustur; ya da insan emeğinin daha önceden biriktirilmiş olan – ve sadece emeğe de atfedilemeyecek olan – bir mal stoku ile desteklenip desteklenmediği de aynı şekilde büyük bir öneme sahiptir. Emek,

[10] Örneğin, s. 576, 577.

[11] S. 576.

özellikle mübadele ilişkileri söz konusu olduğunda, birçok mal için nesnel açıdan en önemli olan koşul ***değildir***. Örnek olarak, yaşlı meşe ağaçlarının gövdelerini, maden yataklarını ve arazi parçalarını belirtebiliriz. Hatta bunun metaların büyük bir bölümü için geçerli olduğu kabul edildiğinde, emeğin yanında belirleyici olan diğer öğelerin sahip olduğu etkinin de, fiilî mübadele ilişkilerini, içerilmiş olan emeğe kendiliğinden karşılık gelen hareket biçiminden büyük ölçüde saptıracak derecede önemli olduğunun vurgulanması gerekir.

Eğer emeğin kendisi mübadele ilişkilerindeki ve mübadele değerindeki tek önemli öğe değil de, (bir ***primus inter pares***[*] olarak en kuvvetlileri ve önemlileri olmasına rağmen) diğer birçok öğeden sadece ***biri*** ise; bu durumda, önceden de söylendiği üzere, tek başına emeği mübadele-değeri ile eşanlamlı olan bir değer tasavvuruna dayandırmak düpedüz yanlış ve kabul edilemez bir şey olacaktır. Bu, bir tabiat filozofunun "faal kuvvetleri" tek başına cisimlerin kütlelerine dayandırması ve hızı soyutlama yoluyla hesaplamaları dışında tutması kadar hatalı ve kabul edilemezdir.

Sombart'ın bunu görmemiş ya da anlamamış olmasına bir hayli şaşırmış durumdayım. Zira, kendi düşüncelerini açıkça belirtirken tesadüfen kullanmış olduğu ifadelerin kendi önermeleri ile uyuşmadığı o kadar bellidir ki, insan Sombart'ın bunların farkına varmayı becerememesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Sombart, toplumsal emeğin ürünleri olarak metaların sahip olduğu niteliğin, iktisadî ve nesnel açıdan onlarda mevcut olan en önemli özelliği temsil etmesini kendisine hareket noktası olarak almakta; ve bunu, iktisadî malların insanlara temininin, ***"doğal koşulların aynı kalması kaydıyla", çoğu defasında*** emeğin toplumsal üretken gücünün gelişmesine bağlı olduğunu söyleyerek kanıtlamaktadır. Sombart, buradan hareketle, bu özelliğin, kendisine uygun gelen iktisadî açıklamayı, tek başına emeğe dayanan değer tasavvurunda bulduğu sonucunu çıkarmaktadır. Kendisi bu görüşünü 576. ve 577. sayfalarda iki defa ve bir dereceye kadar farklı ifadelerle tekrarlamaktadır, ancak, "uygun" deyimi her defasında değiştirilmeden tekrarlanmaktadır.

---

[*] Eşitler arasında birinci; sıra bakımından birinci, ancak hâkimiyet açısından üstün değil. [ç.n.]

Şimdi şunu soruyorum: Bilakis, tek başına emek üzerine inşa edilmiş olan değer tasavvurunun, emeğin birkaç önemli olgu arasından sadece en önemlisi olduğu şeklindeki önerme için uygun *olmadığı* ve bundan daha fazlasını içerdiği çok açık değil midir? Bu uygunluk, ancak söz konusu önermenin emeğin tek önemli öğe olduğunu iddia etmesi durumunda mümkün olurdu. Fakat, Sombart bunu hiçbir şekilde öne sürmemektedir. Kendisi, emeğin mübadele ilişkilerinde ve genel olarak insan hayatında sahip olduğu önemin bir hayli büyük olduğunu, herhangi bir diğer öğenin sahip olduğu önemden daha da büyük olduğunu savunmaktadır. Emeğin kendisinin tek önemli şey olduğu yolundaki Marksist değer formülü, $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4} = 1$ formülü ne kadar uygunsa o kadar uygundur.

Değer tasavvurunun "uygun" nitelikte olması iddiasının yerinde bir iddia olmamasının yanında, bana öyle geliyor ki, bu iddianın ardında – Sombart'ın hiçbir biçimde yapmayı amaçlamamış olduğu – küçük ve kurnazca bir dokunuş yer almaktadır. Marksist değerin olguların sınaması karşısında ayakta *kalamadığını* açıkça kabul etmekle birlikte, Sombart, "kanun dışı" kalmış olan değer için teorik iktisatçının *düşüncelerinde* mevcut olan bir sığınağa ihtiyaç duymaktadır. Ne var ki, kendisi bu sığınaktan, beklenmedik bir şekilde, somut dünyaya doğru akıllıca bir hamle yapmakta ve kendi değer tasavvurunun nesnel açıdan konu ile en çok ilgisi bulunan olgu için uygun olduğunu ya da, daha gösterişli kelimelerle, "insan toplumunun iktisadî varoluşunu *nesnel olarak yöneten teknik bir olgunun* [bu tasavvurda] kendisine uygun gelen iktisadî açıklamayı bulduğunu" (s. 577) yeniden savunmaktadır.

Bu türden bir hareket tarzına haklı olarak itiraz edilebileceğini düşünüyorum. Şu hâlde iki şey söz konusudur: Marksist değerin fiilî olgular ile uyumlu olduğunu iddia etmesi durumunda, kendisinin bu iddia ile cesur bir biçimde ortaya çıkması ve (herhangi bir fiilî olguyu ifade etmeyi kastetmediğini, sadece "düşüncelerimiz için bir destek" inşa ettiğini söyleyerek bir siperin ardında saklanmak yoluyla) olgular tarafından dikkatli bir şekilde sınanmaktan kaçmaya çalışmaması gerekmektedir. Ya da; bu siperin ardında kendini korumaya çalışması ve olgular tarafından dikkatli bir şekilde sınanmaktan kaçınması durumunda, Marksist değerin, (ancak açıkça kaçındığı olguların sınaması

karşısında ayakta kalması sayesinde haklı bir biçimde kendisine ait olacak türden) somut bir öneme sahip olduğunu, muğlak iddiaların dolaylı vasıtalarıyla öne sürmemesi gerekmektedir. "İnsan toplumunun iktisadî varoluşunu ***nesnel olarak yöneten teknik olgunun*** [bu tasavvurda] kendisine uygun gelen iktisadî açıklamayı bulduğu" ifadesi, tam olarak, Marx'ın ***çoğu defasında*** ancak ***ampirik açıdan*** haklı olabileceğini belirtmektedir. Pekâla. Eğer Sombart ya da bir başkası bunu iddia edecek ise, bunu açıkça yapması ve sadece "düşünsel olgunun" kendisi ile oynamayı bırakıp meseleyi açık bir biçimde fiilî olguların sınamasına tâbi tutması gerekmektedir. Bu sınama, bütün olgular ile "yönetici olgunun uygun açıklaması" arasındaki farklılıkları gösterecektir. O zamana dek şunu ifade etmekle yetinebilirim: Sombart'ın görüşleri söz konusu olduğunda ilgilenmemiz gereken şey, sadece uygunsuz bir isim verilmiş ve hoşgörülebilir olan bir soyutlamanın değişik ve zararsız bir türü değildir; bu, fiilî dünyanın alanına gösterişli bir şekilde dalan ve bu uğurda kanıtlamalar ile yapılacak olan bütün doğrulamaların atlandığı ve hatta bundan sakınıldığı bir soyutlamadır.

Marx'ın kabul edilemez nitelikte bir diğer gösterişli iddiası daha bulunmaktadır. Sombart'ın bu iddiayı yeterince eleştirmeden kabul etmiş olduğunu düşünüyorum. Bu iddianın ifade ettiği üzere, metaları düşüncelerimizde birbirleriyle niceliksel bir ilişkiye sokmak, yani onları "orantılı" hâle getirmek ve bu sayede iktisadî dünyanın fenomenlerini düşüncelerimize "dâhil etmek", ancak metaları toplumsal emeğin "ürünlerinden ibaret" olarak düşündüğümüzde mümkün olmaktadır.[12] Sombart bu iddiayı eleştiriye tâbi tutmuş olsaydı, bunu kabul etmeyi imkân dahilinde görür müydü? Kendisi, mübadele ilişkilerinin bilimsel düşünceye dâhil olmasının, ancak Marksist değer tasavvuru vasıtasıyla mümkün olabileceğini, yoksa bunun hiçbir şekilde mümkün olamayacağını gerçekten düşünmüş olabilir mi? Buna inanmıyorum. Marx'ın ilk cildin 44. sayfasındaki ünlü diyalektik argüma-

[12] *A.g.e.*, s. 574, 582. Sombart bunu kendi adına fazla sözle ifade etmemiştir. Fakat kendisi C. Schmidt'in bir açıklamasını bu anlamda onaylamakta ve bunun sadece önemsiz bir ayrıntısını düzeltmektedir (s. 574). Bundan başka Sombart, Marx'ın değer doktrininin tam da iktisadî dünyanın fenomenlerini düşüncelerimize dâhil etme "hizmetini gördüğünü" (s. 582) söylemekte ve bunu her ne olursa olsun reddetmekten tamamıyla sakınmaktadır.

nının Sombart gibi biri için hiçbir ikna edici etkisi bulunamaz. Sombart, sadece emeğin ürünlerinin değil, aynı zamanda doğanın saf ürünlerinin de mübadelede niceliksel bir ilişkiye girdiğini ve bu nedenle pratik açıdan emeğin ürünleri ile oldukları kadar birbirleriyle de orantılı olduklarını benim kadar iyi görmekte ve bilmektedir. Ve hatta Sombart'a göre, bu ürünlerin sahip olmadığı ve (nitelikler söz konusu olduğu sürece sadece emek ürünleri için mümkün de olsa) niceliksel açıdan onlara yüklenemeyecek olan (zira, kabul edildiği üzere, emek ürünleri içerdikleri emek ile orantılı olarak mübadele *edilmemektedirler*) bir niteliğe atıfta bulunmanın haricinde, bu ürünlerin orantılı olduklarını anlayabilmemiz mümkün değildir. Bu, Marx'a rağmen, tarafsız bir teorisyen için, mübadelede mevcut olan esas ortak paydanın – mübadeledeki esas ortak öğenin – Marx'ın takip ettiği yönün dışındaki bir diğer yönde aranması gerektiğine işaret etmez mi?

Bu durum, beni Sombart hakkında değinmem gereken son bir hususa doğru yönlendirmektedir. Sombart, Marksist sistem ile buna muhalif teorik sistemler – özellikle de Avusturya iktisatçıları olarak adlandırılan iktisatçılar – arasındaki karşıtlığın aslını bir yöntem tartışmasında aramayı arzulamaktadır. Sombart, Marx'ın aşırı bir nesnelliği temsil ettiğini söylemektedir. Biz diğerleri ise psikolojiye karşılık gelen bir öznelliği temsil etmekteyiz. Marx, münferit öznelerin iktisadî ajanlar olarak hareket ettiği biçimi belirleyen güdülerin izini sürmemekte, bunun yerine bireylerin iradesinden ve (şunu da ekleyebilirim ki) genellikle de bilgisinden *bağımsız* olan nesnel öğeleri, yani "iktisadî koşulları" araştırmaktadır. Kendisi, "bireyin denetiminin dışında ve ondan *bağımsız* olan ilişkilerin etkisi altında nelerin olup bittiğini" keşfetmeye çalışmaktadır. Bunun aksine, biz, "iktisadî hayatın süreçlerini nihaî tahlilde iktisadî öznenin aklına atıfta bulunarak açıklamaya çalışmakta" ve "iktisadî hayatın kanunlarını psikolojik bir temele yerleştirmekteyiz".[13]

Kuşkusuz, bu gözlem, Sombart'ın yazdıklarında bulunan, ustaca ve zekice yapılmış birçok gözlemden bir tanesidir. Ancak, bu gözlem, özünde doğru olmakla birlikte, esas konuya karşılık gelmemektedir. Bu, eleştirmenlerin şimdiye kadar Marx'a karşı takındıkları tavrı açık-

[13] *A.g.e.*, s. 591 ve devamı.

lamak açısından geçmişe ve bu nedenle Marksist eleştirinin ihtiyaç duyduğu ("hakkında neredeyse hiçbir çalışma yapılmadığı"[14] için hâlâ başlamamış olan ve her şeyden önce bu eleştirinin yönteminin ne olacağına karar verilmesinin zorunlu olduğu[15]) tamamıyla yeni bir dönem açısından geleceğe de uygun düşmemektedir.

Mevcut durum daha ziyade şöyle görünmektedir: Sombart'ın dikkati çekmiş olduğu araştırma yöntemindeki farklılık elbette mevcuttur. Fakat, Marx hakkında yapılmış olan "daha eski" eleştiriler (haklarında şahsen karara varabildiğim kadarıyla) onun yöntem tercihine değil, yalnızca tercih ettiği yöntemi uygularken yaptığı hatalara yönelmiştir. Marx ile ilgili diğer eleştiriler hakkında konuşma hakkım bulunmuyor, o yüzden kendi eleştirim hakkında konuşacağım. Kişisel olarak, yöntem meselesinde, bir yazın adamının yazının kendisi hakkında bir hikaye yazarken benimsemiş olduğu konumda bulunuyorum: bu kişi *"genre ennuyeux"* dışında her türden yazın hakkında yazmayı uygun bulacaktır. Ben ise, bir takım iyi sonuçlar üretecek biçimde uygulanabildiği müddetçe her türden yöntemi kullanmaya razıyım. Her ne türden olursa olsun, nesnel yöntem aleyhine herhangi bir şey söyleyecek değilim. İnsanların eylemleri ile ilgili fenomenlerin olduğu alanda, bu yöntemin hakikî nitelikte bilgi edinmek için bir destek olarak kullanılabileceğine inanıyorum. Belirli nesnel öğelerin tipik insan eylemleri ile sistematik bir bağlantıya (her ne kadar insanlar, bu bağlantının etkisi altında hareket ettiklerinin açıkça farkında olmasalar da) girebileceğini seve seve kabul ediyorum. Bu türden fenomenlere daha önce de dikkati çekmiştim. Örneğin, istatistiklerin, intiharların sayısının belirli aylarda, diyelim ki Temmuz ve Kasım aylarında, özellikle arttığını ya da yapılan evliliklerin sayısının elde edilen hasadın bol olup olmamasına göre artıp azaldığını kanıtlaması durumunda, şuna inanıyorum ki, Temmuz ve Kasım aylarında intihar nedenlerini araştıran kişilerin çoğu bunun Temmuz ve Kasım olduğunu asla anlamayacaklar ve evlenmeye hevesli olan kimseler de, karar alırken, geçim araçlarının geçici olarak ucuzladığı fikrinden doğrudan

[14] *A.g.e.*, s. 556.

[15] *A.g.e.*, s. 593 ve devamı.

etkilenmemiş olacaklardır.[16] Bu türden nesnel bir bağlantının keşfedilmesinin aynı zamanda bilimsel bir değere de sahip olduğuna şüphe yoktur.

Ancak, bu arada birkaç düşünceyi belirtmem gerekiyor; bu düşüncelerin neler olduğunun belli olduğunu sanıyorum. İlk olarak, şurası bana açık görünüyor ki; bu türden nesnel bir bağlantıya ilişkin bir bilginin, nedenler zincirinin oluşmasını sağlayan öznel halkalar hakkındaki bilgi olmadıktan sonra, en yüksek dereceden bir bilgi olması hiçbir biçimde mümkün değildir; bu bağlantının tam olarak kavranabilmesine, ancak söz konusu zincirin hem içsel hem de dışsal halkalarına ilişkin bir bilgi vasıtasıyla ulaşılabilir. Dolayısıyla, bana öyle geliyor ki, Sombart'ın sorusunun ("politik iktisat biliminde yer alan nesnel hareket münferit bir hareket olarak mı, yoksa sadece tamamlayıcı nitelikteki bir hareket olarak mı savunulmalıdır?"[17]) açık yanıtı, nesnel hareketin yalnızca tamamlayıcı nitelikteki bir hareket olarak savunulabilir olduğu şeklindedir.

İkinci olarak, şunu düşünüyorum ki (ancak, bir görüş farklılığı meselesi olduğundan dolayı muhaliflere karşı bu konuyu daha fazla vur-

---

[16] Her ne şekilde olursa olsun, gerçekten de, nesnel öğeden türeyen ve onunla bulgusal bağlantısı olan bir etki aktörler üzerinde bazı sonuçlar yaratmalıdır; örneğin, metinde verilen örneklerde, Temmuz ayının sıcaklığının ya da sonbahar havasının bunalımının ve sıkıntısının insanların ruhsal durumu üzerindeki etkisi intihar eğilimini arttırabilir. Ardından, "nesnel öğe"den kaynaklanan etki, sanki, sinirlerin bozulması ya da sıkıntı gibi, daha genel türden bir uyarıcı biçimde ortaya çıkar ve bu yoldan eylemlere tesir eder. Dışsal eylemlerde kanuna bir uygunluğun mevcut olmasının, içsel uyarıcılarda da kanuna bir uygunluk mevcut olmadan beklenmemesi gerektiğini (Sombart'ın gözlemlerine karşıt olarak, s. 593) kesin bir şekilde savunuyorum; fakat, aynı zamanda, (bu belki de Sombart'ı kendi yönteminin bakış açısından memnun edecektir), insan eylemleri dâhilinde kanuna nesnel açıdan bazı uygunlukları gözlemlememizin ve bunları, içsel uyarıcılardaki kökenlerini bilmeden ve anlamadan, tümevarımsal bir yoldan tespit etmemizin tamamıyla mümkün olduğunu kabul ediyorum. Bu nedenle, kanun tarafından belirlenmiş uyarıcılar olmadan, kanun tarafından belirlenecek hiçbir eylem mevcut olmayacaktır; ancak, kanun tarafından belirlenmiş bir eylem, bu eyleme ilişkin uyarıcının bilgisi olmadan da mevcut olacaktır.

[17] *A.g.e.*, s. 593.

gulamak istemiyorum); bilinçli ve tasarlanmış insan eylemleri ile bu kadar geniş bir şekilde ilgilendiğimiz iktisat bilimi alanında, sahip olduğumuz iki bilgi kaynağından ilki (nesnel kaynak), toplam ulaşılabilir bilginin olsa olsa çok zayıf ve (özellikle tek başına iken) tamamıyla yetersiz bir parçasına ilişkin bilgi sağlayabilir.

Üçüncü olarak – bu özellikle Marx'ın eleştirisini ilgilendirmektedir –bütün açıklığıyla şunu söylemem gerekiyor: Objektif yöntem herhangi bir şekilde kullanıldığında, bu doğru kullanım olmalıdır. Eylemde bulunan kişilerin eylemlerini onların bilgisi ve iradesi dışında veya dâhilinde denetleyen (kader gibi) dışsal nitelikli nesnel bağlantıların mevcut olduğunun gösterilmesi durumunda, bunların mevcut oldukları doğru biçimlerde gösterilmeleri gerekmektedir. Ancak, Marx bunu yapmamaktadır. Kendisi, emeğin tek başına mübadele ilişkilerini yönettiği şeklindeki temel önermesini ne dışsal, maddî ve nesnel olgular dünyasından hareketle nesnel olarak kanıtlamakta (bilâkis, bu önerme bu dünya ile karşıtlık içinde bulunmaktadır), ne de mübadelede bulunan tarafların güdülerinden hareketle öznel olarak kanıtlamaktadır. Bunun yerine Marx, bu önermeyi, başarısız bir diyalektik içinde, bilimimizin tarihinde muhtemelen daha önceden bilinenlerden daha keyfî ve olgulara daha az sadık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bir şeyi daha belirtmek gerekiyor. Marx'ın kendisi "nesnel" alanlara sıkı bir biçimde tutunmamıştır. Kendisi, sistemindeki faal bir kuvvet olarak, eylemde bulunan kişilerin sahip olduğu güdülere atıfta bulunmadan edememiştir. Bunu, "rekabete" başvurarak uygun bir şekilde yapmıştır. Acaba, Marx sistemine öznel nitelikteki şeyleri de eklediğinde, bunların doğru, iyi temellendirilmiş ve çelişkili olmayan şeyler olmasını istemek çok fazla şey talep etmek anlamına mı gelmektedir? Marx bu makûl isteğe sürekli olarak karşı çıkmaktadır. Marksist teoriye yanlış bir teori olarak itiraz etmemin nedeni, her türden yöntemin kuralları tarafından yasaklanmış olan bu kusurlardan kaynaklanmaktadır. Tekrar ediyorum ki, söz konusu kusurların bu teorinin yöntem seçimiyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu teori bana göre yasaklı bir *türü*, yani *yanlış* teoriler *türünü* temsil etmektedir.

Sombart'ın Marx'ın gelecekteki eleştirisini yönlendirmeye çalıştığı ve henüz ortaya çıkmadığını düşündüğü bakış açısını uzun süreden

beri taşıyorum. Sombart'ın kendisi şöyle düşünmektedir: "Marksist sistemle uyuşan bir incelemeye ve eleştiriye şu şekilde girişilmesi gerekmektedir: Politik iktisatta yer alan nesnel hareket münferit bir hareket olarak mı, yoksa tamamlayıcı bir hareket olarak mı savunulmalıdır? Buna olumlu bir cevap verilmesi durumunda ilâveten şu soru sorulabilir: İktisadî olguların değer tasavvuru vasıtasıyla niceliksel olarak ölçülmesi, düşüncelere bir destek olarak talep edilebilir mi? Eğer edilebilir ise, emeğin kendisi buna uygun bir şekilde değer tasavvurunun özü olarak seçilebilir mi? ... Eğer seçilebilir ise, Marksist muhakeme, bu sistemin üzerine oturtulduğu temel, bunun sonuçları vb. reddedilebilir mi?"

Yönteme ilişkin ilk soruya, kendi düşünceme göre, nesnel yöntemin "tamamlayıcı" bir yöntem olarak savunulabileceği şeklinde bir yanıtı uzun süre önce verdim. O zaman olduğu gibi bugün de şuna aynı derecede eminim ki, Sombart'ın kelimeleriyle devam edersek, "düşüncelere destek olan *bir* değer tasavvuru vasıtasıyla iktisadî olguların niceliksel olarak ölçülmeleri mümkündür." Bununla birlikte, üçüncü soruya, yani emeğin kendisinin bu değer tasavvurunun özü olarak seçilip seçilmeyeceği sorusuna uzun süre önce kesin olarak olumsuz bir yanıt vermiştim. Bir sonraki soruya, yani Marksist muhakemenin, sonuçların vb.'nin reddedilip reddedilemeyeceği sorusuna ise kesinlikle olumlu cevap veriyorum.

Peki, dünyanın bu konudaki nihaî kararı ne olacaktır? Bu hususta hiçbir kuşku duymuyorum. Marksist sistemin bir geçmişi ve bugünü bulunmaktadır, ancak, kalıcı bir geleceği yoktur. Marksist sistem gibi aldatıcı bir diyalektiğe dayanan her çeşit bilimsel sistem, en kesin bir şekilde başarısızlığa mahkûmdur. Akıllıca bir diyalektik insan zihni üzerinde geçici bir etki yaratabilir, fakat uzun süreli bir etki yaratamaz. Olguların kendileri ve nedenlerle sonuçların birbirlerine sağlam biçimde bağlanmış olmaları, uzun dönemde bu diyalektik karşısında gâlip gelecektir. Marx'ın çalışması gibi bir çalışmanın bugün doğa bilimleri alanında dahi yapılması mümkün değildir. Bu çalışma henüz çok genç olan toplumsal bilimlerde bir etki yaratmayı, hem de büyük bir etki yaratmayı başarmıştır ve bu etkiyi de, muhtemelen, ancak oldukça yavaş bir şekilde yitirecektir. Zira, Marx'ın sistemi en güçlü desteğini bu disiplinlerin ikna olmuş zihinlerinden değil, bunların

kalplerinden, dileklerinden ve arzularından almaktadır. Bu sistem, aynı zamanda, birçok insanın üzerinde elde etmiş olduğu otorite birikimine dayanarak da uzun süre yaşayabilir. Bu makalenin başında önsöz niteliğinde belirtmiş olduğum görüşlerde, Marx'ın çok talihli bir yazar olduğunu ifade etmiştim. Bana öyle geliyor ki, Marx'ın sisteminin tamamlanışının onun ölümünden on yıl ve ilk cildin yayınlanmasından otuz yıl sonra ortaya çıkmış olması, Marx'ın bu iyi talihine en ufak bir katkı yapmayan bir durumdur. Eğer üçüncü cildin öğretisi ve tanımları ilk cilt ile aynı anda insanlara sunulmuş olsaydı, sanırım, ilk ciltteki mantığın bir dereceye kadar tereddütlü olduğunu tarafsız kişilerin bir çoğu anlamış olacaktı. Söz konusu otoriteye olan inancın otuz yıldır kökleşmiş olması, eleştirel bilginin hücumlarına karşı şu anda bir siper oluşturmaktadır. Bu siper de, yavaşça olmakla birlikte, kesinlikle yıkılacaktır.

Fakat, bu gerçekleştiğinde bile, elbette ki, ne pratik ne de teorik sosyalizmin kendisi Marksist sistem ile birlikte yıkılmış olacaktır. Marx'dan önce bir sosyalizm olduğu gibi, Marx'dan sonra da bir sosyalizm olacaktır. Böylece, sadece teorik sosyalistlerin ortaya çıkışı ile birlikte iktisat teorisinin inkâr edilemez biçimde kazanmış olduğu yenilenmiş canlılıktan değil, aynı zamanda bugünlerde her yerde pratik siyasetin sahip olduğu ölçütlerin yağlandığı ünlü "toplumsal yağ damlası"dan da (ki çoğu hâlde, bu, kendileri aleyhlerine bir durum yaratmamaktadır) kaynaklanan bütün abartılara rağmen, sosyalizmde bu hayat enerjisinin mevcut olduğu gösterilmiş bulunuyor. Bu nedenle şunu söyleyebilirim ki, sosyalizmin liderleri arasıdaki akıllı zihinler, sosyalizmdeki hayat enerjisi ile, yaşaması daha muhtemel olan bir bilimsel sistem arasında derhal bağlantı kurmakta başarılı olacaklardır. Kendileri, çürümüş hâldeki dayanaklarını başkaları ile ikâme etmeye çalışacaklardır. Bu bağlantıdan hangi karmaşık fikirlerin temizlenmiş hâlde çıkacağını ise gelecek gösterecektir. Belki de işlerin her zaman aynı daire içinde dönüp durmayacağını ümit edebiliriz. Belki bazı yanlışlardan sonsuza dek kurtulmak ve tarafların hırsları nedeniyle dahi reddedilmeyecek olan bir takım bilgileri sahip olunan olumlu hünerler hânesine daimî olarak eklemek mümkün olabilir.

Bununla birlikte, Marx, kendisinin özgün modeli olan Hegel için geçerli olan nedenlerin ve onun sahip olduğu olumlu ve olumsuz me-

ziyetlerin aynıları nedeniyle, toplumsal bilimler tarihinde daimî bir yer muhafaza edecektir. Hem Hegel hem de Marx birer felsefî dâhiydiler. Kendi alanlarında her ikisi de bütün kuşakların düşünceleri ve duyguları üzerinde ve, hatta denilebilir ki, dönemin ruhu üzerinde çok büyük bir etkiye sahip oldular. Her birinin kendine özgü teorik çalışması, sayısız düşünce katını bir araya getiren mükemmel bir birleştirme yeteneği ile kurularak ve muhteşem bir zihinsel kavrayışla bir arada tutularak, en ustalıklı biçimde tasarlanmış olan yapılardı. Fakat, her iki yapı da birer kağıttan evden başka bir şey değildi.

Böhm Bawerk'in Marx Eleştirisi

Rudolf Hilferding

İngilizceye Çevirenler
Eden ve Cedar Paul

Önsöz

Kapital'in üçüncü cildinin yayınlanması burjuva iktisat bilimi üzerinde hemen hemen hiçbir etki yaratmamış bulunuyor. Sombart'ın önceden tahmin ettiği "sevinç dolu bağrışmalara" dair herhangi bir şey göremedik.[1] Entelektüeller arasında herhangi bir mücadele meydana gelmedi; *in majorem scientiae gloriam* bir yarışma da yaşanmadı. Zira, burjuva iktisadı artık *teorik* alanda yapılan neşeli ve keyifli tartışmalar ile ilgilenmemektedir. Bu iktisat, bir burjuva sözcüsü olarak, sadece burjuvanın sahip olduğu pratik çıkarları müdafaa etmek için mücadeleye girişmektedir. Günümüzün iktisadî-siyasî mücadelelerinde hâkim hiziplerin çıkar çatışmalarını şaşmaz bir biçimde yansıtmakta, fakat toplumsal ilişkiler bütününü dikkate alma girişiminden kaçınmaktadır; çünkü, bu türden herhangi bir dikkate almanın, varlığını *burjuva* iktisadı olarak sürdürmesi ile bağdaşmayan bir durum olacağının haklı olarak farkındadır. Burjuva iktisatçılarının kendi "sistemlerini" derlerken ya da "taslaklarını" yazarken bütüne dair ilişkiler hakkında konuşmak zorunda kaldıklarında dahi ortaya koymayı başardıkları tek bütün, bunun ayrı ayrı parçalarının emek sarfedilerek bir araya getirilmiş hâlinden ibaret kalıyor. Bu iktisatçılar ilkeler ile uğraşmayı, sistematik olmayı bırakmışlar ve sadece fikirleri seçip derleyen ve bunları birbirlerine uydurmaya çalışan kişiler hâline gelmişlerdir. *Theoretische Sozialökonomie*'nin yazarı olan Dietzel, değersiz bir meseleden mümkün olduğu kadar çok yararlanarak eklektizmi bir ilke derecesine yükseltirken tamamıyla mantıklı davranmaktadır.

Bu durumun tek istisnası psikolojik politik iktisat okuludur. Bu okulun taraftarları, iktisadî fenomenleri birimsel (unitary) bir bakış açısından hareketle anlamaya çalışmaları bakımından klâsik iktisatçılara ve Marksistlere benzemektedir. Sınırlı bir teori ile Marksizm'e karşı çıkarken, yaptıkları eleştiriler sistematik bir nitelik taşımaktadır. Bu arada eleştirel tavırları kendilerini baskı altında tutmaktadır, zira, tamamıyla farklı öncüllerden hareket etmektedirler. Daha 1884 yılında *Capital and Interest* adlı eserinde Böhm-Bawerk *Kapital*'in ilk

[1] Werner Sombart, "Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx", *Archiv für Soziale Gesetzgebung und Statistik*, Cilt VII (1894), s. 555-594.

cildini tartışmış ve bu çalışmanın üçüncü cildinin yayınlanmasının hemen ardından, esasları *Capital and Interest*'in ikinci baskısında [1900 yılında yapılan Almanca baskı][2] yeniden ortaya konulan ayrıntılı bir eleştiri[3] yayınlamıştır. Böhm-Bawerk, iktisadî Marksizm'in savunulamaz olduğunu kanıtladığına inanmakta ve kendinden emin bir şekilde, "emek-değer teorisinin sonunun başlangıcı"nın temellerinin *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlamasıyla birlikte atıldığını ilân etmektedir.

Böhm-Bawerk'in eleştirisi ilkeleri konu edinmektedir. Kendisi, birbirlerinden bağımsız olan ve keyfî olarak seçilmiş hususlara ya da sonuçlara hücum etmemekte, bunun yerine Marksist sistemin dayanaklarını sorgulamakta ve bunların savunulamaz olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bu, verimli bir tartışmanın yapılmasına imkân vermektedir. Ancak, Marksist sistemin kendi bütünlüğü içinde ele alınması gerekli olduğundan, bu tartışmanın, eklektiklerin yanlış anlamalara dayanan ve yalnızca münferit ayrıntılar ile ilgilenen itirazlarını yanıtlamak için gerekli olandan daha ayrıntılı bir şekilde yapılması zorunludur.

---

[2] Bkz. daha önceki sayfalardaki çalışma. "Marx ve Marksist Sisteminin Bitişi"ne ilişkin bütün atıflar bu kitapta yer alan baskıya yapılacaktır.

[3] Hilferding'in bu kitaba olan atıflarının tamamı kitabın Almanca ikinci baskısına (1900) yapılmıştır. Bu nedenle, okuyucuyu Smart'ın ilk Almanca baskıdan (1884) yapılan İngilizce çevirisine yönlendirmemiz mümkün değildir. Bu kitabın üçüncü baskısı ise 1914 yılında yapılmıştır.

Bölüm 1

İktisadî Bir Kategori Olarak Değer

Marksist sistemin başlangıç noktasını metaların tahlili oluşturmaktadır. Böhm-Bawerk'in eleştirisi de öncelikle bu tahlile yönelmiştir.

Böhm-Bawerk, Marx'ın, değerin özünün emekte aranması gerektiği şeklindeki tezi için ampirik ya da psikolojik bir kanıt göstermekte başarısız kaldığını iddia etmektedir. Marx, "bu türden bir mesele için bir dereceye kadar tekil nitelikte olan bir kanıt dizisini – tamamıyla mantıksal olan bir kanıtlama yöntemini, yani mübadelenin esas doğasından hareketle yapılan diyalektik bir tümdengelimi – kullanmayı tercih etmektedir."[1]

Marx, Aristo'da, eşitlik olmadan mübadelenin mevcut olamayacağı ve orantı olmadan da eşitliğin mevcut olamayacağı görüşünü bulmuştur. Marx bu görüşten hareket ederek, iki metanın mübadelesini bir eşitlik biçiminde düşünmüş ve bundan, mübadele edilen şeylerde aynı miktarda bulunan ortak bir öğenin mevcut olması ve bu nedenle söz konusu şeylerin eşitlenmesi gerektiği sonucunu çıkarmıştır. Ardından, kendisi, mübadele-değerleri olarak eşitlenmiş bu iki şeyin indirgenebilir olması gereken bu ortak öğeyi aramaya geçmiştir. Dolayısıyla, Böhm-Bawerk'e göre, Marksist teorinin en hassas noktası, Marx'ın kendileri vasıtasıyla emekte aranan "ortak öğeyi" elde ettiği

---

[1] *Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien*, 2. Basım, s. 511 ve devamı. Yukarıda s. 30 ve devamı.

mantıksal ve sistematik çıkarım süreçlerinde bulunmaktadır. Bu süreçler, diye ifade ediyor Böhm-Bawerk, argümanlarda yer alan hususların sayısı kadar önemli hata sergilemektedir. Marx, başlangıçtan itibaren, sadece, sonuçta "ortak öğe" olarak elemek istediği niteliği içeren mübadele edilebilir ["karşılıklı olarak mübadele edilebilir" diye okunmalıdır – R.H.] şeyleri süzgece koymakta ve diğer bütün şeyleri dışarıda bırakmaktadır. Diğer bir deyişle, Marx, araştırma sahasını başlangıçtan itibaren "metalar" ile sınırlamakta ve bu metaları da doğanın armağanlarından ayrı olarak yalnızca emeğin ürünleri biçimde düşünmektedir. Şu hâlde, öyle görünüyor ki, diye devam etmektedir Böhm-Bawerk, eğer mübadele gerçekten de "aynı miktarda olan ortak bir öğenin" mevcut olduğunu varsayan bir eşitlenme anlamına geliyorsa, bu durumda, bu ortak öğenin mübadeleye giren her türden metada, sadece emeğin ürünlerinde değil, aynı zamanda toprak, odun yapılabilen ağaçlar, su gücü vs. gibi doğanın armağanı olan şeylerde de aranabilmesi ve bulunabilmesi gerekmektedir. Bu mübadele edilebilir malları dışarıda bırakmak, büyük bir yöntem hatası oluşturmaktadır. Doğanın armağanlarının dışarıda bırakılmasını haklı gösterebilecek çok az neden bulunmaktadır; çünkü, toprak gibi, birçok doğal armağan mülkiyetin ve ticaretin en önemli nesneleri arasında yer almaktadır. Ayrıca, mübadele-değerlerinin [bunun da elbette ki "fiyatlar" olması gerekmektedir! – R.H.] doğanın armağanlarında her defasında keyfî olarak ve tesadüfen oluştuğunu iddia etmek de mümkün değildir. Marx aynı zamanda, mübadele edilebilir malların bir kısmını kendi incelemesine dâhil etmediğini belirtmekten sakınmaya özen göstermektedir. Diğer bir çok durumda olduğu gibi bu durumda da, argümanının zor noktalarının üzerinden yılan-vâri bir diyalektik ustalıkla geçip gitmeyi başarmaktadır. "Metalara" ilişkin tasavvurunun, mübadele-edilebilir malların bütününe ilişkin tasavvurundan daha dar nitelikte olduğuna okuyucularının dikkatini çekmemektedir. Dahası, kendisi bu ayırımı sürekli olarak silmeye çalışmaktadır. Marx bu yönde ilerlemeye mecbur kalmaktadır; zira, araştırmasını kesin olan bir konuyla, yani emeğin ürünleri ile sınırlamamış, aynı zamanda doğanın "mübadele edilebilir" armağanlarındaki ortak öğeyi de aramış olsaydı, emeğin ortak bir öğe olamayacağı açık hâle gelecekti. Eğer Marx bu sınırlamayı tamamıyla, kesin ve açık bir şekilde yapmış olsaydı, bu büyük yöntem yanlışlığı hem kendisinin hem de okuyucula-

rının dikkatini çekecekti. Bu numara, Marx'ın yaptığı şekliyle, ancak, karmaşık nitelikteki konunun üzerinden muhteşem bir diyalektik ustalık ile fark edilmeden geçip gitmek suretiyle yapılabilirdi.

Fakat, yukarıda tarif edilmiş olan hile vasıtasıyla, diye devam ediyor eleştirmenimiz, Marx bizi sadece, emeğin de aslında rekabete dâhil olabileceğine inandırmayı başarmaktadır. Diğer rakiplerin dışarıda bırakılmış olmasının sonuçları, her biri birkaç kelime ile ifade edilebilecek olan, fakat her birinin çok ciddî birer mantıksal yanlışlık içerdiği iki argümandan oluşmaktadır. Bu argümanların birincisinde, Marx "metaların geometrik, fiziksel, kimyasal veya diğer doğal niteliklerini" dışarıda bırakmaktadır. Zira, "metaların fiziksel nitelikleri, bu metaları kullanışlı yaptıkça, dolayısıyla da onları kullanım-değerleri hâline getirdikleri müddetçe bizim için önem kazanırlar. Diğer yandan, metaların mübadele ilişkileri, açıkça, bunların kullanım-değerlerinin soyutlanmış olması ile nitelenmektedir;" çünkü, "bu ilişki [mübadele-ilişkisi] dâhilinde bir değer, ancak doğru oranda mevcut olmak koşuluyla bütün diğer değerler ile tam olarak aynıdır."[2]

Burada, demektedir Böhm-Bawerk, Marx ciddî bir hataya düşmektedir. Marx, bir türün kendisini dikkate almamak ile, bu türün kendisini ortaya koyduğu belirli biçimleri dikkate almamayı birbirine karıştırmaktadır. Kullanım-değerlerinin kendilerini gösterdiği özel biçimler dikkate alınmayabilir, fakat metaların genel kullanım-değerleri asla bir kenara bırakılamaz. Marx, bizim kullanım-değerini tamamıyla görmezden gelmediğimizi fark etmiş olmalıdır. Zira, kullanım-değerinin olmadığı bir yerde, herhangi bir mübadele-değerinin olması da mümkün değildir. Bu olguyu Marx'ın kendisi de tekrar tekrar itiraf etmek zorunda kalmaktadır.

Bir anlığına Böhm-Bawerk'in eleştirisi hakkında verdiğimiz özeti keselim ve psikolojik okulun liderinin psikolojisine olduğu kadar mantığına da ışık tutabileceğini umduğumuz kısa bir ilâvede bulunalım.

"Kullanım-değerinin kendisini ortaya koyabileceği özel biçimleri" dikkate almadığımda ve bu nedenle de onu kendi somutluğu içinde dikkate almamış olduğumda, beni ilgilendirdiği kadarıyla, genel ola-

---

[2] *Kapital*, Cilt I, s. 44. [Yukarıda verilmiş olan parçalar İngilizce çeviriden kelimesi kelimesine alıntılanmamıştır. – E. & C. P.]

rak kullanım-değerini dikkate almamış olurum. Zira, beni ilgilendirdiği kadarıyla, kullanım-değeri kendi somutluğu içinde sadece bu veya şu şekildeki bir kullanım-değerinden ibarettir. Bir nesne benim için bir kullanım-değeri olmayı bıraktığında, bu nesnenin diğer insanlar için bir kullanım-değerine sahip olması, bu veya şu kişi için bir fayda taşıması beni hiçbir biçimde ilgilendirmeyecektir. Artık benim için bir kullanım-değeri taşımadığı an gelinceye dek, bu nesneyi mübadele etmeyeceğim. Bu durum, kendi gelişmiş biçimi içinde metaların üretimine de tam manasıyla uymaktadır. Burada, birey tek bir türden meta üretmektedir. Bu türden bir meta, bu bir kişi için az çok bir kullanım-değeri taşıyabilecektir; ancak, metalar kitlesel olarak onun için bu şekilde bir kullanım-değerine sahip olmayacaktır. Metaların diğer insanlar için bir fayda taşımaları, metaların mübadele edilebilir olmaları için gerekli bir önkoşuldur. Ancak, bu metalar benim için bir fayda taşımadıklarında, benim metalarının kullanım-değeri, bırakın değere ilişkin nesnel bir değerlendirme (estimate) yapmak için bir *ölçü* (measure) olmayı, benim değere ilişkin öznel değerlendirmelerim için bile hiçbir ölçü oluşturmayacaktır. Kullanım-değerinin bu metaların diğer metalar ile mübadele edilebilme yeteneğinden oluştuğunu söylemek de bir işe yaramayacaktır. Zira, bu, mübadele-değerinin kapsamının kullanım-değerinin kapsamı tarafından belirlendiği değil, "kullanım-değeri"nin kapsamının şimdi mübadele-değerinin kapsamı tarafından belirlendiği anlamına gelecektir.

Mallar mübadele edilmek amacıyla üretilmedikleri müddetçe meta olarak üretilmiş olmazlar. Diğer bir deyişle, sadece fazlalık olan şeylerin mübadele edildiği bir yerde mübadelenin kendisi arada sırada gerçekleşen bir olaydan öteye geçemeyeceğine göre, mallar birbirleriyle yalnızca kullanım-değerleri biçiminde karşılaşacaktır.

"Nesnelerin birbirleriyle mübadele edilebilir oldukları oranlar, başlangıçta tamamıyla bir tesadüf meselesi olmaktadır. Bunları mübadele edilebilir kılan şey, sahiplerinin karşılıklı olarak onlardan vazgeçmeyi arzulamalarıdır. Bu arada, yabancı fayda nesnelerine duyulan ihtiyaç da kendisini yavaş yavaş kabul ettirmektedir.[3] Mübadelenin

[3] Bu cümlenin daha tercih edilebilir olan bir çevirisi şöyle yapılabilir: "Bu arada, diğer kişilerin sahip olduğu fayda nesnelerine duyulan ihtiyaç da kendisini yavaş yavaş kabul ettirmektedir." – E. & C. P.

sürekli bir biçimde tekrar edilmesi, onu olağan bir toplumsal eylem hâline getirmektedir. O yüzden, zaman geçtikçe, emeğin ürünlerinden en azından bir kısmının mübadele için olan özel bir amaç ile üretilmesi gerekmektedir. Bu andan itibaren, bir nesnenin tüketim amacı açısından sahip olduğu fayda ile mübadele amacı açısından sahip olduğu fayda arasındaki ayırım kesin olarak saptanabilir bir biçim alır. Bu nesnenin kullanım-değeri, onun mübadele-değerinden ayırt edilebilir hâle gelir. Diğer yandan, maddelerin mübadele edilebilir oldukları niceliksel oranlar, bu maddelerin üretimlerine bağlı hâle gelir. Gelenekler de bunlara belirli büyüklüklere sahip değerler damgasını vurur."[4]

Esas itibarıyla burada, kullanım-değerlerinin kendilerini ortaya koyduğu özel biçimlerin Marx tarafından dikkate alınmaması dışında elimizde hiçbir şey bulunmuyor. Zira, kullanım-değeri "değerin taşıyıcısı" olarak kalmayı sürdürmektedir. Bu gerçekten de açıktır, çünkü "değerin" kendisi kullanım-değerinin iktisadî açıdan değişiklik geçirmiş biçiminden başka bir şey değildir. Bir kullanım-değerinin belirli koşullar altında kullanışsız bir değer hâline gelmesi, günümüzdeki üretim yönteminin sahip olduğu anarşiden kaynaklanmaktadır. Bu anarşi de bu açık gerçeğin [*yani değerin kendisinin kullanım-değerinin iktisadî açıdan değişiklik geçirmiş biçiminden başka bir şey olmadığı gerçeğinin – C.M.*] kabul edilmesini bir hayli önemli bir mesele yapmaktadır.

Tekrar Böhm-Bawerk'e dönelim. Argümandaki ikinci aşama ise, demektedir kendisi, daha kötü bir hâlde bulunuyor. Marx, metaların kullanım-değerlerinin bir kenara bırakılmaları durumunda, bunlardan geriye tek bir niteliğin, yani emek ürünü olma niteliğinin kaldığını iddia etmektedir. Ancak, bunun dışında, geriye bir takım özellikler daha kalmıyor mu? İşte Böhm-Bawerk'in hiddetle araştırdığı şey de budur. Bu metaların talebe oranla kıt olmaları onlarda ortak olan bir nitelik değil midir? Bu metaların talebin ve arzın nesneleri olmaları, bölüşülmeleri veya doğal ürünler olmaları onlarda ortak olan bir nitelik değil midir? Üreticilerine bir maliyetlerinin olması da – Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde dikkati çektiği bir nitelik – bunlarda ortak

[4] Cilt I, s. 100.

olan bir nitelik değil midir? Neden değer ilkesi, emeğin ürünü olma niteliğinin yanı sıra, bu ortak niteliklerin herhangi birine de oturmuyor? Marx bu argümanı desteklemek için tek bir olumlu kanıt parçası göstermiyor. Marx'ın öne sürdüğü tek argüman, kendisini istekle soyutlamış olduğumuz ve aradan çıkardığımız kullanım-değerinin, mübadele-değerinin kökenini oluşturmadığı şeklindeki olumsuz argümandır. Fakat bu olumsuz argüman, Marx'ın dikkate almadığı [!] diğer bütün ortak niteliklere de aynı derecede uymuyor mu? Hepsi bundan ibaret de değil. Marx şunları yazmaktadır: "Emek ürünlerinin yararlı nitelikleri ile birlikte, onlarda somutlaşmış olan emeğin yararlı niteliği de ortadan kalkmakta ve bu emeklerin farklı somut biçimleri kaybolmaktadır. Bu ürünler artık birbirlerinden ayırt edilemezler; hepsi aynı türden insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenmişlerdir."[5] Fakat Marx bunu söylemekle, bir mübadele ilişkisinde, sadece herhangi bir kullanım-değerinin değil, aynı zamanda herhangi bir türden emeğin de "doğru oranda mevcut olduğu müddetçe bir diğeri ile aynı değerde olduğunu" kabul etmektedir. Buna göre, Marx'ın kullanım-değerinin söz konusu olduğu durumda bir kenara bırakma kararını açıklarken dayanmış olduğu kanıt, emek söz konusu olduğunda da geçerli olacaktır. Emek ve kullanım-değeri, demektedir Böhm-Bawerk, hem niteliksel hem de niceliksel bir tarafa sahiptir. Nasıl masadaki ya da iplikteki biçimine bağlı olarak kullanım-değeri farklı bir nitelik göstermekte ise, marangozlukta ya da eğiricilikte kullanılan emek de aynı şekilde farklı bir nitelik göstermektedir. Farklı türdeki emekleri miktarlarına göre karşılaştırılabileceğimiz gibi, farklı türdeki kullanım-değerlerini de kullanım-değerlerinin değişik miktarlarına göre karşılaştırılabiliriz. Tamamıyla aynı olan kanıtın, neden rakiplerden birinin bir kenara bırakılması ve diğer rakibin ödülü alması sonucunu verdiğini anlamak hiçbir şekilde mümkün değildir. Marx, kendi muhakeme sürecini tersine çevirip emeği de dışarıda bırakabilirdi.

Marx'ın mantığının ve iş görme yönetiminin Böhm-Bawerk'in zihnindeki yansıması bu şekildedir. Böhm-Bawerk'e göre, Marx'ın takip ettiği iş görme yöntemi tamamıyla keyfîdir. Mübadele edilmek için

[5] Cilt I, s. 45.

geriye emeğin ürünleri dışında hiçbir şeyin kalmayacağı sonucunu bütünüyle haksız, ancak ustalıklı bir yoldan çıkarmasına rağmen; Marx'ın, mübadele edilecek olan metalarda muhtemelen mevcut olması gereken ortak niteliğin emekte aranması ve bulunması gerektiği şeklindeki görüşü için en ufak bir neden göstermesi mümkün değildir. Marx arzulanan sonuca, ancak diğer bir takım özellikleri kasten görmezden gelerek ve kullanım-değerini tamamıyla haksız bir biçimde dikkate almadan ulaşabilmiştir. Tıpkı klâsik iktisatçılar gibi, Marx da emeğin değerin özü olduğu önermesi lehine en ufak bir kanıt gösterebilecek en küçük bir konumda bulunmamaktadır.

Böhm-Bawerk'in sorduğu ve Marx'ın da yanlış yanıt verdiği iddia edilen eleştirel soru şu şekildedir: "Marx, emeğin değerin yegâne yaratıcısı olduğunu ilân etme hakkını nereden almaktadır?" Bizim karşı-eleştirimiz de, ilk olarak, metaların tahlilinin istenilen yanıtı verdiği şeklindeki ispatı içeriyor olmalıdır.

Böhm-Bawerk'e göre Marksist tahlil, fayda ile emeğin ürünleri arasında bir ayırım yapmaktadır. Şu hâlde, Böhm-Bawerk ile böyle bir ayırımın mevcut olmadığı konusunda hemfikiriz. Birçok şeyi kullanışlı hâle getirebilmek için, bunların üzerinde bir emeğin uygulanması gerekir. Diğer yandan, herhangi bir şeyin sahip olduğu faydayı hesaplamaya kalktığımızda, bu şeye ne kadar emeğin harcanmış olduğu bizi ilgilendirmeyen bir mesele olacaktır. Bir mal, sadece bir emeğin ürünü olması nedeniyle bir meta hâline gelmez. Bir malın birbirlerinin karşıtı olan kullanım-değeri ve değer niteliklerini göstermesi, ancak o mal bir *meta* olduğu zaman mümkün olabilir. Bu nedenle, bir mal ancak diğer mallar ile ilişkiye girdiğinde bir meta hâline geliverir. Bu ilişki mübadele eyleminde açığa çıkar ve, niceliksel açıdan bakıldığında, malın mübadele-değeri olarak görünür. Böylece, bir mübadele-değeri olarak iş görme niteliği mala meta kimliğini kazandırır. Ancak, bir meta, diğer metalar ile kendi girişimi vasıtasıyla ilişkilere girmez; metalar arasındaki maddî ilişki, bu metaların ayrı ayrı sahiplerinin arasındaki kişisel ilişkinin zorunlu bir ifadesidir. Metaların sahipleri olarak bu kişiler, karşılıklı olarak belirli üretim ilişkilerinde bulunurlar. Bu kişiler, hususî "emeklerin" bağımsız ve eşit konumdaki üreticileridirler. Fakat, bu hususî "emekler", kişisel kullanım yerine mübadele için uygulandıkları zaman, bireysel ihtiyaçlar yerine top-

lumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanıldıkları zaman özel türden bir emek hâline gelirler. Bu şekilde, özel mülkiyet ve işbölümü toplumu en küçük parçalarına ayırdığında, metaların mübadelesi, toplumun karşılıklı toplumsal bağlantılarını yeniden kurar.

Bu nedenle meta terimi *iktisadî* bir terimdir. Bu ilişkiler mallar vasıtasıyla gerçekleştiği müddetçe, meta, karşılıklı olarak bağımsız olan üreticilerin arasındaki toplumsal ilişkilerin bir ifadesi olmaktadır. Metanın kullanım-değeri ve değer olarak birbirinden ayrı nitelikleri, yani metanın doğal biçimi ve değer biçimi olarak görünümü arasındaki ayrılık, şimdi bize, metanın kendisini *doğal* bir nesne ve *toplumsal* bir nesne olarak ortaya koyması durumunda meydana gelen ayrılık olarak göstermektedir. Aslında burada, bir parçaya ayrıcalıklı bir yer verilerek diğerinin dışlanmış olduğu veya tersinin yapıldığı bir ikilikle ilgileniyoruz. Fakat bu farklılık sadece bakış açısından kaynaklanmaktadır. Meta, kullanım-değerinin ve değerin birlikteliğinden meydana gelir; ancak bu birlikteliğe iki farklı yönden bakabiliriz. Meta, doğal bir nesne olarak bir doğa biliminin konusunu ve toplumsal bir nesne olarak da toplumsal bir bilimin, yani politik iktisadın konusunu oluşturur. Politik iktisadın konusu karşılıklı toplumsal bağlantıların bir simgesi olarak metanın, yani malın, toplumsal yönüdür. Diğer yandan, metanın doğal yönü, yani onun kullanım-değeri, politik iktisadın alanı dışında kalmaktadır.[6]

Bununla birlikte bir meta, ancak, toplumun bir ürünü olarak, toplumun üzerine kendi damgasını vurduğu bir nesne olarak düşünüldüğü zaman toplumsal ilişkilerin bir ifadesi olabilir. Fakat, herhangi bir şey mübadele etmeyen bir toplum açısından, meta yalnızca emeğin bir ürününden ibarettir. Bundan başka, toplumun üyeleri, ancak birbirleri için çalışmalarıyla bağlantılı olarak aralarında iktisadî ilişkilere girebilirler. Bu maddî ilişki, kendi tarihsel biçimi içerisinde metaların mübadelesi olarak meydana çıkar. Emeğin toplam ürünü kendisini toplam bir değer olarak belli eder. Bu toplam değer de, kendi-

[6] "Alman derleyicilerin kullanım-değerini 'mal' olarak adlandırarak, onun üzerinde bu kadar durmalarının sebebi budur ... Mallar hakkında bilgi edinmek için metalar üzerine olan incelemelere yönelmek gerekmektedir." Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Kerr Baskısı, s. 21, dipnot.

sini münferit metaların içinde niceliksel olarak mübadele-değeri biçiminde ortaya koyar.

Toplum söz konusu olduğunda, metanın kendisi emeğin ürünü hâline gelir. Bu nedenle bu emek, kendisine özgü niteliğini toplumsal bakımdan gerekli emek biçiminde elde eder. Meta, bize kendisini, artık, farklı öznelerin emeğinin ürünü olarak sunmaz. Zira, bu öznelerin emeğinin, şimdi, daha ziyade basit "emek araçları" olarak görülmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla, iktisadî açıdan bakıldığında, hususî "emekler" kendilerini, kendi karşıtları olarak, yani toplumsal "emekler" olarak ortaya koyarlar. O yüzden, emeğe değer-yaratma niteliğini sağlayan koşul, emeğin toplumsal belirlenimidir – ki bu da toplumsal emeğin bir niteliğidir.

Bunun için, Marx'ın somut hususî emek kavramından soyut toplumsal insan emeği kavramına geçerek yaptığı soyutlama süreci, Böhm-Bawerk'in Marx'ın kullanım-değerini değerlendirme dışında bırakarak yaptığını düşündüğü soyutlama süreci ile özdeş olmaktan oldukça uzaktadır. Aslında, bu sürecin tam tersidir.

Bir kullanım-değeri, bir nesne ile bir insan arasındaki bireysel ilişkiden ibarettir. Eğer bu ilişkinin sahip olduğu somutluğu dikkate almazsam (nitekim bu nesneden vazgeçtiğim zaman bunu yapmak zorunda kalırım, böylece o da benim için bir kullanım-değeri olmayı bırakır), söz konusu ilişkiyi ortadan kaldırmış olurum. Bir kullanım değerinin benim değere ilişkin kişisel değerlendirmelerimin ölçüsü olması, ancak bu kullanım-değerinin kendi münferit hâli içerisinde mümkündür. Öte yandan, kendi emeğimi harcamış olduğum somut biçimi dikkate almadığımda, genel olarak emeğin evrensel insan emeği biçiminde harcandığı olgusu yine olduğu gibi duracaktır. Bu genel emek de, ölçüsünü sarfedilen çaba (effort) süresinin verdiği nesnel bir büyüklük olacaktır.

Marx'ın ilgilendiği şey de tam olarak bu nesnel büyüklüktür. Kendisi, görünüşte birbirlerinden bağımsız hâlde bulunan üretim faktörlerinin (agents of production) arasındaki toplumsal bağlantıları keşfetmeye çalışmaktadır. Toplumsal üretim ve onunla birlikte toplumun fiilî maddî temeli, doğalarına uygun olarak, toplumsal emeğin örgütlenmesinin doğası tarafından niteliksel olarak belirlenirler. İktisadî ihtiyaçlar tarafından kendiliğinden (casually) belirlenmiş olan bu ör-

gütlenme de, kısa sürede meşru ve kanunî bir zemin kazanır. Söz konusu örgütlenmenin kendisine mahsus bu niteliğinin "dışsal olarak düzenlenmesi", iktisadî sistemin mantıksal bir öncülünü oluşturur ve toplumun ayrı ayrı unsurlarının, yani hem emeğin denetlediği hem de emeği kendisini denetleyen unsurların, birbirlerini karşılıklı olarak etkilediği temel yapıyı temin eder. Bu ilişki, mülkiyet bölüşümü ve işbölümü ile nitelenen bir toplumda mübadele biçiminde meydana çıkar ve kendisini mübadele-değeri olarak ifade eder. Toplumsal bağlantılar kendilerini münferit ilişkilerin sonuçları olarak gösterirler. Bu ilişkiler münferit bireylere değil, münferit nesnelere ait ilişkilerdir. Bütün meseleyi gizem içerisinde bırakan şey tam da budur. Bununla birlikte, nesneler karşılıklı ilişkilere girdikleri müddetçe, onları üreten hususî emek, ancak kendi anti-tezinin, yani toplumsal bakımdan gerekli emeğin bir harcanması olduğu kadarıyla geçerlilik kazanır.

Toplumsal üretimin sonucu niteliksel açıdan bu şekilde belirlenirken, niceliksel açıdan da harcanan toplumsal emeğin genel toplamı tarafından belirlenir. Emeğin toplumsal ürününün eşit bir parçası olarak (ki meta mübadelede ancak bu şekilde işlev sahibi olur) münferit meta, kendisinde somutlaşmış olan toplumsal emeğin payı vasıtasıyla niceliksel olarak belirlenir.

Bu nedenle meta, toplumsal olarak bir değer biçiminde belirlenmiş olur. Meta, ancak bu şekilde iktisadî değerlendirmelere tâbi kılınabilir. Görevimiz, toplumun derininde yer alan hareket kanununu keşfedebileceğimiz herhangi bir toplumsal kurumun tahlilini yapmak olduğunda ve bu işi değer kanununun görmesini istediğimizde, değer ilkesi, toplumsal kurumda meydana gelen değişmelerin nihaî olarak atfedilebileceği değişik biçimlere sahip bir ilkeden başka bir şey olmayacaktır.

Kullanım-değerinden, yani nesnelerin doğal niteliklerinden (bu nitelikler ister kullanışlı bir nesne olarak söz konusu nesnenin tamamlanmış biçimi olsun, ister bu nesnenin bir ihtiyacı karşılama işlevi olsun) hareket eden her değer teorisi, insanların birbirleriyle girdikleri toplumsal ilişkiler yerine, nesneler ve insanlar arasındaki bireysel ilişkilerden hareket etmektedir. Oysa bu durum, nesnel nitelikli toplumsal bir ölçüyü öznel nitelikli bireysel ilişkilerden türetmek (ki bu ilişkilerden, ancak değere ilişkin öznel değerlendirmeler gereği gibi türe-

tilebilirler) hatasını içermektedir. Bu bireysel ilişkiler bütün toplumsal koşullarda aynı derecede mevcut olduğu ve herhangi bir değişim ilkesi (zira isteklerin gelişmesi ve bunların karşılanması olasılığı bu şekilde belirlenmektedir) içermediği müddetçe, böyle bir prosedürü uygulamamız durumunda, toplumun hareket kanunlarını ve evrimsel eğilimlerini keşfetme umudundan vazgeçmemiz gerekecektir. Böyle bir bakış açısı, tarihsel ve toplumsal bir bakış açısı olmayacaktır. Nitekim, bu bakış açısının kategorileri doğal ve ebedî olacaktır.

Bunun aksine, Marx, sahip olduğu önem açısından, insan toplumundaki kurucu bir unsur olarak, yani kendi gelişiminin nihaî tahlilde toplumun da gelişimini belirlediği bir unsur olarak emekten hareket etmektedir. Bu şekilde Marx kendi değer ilkesinde, niteliğinin ve niceliğinin, örgütlenmesinin ve üretken kuvvetinin toplumsal yaşamı kendiliğinden kontrol ettiği bir öğeyi kavramaktadır. Sonuç itibarıyla, temel iktisadî tasavvur maddeci tarih anlayışının temel tasavvuru ile özdeştir. Bu nedenle, iktisadî hayatın tarihsel hayatın bir parçasından başka bir şey olmadığını gördükten sonra, iktisat kanunlarına uygun olmanın tarihsel kanunlara uygun olmak ile aynı anlama gelmesi gerekecektir. Emek kendi toplumsal biçimi içerisinde değerin ölçüsü hâline geldiği derecede, iktisat da toplumsal ve tarihsel bir bilim hâlini alacaktır. Aynı zamanda, iktisat biliminin konusu da, malın bir meta hâlini aldığı belirli bir toplumsal evrim dönemi ile sınırlanacaktır. Başka bir deyişle, iktisat biliminin konusu, emeğin ve emeği denetleyen kuvvetin, toplumsal metabolizmanın ve toplumsal hâkimiyetin düzenleyici bir ilkesi derecesine bilinçli olarak yükseltilmediği, bunun yerine bu ilkenin kendisini nesnelerin maddî bir niteliği olarak bilinçsiz bir şekilde ve kendiliğinden oluştuğu bir dönem ile sınırlanacaktır. Bu ilkeye göre, toplumsal metabolizmanın mübadelede aldığı kendisine mahsus biçimin sonucu olarak, hususî emekler ancak toplumsal emekler oldukları müddetçe geçerlilik elde etmektedirler. *Sanki toplum, her bir üyesine toplum için gerekli olan emek payını tahsis etmiştir; her bir bireye ne kadar emek harcaması gerektiğini açıkça belirtmiştir.* Ve bu bireyler kendi paylarının ne olduğunu unuttuklarında da, bunu ancak toplumsal hayat süreci içerisinde yeniden keşfedeceklerdir.

Bu nedenle, emeğin kendisi, teknik açıdan en uygun husus olduğu için değil, parçalara ayrılmış olan bir toplumu birleştiren toplumsal

bağ olduğu için değerin özünü oluşturmakta ve değer kanunu gerçeklik kazanmaktadır. Marx'ın özel mülkiyete ve işbölümüne dayanan bir toplumun iç işleyişini bu kadar iyi keşfedebilmesinin nedeni, tam da, toplumsal bakımdan gerekli emeği kendisine başlangıç noktası olarak seçmesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre, insan ile mal arasındaki bireysel ilişki bir öncülden ibarettir. Marx'ın mübadelede gördüğü şey, bireysel değerlendirmeler arasındaki farklılık değil, tarihsel olarak belirlenmiş üretim ilişkilerinin birbirlerine eşitlenmesidir. Malın kişisel ilişkilerin sembolü ve maddî ifadesi olarak, toplumsal emeğin taşıyıcısı olarak meta hâline gelebilmesi, ancak bu üretim ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir; ve emeğin ürünü olmayan nesnelerin metalara mahsus nitelikleri elde etmesi de, yalnızca *türemiş olan üretim ilişkilerinin ifadesi* olmaları durumunda mümkündür.

Böylece Böhm-Bawerk'in incelemesinde ifade ettiği itiraza gelmiş bulunuyoruz: Doğanın ürünleri bir "mübadele-değerine" nasıl sahip olabiliyorlar? Emeğin içinde icra edildiği doğal koşullar, toplumun değiştirilemez bir şekilde devralmış olduğu koşullardır; dolayısıyla, toplumsal ilişkilerdeki değişikliklerin bu koşullardan hareketle türemeleri mümkün değildir. Değişikliğe uğrayan tek şey, emeğin bu doğal koşullara uygulanma biçimidir. Bu uygulamanın başarı derecesi de emeğin verimliliğini belirlemektedir. Verimlilikteki değişme, sadece kullanım-değerini yaratan somut emeğin bir sonucudur; fakat içinde değer yaratan emeğin somutlaşmış olduğu ürün kitlesinin artması ya da azalması, münferit bir metada, bu artmanın ya da azalmanın öncesine kıyasla daha çok ya da daha az emeğin somutlaşmasına yol açmaktadır. Doğal kuvvetler bir bireyin kullanımında olduğu derecede, bu birey toplumsal ortalamayı aşan bir verimlilikte çalışabilmekte ve böylece ek bir artı-değer gerçekleştirebilecek bir konuma sahip olmaktadır. Bu ek artı-değer de sermayeye dâhil olmakta ve ardından kendisini, ilâve bir parçası olduğu bu doğal kuvvetin (bu kuvvet toprak olabilir) fiyatı olarak ortaya koymaktadır. Toprağın kendisi bir meta değildir; fakat uzunca bir tarihsel süreçte, metaların üretimi için gerekli bir koşul olarak, metaların kendilerine mahsus niteliklerini elde etmiştir. Bu nedenle "toprağın değeri" ya da "toprağın fiyatı" şeklindeki ifadeler, gerilerinde gerçek bir üretim ilişkisini, yani bir değer ilişkisini gizleyen mantıksız tabirlerden başka bir şey değillerdir.

Toprak sahipliği, değerin artı-kâra çevrilen kısmını yaratmamaktadır; sadece toprak sahibinin bu artı-kârı imalatçının cebinden kendisine aktarabilmesini sağlamaktadır. Fakat, doğanın armağanlarına kendilerine mahsus bir değer atfeden Böhm-Bawerk, fizyokratların rantın toplum yerine topraktan türediği yanılsamasına düşmektedir.

Nitekim, Böhm-Bawerk, sürekli olarak, doğal olan ile toplumsal olanı birbirlerine karıştırmaktadır. Bu karışıklık, metalarda ortak olan ilâve nitelikleri açıkladığı durumda açıkça belli olmaktadır. Bu tuhaf bir karışıklıktır: Metaların edinimi (appropriation) olgusu, malların mübadele edilebilmelerinin önkoşulu olan tarihsel ilişkilerin hukukî bir ifadesidir (bu "iktisat-öncesi" bir olgudur). Buna karşın, bu edinimin nasıl niceliksel bir ölçü olabileceği açıklanmamış bir hâlde durmaktadır. Metaların doğanın ürünleri olmaları onların doğal bir niteliğidir; fakat bu durum, metaları hiçbir biçimde birbirleri ile niceliksel açıdan karşılaştırılabilir kılmamaktadır. Buna ilâveten metalar, talebin nesneleri oldukları ve onunla ilişkide bulundukları müddetçe kullanım-değeri kazanırlar. Zira, metaların nispî kıtlıkları, onları öznel açıdan değerli nesneler yapmaktadır. Hâlbuki, nesnel açıdan (toplumsal bakımdan) bu metaların kıtlığı, onların emek maliyetinin bir sonucudur. Bu emek, kendi içinde, sahip olduğu maliyetin büyüklüğü biçiminde, nesnel ölçüsünü de muhafaza etmektedir.

Önceden de belirildiği üzere, Böhm-Bawerk metaların doğal niteliklerini onların toplumsal niteliklerinden ayırt etmeyi beceremektedir. Bu nedenle de eleştirisinin ilerleyen aşamalarında, Böhm-Bawerk kullanım-değeri yaratan emek tasavvuru ile değer yaratan emek tasavvurunu birbirlerine karıştırmakta ve – her ne kadar "Marx'ın kendisi, ustaca bir diyalektik ile ... " olguların "kendi temel ilkesi ile bir çelişme içermediğini, fakat bir parça farklı yorumlanabileceklerini ... öne sürmeye" çalışsa da – değer kanununda yeni çelişmeler aramaya devam etmektedir.

Marx, nitelikli emeğin belirli bir miktardaki niteliksiz emeğe eşit olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, Marx bize, demektedir Böhm-Bawerk, mübadele esnasında birbirlerine eşitlenmiş olan şeylerin "aynı miktarda olan ortak bir öğe içerdiklerini ve bu ortak öğenin de emek ve emek zamanı olması gerektiğini" söylemektedir. Ancak, elimizdeki olgular, demektedir Böhm-Bawerk, bu isteğe yanıt verecek

uygunlukta değildir. Zira nitelikli emekte, örneğin bir heykeltıraşın ürününde, hiçbir niteliksiz emek bulunmamaktadır. Bırakın bunu, taş kırıcısının 5 günlük emeğine eşit olan niteliksiz emeğin heykeltıraşın ürününde somutlaştığını söylemek dahi mümkün değildir. "Açık olan gerçek [gerçekten de çok açık! – R.H.] şudur ki, iki ürün de farklı miktarlarda olan farklı *türlerde* emeği temsil etmektedir. Önyargılı olmayan her insanın da kabul edeceği üzere, bu, Marx'ın belirtmiş olduğu koşullara, yani bu ürünlerin *aynı türden* ve *aynı miktarda* emeği temsil etmesi durumuna tamamıyla aykırıdır!"

Bir parantez açarak şunu belirteyim: Burada "aynı miktarda olma", yani *niceliksel olarak eşitlenme* diye bir şey söz konusu değildir. Biz burada sadece farklı *türden* metaların kıyaslanabilirliği ile, yani bunların (*niteliksel* olarak eşitlenmeleri olasılığı da dahil olmak üzere) ortak bir ölçü cinsinden ifade edilmeleri olasılığı ile ilgileniyoruz.

Marx'ın şunu söylemiş olması doğrudur, diye devam etmektedir Böhm-Bawerk: "Bu indirgemenin [nitelikli emeğin niteliksiz emeğe indirgenmesi] sürekli olarak yapıldığını tecrübe göstermektedir. Bir meta, en yüksek dereceden nitelikli bir emeğin ürünü olabilir; ancak, bu metanın değeri, onu basit niteliksiz emeğin ürünü ile eşit kılmakta ve dolayısıyla belirli bir miktardaki niteliksiz emeği temsil etmektedir. Farklı türlerdeki emeklerin, bu emeklerin bir ölçü birimi olarak niteliksiz emeklere indirgendiği oranlar, üreticilerin denetiminin ötesinde bulunan toplumsal bir süreç vasıtasıyla belirlenmekte ve sonuç olarak, bu oranlar üreticilere gelenekler tarafından saptanmış görünmektedir."[7]

Bununla birlikte, Böhm-Bawerk şunu araştırmaktadır: Bu koşullar altında, bu indirgemenin ölçüsünün belirleyici öğeleri olarak "değere" ve "toplumsal sürece" başvurmak ne anlama gelmektedir? "Diğer bütün şeylerden ayrı olarak, bu sadece Marx'ın meseleyi bir daire içinde tartıştığı anlamına gelmektedir. Söz konusu incelemenin esas konusu metaların mübadele ilişkileridir." Örneğin, neden heykeltıraşın yaptığı iş (work) taş kırıcısının niteliksiz emeğinden 5 kat daha fazla değer taşımaktadır? "Marx ... mübadele ilişkisinin tam olarak bu şekilde belirlenmiş olduğunu söylemektedir. Zira, heykeltıraşın 1 günlük emeği, tam olarak 5 günlük niteliksiz emeğe indirgenebil-

[7] Cilt I, s. 51-52.

mektedir. Bu emek, neden tam olarak 5 günlük emeğe indirgenebilmektedir? Çünkü, tecrübe bu emeğin toplumsal bir süreç vasıtasıyla bu şekilde indirgendiğini göstermektedir." Fakat, açıklanması gereken şey tam da bu süreçtir. Eğer mübadele ilişkisi 1'e 5 yerine 1'e 3 olursa, bu durumda "Marx da, aynı şekilde, bize, tecrübeden çıkarılmış bir sonuç olarak, indirgeme oranının 1'e 3 olduğunu kabul etmemiz gerektiğini söyleyecektir; ... Kısacası, farklı türden emeklere ait ürünlerin neden bu veya şu oranda mübadele edilmeleri gerektiğine ilişkin fiilî nedenleri bu yoldan asla öğrenemeyeceğimiz açıktır." Bu kesin husus söz konusu olduğunda, demektedir eleştirmenimiz, değer kanunu yıkılmaktadır.

Burada, Böhm-Bawerk'in haricindeki kişilerin de dikkati çektiği benzeri bir güçlük ile karşılaşıyoruz. *Kapital*'in ilk cildinin önsözünde Marx, iyi bilinen "toplumsal iyimserliği" ile, okuyucuların "yeni şeyler öğrenmek isteyen ve dolayısıyla kendi başına düşünmek isteyen" kişiler olduklarını varsaymaktadır. Bunun, Marx'ın şimdiye kadar yapmış olduğu tek haksız varsayım olduğunu düşünüyorum. Fakat, başlangıçta her dikkatli okuyucu söz konusu argümanda bir boşluğun olduğunu anlayacaktır. Bu kopukluğu Bernstein, C. Schmidt ve Kautsky gibi "az çok Marksist" olan yazarlar önceden belirtmişlerdir.

Meseleye daha yakından bakalım. Her şeyden önce Böhm-Bawerk bize söz konusu farklılığın, bir durumda nitelikli emek ile, diğer durumda ise niteliksiz emek ile ilgilenmemizden kaynaklandığını söylemektedir. Bu nedenle, ayrı ayrı ürünlerin değerlerindeki farklılığın emekteki farklılığa bağlı olması gerektiği açıktır. Aynı doğal ürün, bir durumda üzerinde nitelikli emeğin harcanmış olduğu bir nesne, diğer bir durumda ise niteliksiz emeğin harcanmış olduğu bir nesnedir ve bu nesne ayrı ayrı durumlarda farklı değere sahip olmaktadır. Burada değer kanununa karşı hiçbir ***mantıksal*** itiraz nedeni bulunmuyor. Ortaya çıkan tek sorun, bu iki türden emeğin arasındaki değer oranını belirlemenin zorunlu olup olmadığı ve bu belirlemeyi gerçekleştirmenin sahip olduğu zorluğun üstesinden gelinip gelinemeyeceğidir. Zira, söz konusu orana ilişkin bir bilginin mevcut olmasının zorunlu olduğunu varsayarsak, böyle bir bilginin mevcut olmaması durumunda değer kavramı iktisadî süreçlere ilişkin bir açıklama sağlamayı başaramayacaktır.

Marx'ın argümanını yeniden değerlendirelim. Önceden alıntıladığımız parçada şunu okuyoruz: "Bu metanın değeri [yani nitelikli emeğin ürününün değeri], onu niteliksiz basit emeğin ürünü ile eşit kılmakta ve tek başına belirli bir miktardaki niteliksiz emeği temsil etmektedir." Ancak, bu sürecin tam olarak anlaşılabilmesi için, değer teorisinin, herhangi bir anda toplumda mevcut olan emeğin türdeş parçalardan oluştuğunu – yani değer yaratan münferit emeğin bu niceliksel bütünün sadece eşit bir parçası olduğunu – kabul etmesi gerekmektedir. Fakat, bu bütünün niteliksel açıdan türdeş kabul edilmesi, bunun ancak ortak bir ölçü birimi cinsinden ifade edilmesi durumunda mümkündür. Bunun için gerekli olan ölçü birimini "basit ortalama emek" vermektedir. Bu basit ortalama emek de "özel bir biçimde geliştirilmemiş, sıradan her insanın kendi organizmasında bulunan bir ortalama olan basit emek gücünün harcanmasından"[8] ibarettir. Nitelikli emek, bu basit ortalama emek biriminin bir katı olarak dikkat alınır. Fakat hangi katı olarak? Bunu, demektedir Marx, üreticilerin denetiminin dışında kalan toplumsal bir süreç belirlemektedir. Şimdi Böhm-Bawerk, tecrübeye yapılan bu başvurunun geçerli olduğunu kabul etmeyecek ve değer teorisinin bu noktada tamamıyla çöktüğünü iddia edecektir. Zira "nitelikli emeğin ayrı ayrı ürünlerinin değer kazanması (valuation) esnasında, bu emeğin niteliksiz emeğin terimlerine hangi oranlarda dönüştürüldüğü belirlenmemiştir. Bu oranlar, nitelikli emeğin kendisinde doğal olarak bulunan herhangi bir nitelik tarafından a priori* olarak da belirlenemezler. Ancak, fiilî mübadele ilişkilerinin gerçekleşmesini sağlayan şey de, tek başına bu dönüşümün fiilî sonucudur."[9] Böylece, Böhm-Bawerk, bu oranın, kendisinin fiyatların mutlak seviyesini önceden belirlemesine imkân vermesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü, kendisinin başka bir yerde ifade ettiği görüşüne göre, iktisadın esas görevi fiyat fenomenini açıklamaktır.

Bununla birlikte, söz konusu orana ilişkin bir bilginin mevcut olmaması durumunda, değer kanununun işlemez hâle geleceği gerçek-

[8] Cilt I, s. 51.

* Önsel, deney öncesi, çıkarımsal. [ç.n.]

[9] Bkz. yukarıda s. 36.

ten doğru mudur? Marx, Böhm-Bawerk'den dikkati çeken bir farklılık göstererek, değer kanununu, fiyatları belirlemenin aracı olarak değil, kapitalist toplumun hareket kanunlarını keşfetmenin aracı olarak görmektedir. Bu hareketin başlangıç noktasını fiyatların *mutlak* seviyesinin oluşturduğunu hayat bize göstermektedir. Ancak, bunun dışında, fiyatların mutlak seviyesi ikinci derecede öneme sahip bir konu olarak kalmaktadır. Biz de sadece bu fiyat değişiklikleriyle ilişkili kanunu incelemekle ilgileniyoruz. Herhangi bir özel türden nitelikli emeğin, niteliksiz emeğin 4 ya da 6 katı sayılıp sayılamayacağı önemsiz bir meseledir. Önemli olan husus (söz konusu hipotezin değişmemesi kaydıyla), nitelikli emeğin alanı dahilindeki üretken gücün 2 ya da 3 kat artmasının, niteliksiz emeğin ürünü[nün değeri] karşısında nitelikli emeğin ürününü[n değerini] de 2 ya da 3 kat azaltıp azaltmayacağıdır.

Fiyatların *mutlak* seviyesini tecrübe bize göstermektedir. Bizi ilgilendiren şey ise, bu fiyatların *kanuna uygun olarak* geçirmiş olduğu *değişikliktir*. Bütün değişikliklerde olduğu gibi, bu değişikliği de bir kuvvet meydana getirmektedir; ve toplumsal fenomenlerde meydana gelen değişmelerle ilgilendiğimize göre, bu değişimin de toplusal bir kuvvetin büyüklüğündeki, yani toplumsal üretim gücündeki değişikliklerden kaynaklanması gerekmektedir.

Bununla birlikte, değer kanununun, bize, üretken gücün bu gelişmişliğinin nihaî tahlilde fiyatlardaki değişiklikleri denetlediğini göstermesi sayesinde, bu değişimlerin kanunlarını anlamamız mümkün olmaktadır; ve, ayrıca, bütün iktisadî fenomenler kendilerini fiyatlardaki değişimler yoluyla ortaya koyduklarına göre, iktisadî fenomenlerin genel bir biçimde anlaşılması da başarılabilir. Ricardo değer kanunu tahlilinin eksik olduğunun farkındaydı; bu nedenle kendisi birçok yerde okuyucunun dikkatini çekmek istediği araştırmanın, metaların mutlak değerindeki değişikliklerle değil, nispî değerindeki değişikliklerle ilgili olduğunu ifade etmiştir.

Buna göre, söz konusu orana ilişkin bilgi eksikliği, değer kanununun iktisadî mekanizmanın kanuna uyduğunu kabul etmemizi sağlayan bir araç olarak sahip olduğu önemi hiçbir biçimde sınırlamamaktadır. Ancak, bu eksiklik diğer bir açıdan ciddî olabilir. Eğer pratikte fiyatların mutlak seviyesinin öncelikle toplumsal süreç tarafından be-

lirlenmesi gerekiyorsa, bu durumda değer kavramının, toplumun nitelikli emeği niteliksiz emeğe indirgediği süreci ***teorik olarak*** anlamamıza müsaade eden bütün unsurları içermesi gerekecektir. Aksi takdirde, değerin büyüklüğü üzerinde nihaî bir etkiye sahip olan bu süreç, gerçekte kesin olarak mevcut olmasına ve değer kanunu ile hiçbir çelişme içermemesine rağmen, iktisadî fenomenlerin sadece bir kısmını (ve en önemli kısmını) açıklayabilecek ve diğer kısmını, yani bu değişikliğin başlangıç noktasını, açıklanmamış hâlde bırakacaktır.

Ancak, Böhm-Bawerk nitelikli emekte ***doğal olarak bulunan*** ve ona kendisine mahsus değer yaratma kuvvetini veren niteliğin ne olduğunu araştırırken, meseleyi yanlış ifade etmektedir. Değer yaratma niteliği herhangi bir emekte tek başına bulunmamaktadır. Emek, yalnızca, üretim sürecinin belirli bir toplumsal örgütlenme biçimi ile birlikte değer yaratmaktadır. Bundan dolayı, değer-yaratan emek kavramına sadece yalıtılmış emeği kendi somutluğu içinde düşünerek varmamız mümkün değildir. O hâlde, nitelikli emeğe değer-yaratan bir emek olarak bakıldığında, onu, yalıtılmış değil, toplumsal emeğin bir parçası olarak görmek gerekir.

Sonuç itibarıyla şu soru ortaya çıkıyor: Toplumsal bakımdan nitelikli emek neden ibarettir? Ancak bu soruya yanıt verebildiğimiz zaman, önceden bahsedilen toplumsal indirgemenin kendilerine uygun olarak gerçekleştirildiği ilkeleri tanımlayabileceğimiz bir konuma ulaşmayı umabiliriz. Açıkçası, bu ilkeler de değer kanununun kapsadığı ilkelerden başkası değildir. Fakat burada bir güçlük ile karşılaşıyoruz: Değer kanunu metalara mahsus bir kanundur. Hâlbuki emek (emeğin ücretinden bahsettiğimizde öyle görünmesine rağmen) bir meta değildir. Sadece emek ***gücü*** bir metadır ve değere sahiptir. Emeğin kendisi değer ***yaratmakla*** birlikte, herhangi bir değere sahip değildir. Nitelikli iş (work) ile ilişkili emek ***gücünün*** değerini hesaplamak zor değildir. Tıpkı diğer her meta gibi, emek gücünün değeri de onu üretmek ve yeniden-üretmek için gerekli olan emeğe eşittir; bu emek de bakım ve eğitim maliyetlerinden oluşmaktadır. Ancak, burada ilgilendiğimiz mesele, nitelikli emek gücünün değeri değil, nitelikli emeğin niteliksiz emekten hangi biçimde ve oranda daha fazla değer yarattığıdır.

Nitelikli emeğin yarattığı yüksek değeri, nitelikli emek gücünün aldığı yüksek ücretten türetmememiz gerekiyor. Zira bu, ürünlerin değerini "emeğin değeri"nden türetmek anlamına gelir. Bernstein'ın[10] bunu önerdiği ve Marx'dan bir cümle alıntılayarak kendisini haklı göstereceğine inandığı doğrudur. Fakat, cümleyi Bernstein'ın ondan kopardığı bağlamda okuduğumuzda, söz konusu cümlenin Bernstein'ın ondan çıkarmayı istediği anlamın tam tersini ifade ettiğini göreceğiz. Marx şöyle yazmaktadır: "Önceden de belirtildiği üzere, artı-değer üretim süreci söz konusu olduğu müddetçe, kapitalistin elde ettiği emeğin, ortalama niteliksiz toplumsal emek ya da kendisine özgü bir ağırlığı olan nispî nitelikli emek olup olmadığı tamamıyla bir tesadüf meselesidir. Ortalama toplumsal emek ile karşılaştırıldığında daha yüksek sayılan ve nispeten nitelikli olan emek; şekillenmesi daha fazla maliyet tutan, üretimi daha fazla emek zamanına malolan ve sonuç olarak niteliksiz emek gücünün değerinden daha fazla değere sahip olan bir emek gücünün tezahürüdür. O hâlde, bu gücün değeri yüksek olduğunda, şu da unutulmamalıdır ki, bu yüksek değer kendisini daha yüksek bir emekte ortaya koyacak ve sonuç itibarıyla, eşit zaman aralıklarında, nispeten daha yüksek değerlerde maddeleşecektir. Bir eğirici ile bir kuyumcunun emeği arasındaki beceri farkı ne olursa olsun, kuyumcunun sadece kendi emek gücünü yerine koyarken harcadığı emek parçası, artı-değeri yaratırken harcadığı ilâve emek parçasından niteliksel olarak hiçbir biçimde farklı değildir. Tıpkı eğiricilikte olduğu gibi, mücevher yapımında ortaya çıkan artı-değer, yalnızca emek sürecinin uzaması vasıtasıyla meydana gelen niceliksel bir emek fazlalılığından kaynaklanmaktadır. Bu emek süreci de, mücevher yapımındaki ve iplik yapımındaki süreç ile tamamıyla aynıdır."[11] Gördüğümüz gibi, Marx'ın ilgilendiği mesele, nitelikli emeğin yüksek ücretlere, yani zorunlu emeğin sahip olduğu büyüklüğe rağmen nasıl artı-değer yaratabildiğidir. İleride ayrıntılı

---

[10] Eduard Bernstein, "Zur Theorie des Arbeitswerts", *Die Neue Zeit*, Cilt: XVIII (1899-1900), I. Bölüm, s. 359.

[11] Cilt I, s. 220. Son üç cümle dışında yukarıdaki parça İngilizce baskı ile metin olarak aynı değildir. Zira bu parçayı, standart İngilizce baskı için temel alınan ve Rudolf Hilferding'in kullandığı Almanca 3. baskıdan yeniden çevirmiş bulunuyoruz. – E. & C. P.

olarak açıklanacağı üzere, Bernstein'ın alıntıladığı cümledeki görüşler şu şekilde yorumlanabilir: "Bu gücün değeri yüksek olsa dahi, bu güç yine de daha fazla artı-değer yaratabilir; çünkü kendisini daha yüksek bir emekte ortaya koymaktadır." – vb.

Marx, ortadaki cümleciği dışarıda bırakmakta ve *"aber"* ["fakat"] kelimesinden sonra gelen kısmı öne çıkarmaktadır. Halbuki, Bernstein'in haklı olması durumunda, Marx'ın *"daher"* ["sonuç itibarıyla" ya da "bu nedenle"] kelimesini kullanması gerekirdi. Emek ürününün değerini emeğin değerinden türetmek Marksist teori ile ciddî biçimde çelişmektedir. Emek gücünün değeri belli iken, bu emek gücünün yarattığı yeni değeri türetebilmek, ancak sömürü oranı bilindiğinde mümkün olabilir. Fakat niteliksiz emeğin sömürü oranı bilinse dahi, aynı sömürü oranının nitelikli emek için de geçerli olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Zira nitelikli emek için sömürü oranının daha düşük olması gerekir. Sonuçta nitelikli emek gücünün ücreti, bu emek gücünün yarattığı yeni değer hakkında, dolaylı ya da dolaysız yoldan olsun, hiçbir bilgi vermemektedir. Bernstein'ın yorumunun kabul edilmesi durumunda Marksist teorinin alacağı görünüm (Bernstein bize, kendi görüşüne göre, teorinin tamamıyla farklı bir görünüm alacağını söylemektedir), saklanmaları neredeyse hiç mümkün olmayacak alaycı hatlara sahip olacaktır. Bu nedenle, sorunun çözümüne daha farklı bir açıdan yaklaşmamız gerekiyor.[12]

---

[12] Çevirmenler olarak Hilferding'in metnini kendimize ait uzun notlar ile ağırlaştırmaktan kaçınmayı umuyorduk; fakat *Kapital*'in son olarak Engels tarafından 1890 yılında gözden geçirilen (Almanca) 4. baskısının metni ile yukarıda Hilferding'in alıntı yaptığı 1883 yılında yapılan 3. baskısının metni arasında tuhaf bir farklılığa dikkati çekmeyi gerekli gördük. 3. baskıda sorun yaratan cümle şu şekildedir (s. 178): *"Ist der Wert dieser Kraft höher, so äussert sie sich aber auch in höherer Arbeit und vergegenständlicht sich daher, in denselben Zeiträumen, in verhältnissmässig höheren Wert."* Moore & Aveling'in metninde s. 179'da yer alan çeviri yerine tercih ettiğimiz kendi çevirimiz ise şu şekildedir: "O hâlde bu gücün değeri yüksek olduğunda, şu da unutulmamalıdır ki, bu yüksek değer kendisini daha yüksek bir emekte ortaya koyacak ve sonuç itibarıyla, eşit zaman aralıklarında, nispeten daha yüksek değerlerde maddeleşecektir." "Şu da unutulmamalıdır ki" ifadesi Almanca *"aber"* kelimesinin fazlasıyla uzun bir çevirisi olarak görünebilir, fakat söz konusu ifade ancak bu özel bağlam içinde cümlenin tam anlamını fiilen vermektedir.

Şimdi Bernstein'a dönelim. Yazar *Kapital*'in (Almanca) 2. baskısından (s. 186), Hilferding'in 3. baskıdan aktardığı parça ile aynı parçayı alıntılamaktadır. Fakat Bernstein, metne neredeyse küçümseme ifade eden bir ünlem işareti eklemektedir. Söz konusu parça şu şekildedir: "O hâlde bu gücün değeri yüksek olduğunda, şu da unutulmamalıdır ki, bu yüksek değer kendisini daha yüksek bir emekte ortaya koyacak ve sonuç itibarıyla [!], eşit zaman aralıklarında, nispeten daha yüksek değerlerde maddeleşecektir." Ardından Bernstein şu şekilde devam ediyor (*Die Neue Zeit*, 23 Kasım 1899): "Burada, emeğin ücretinde maddeleşmiş olan emek gücünün değeri, ürünün değerinin nihaî belirleyicisi olarak görünmektedir. Eğer bu durumun evrensel olarak geçerli olduğunu kabul edersek, benim görüşüme göre, Marksist değer teorisi, şimdiye dek bütün yorumlayıcıları tarafından sunulmuş olan görünümünden tamamıyla farklı bir görünüm elde edecektir. Bu da teorinin Marx'ın kendi yorumladığı şeklinden farklı olacaktır. Zira Marx *Value, Price, and Profit* adlı makalesinde şunu ifade etmektedir [International Publishers basımı, s. 32]: 'Bu nedenle, metaların değerlerini onlarda sabitleşmiş olan nispî emek miktarları vasıtasıyla belirlemek, metaların değerlerini emeğin değeri ya da ücretler vasıtasıyla belirleyen totolojik yöntemden tamamıyla farklı bir şeydir.' Böyle olmakla birlikte, söz konusu izahın (tıpkı artı-değerde olduğu gibi, özgün biçimdeki değer teorisi için belirlenmesine gerek olmayan) maliyet fiyatı ve üretim fiyatı ile ilgili olarak III. ciltte yer alan ayrıntılı açıklamalarda bulunabileceğini düşünmedikçe, burada hâlâ açıklığa kavuşturulması gereken bir husus bulunmaya devam edecektir."

Hilferding'in Bernstein hakkında yazdıklarını metinde görmüş bulunuyoruz. Okuyucu özellikle Hilferding'in, Marx'ın *"aber"* yerine *"daher"* yazması durumunda Bernstein'ın haklı olacağına ilişkin görüşüne dikkat edecektir. Şimdi bu notun yazılma nedenine gelelim. *Kapital*'in (Almanca) 4. baskısında (s. 160) *"aber"* kelimesinin *"daher"* kelimesine dönüştürülmesi, Bernstein'ın 1899 yılında *Die Neue Zeit*'de yazmış olduğu nedenden kaynaklanmamaktadır. Zira Engels'in 4. baskıya yazdığı önsöz 4 Haziran 1890 tarihini taşımaktadır. Buna ilâveten bu önsözde Engels, sayfa 190'daki değişiklikten doğrudan bahsetmemekle birlikte, 4. baskının metninde yapılan önemli değişikliklere ilişkin ayrıntılı bir açıklama verirken şunu ekliyor: "Diğer önemsiz değişiklikler tamamıyla teknik niteliktedir." Biz bunun edebî üslûptaki önemsiz düzeltmeleri ifade ettiğini düşünüyoruz. Her halükârda, Engels'in söz konusu değişikliği önemli bulmadığı açıktır. Gözden geçirilmiş olan bu cümle en iyi şu şekilde çevrilebilir: "O hâlde, bu gücün değeri daha yüksek olduğunda, bunun sonucu olarak, bu yüksek değer kendisini daha yüksek bir emekte ortaya koyacak ve sonuç itibarıyla, eşit zaman aralıklarında, nispeten daha yüksek değerlerde maddeleşecektir."

Ortalama niteliksiz emek niteliksiz emek gücünün harcanması anlamında gelmekle birlikte, vasıflı ya da nitelikli emeğin harcanması vasıflı emek gücünün harcanması anlamına gelir. Bununla birlikte, bu nitelikli emek gücünün üretimi için belirli miktarda niteliksiz emeğin harcanması gerekmektedir. Bu niteliksiz emekler de vasıflı işçinin şahsında birikmişlerdir ve o çalışmaya başlamadan önce, bu şekillendirici (formative) emekler *toplum adına* akışkan hâle gelmeyecektir. Bu şekilde, teknik eğitmenin emeği sadece (kendisini daha yüksek ücret biçiminde gösteren) *değeri* değil, aynı zamanda buna ilâve olarak kendi *değer-yaratma gücünü* de aktaracaktır. Dolayısıyla, bu şekillendirici emekler, *toplumsal bakımdan saklı* (latent) hâlde bulunurlar ve nitelikli emek gücü çalışmaya başlamadan önce açığa çıkmazlar. Sonuç olarak, nitelikli emeğin harcanması, bu emekte eşzamanlı olarak yoğunlaşmış her türden niteliksiz emeğin harcanmasını ifade eder.

Niteliksiz emek vasıflı ya da nitelikli emek gücünün üretimine uygulandığında, bu emek gücünün değerini yaratır ve bu değer vasıflı emek gücünün ücretinde yeniden ortaya çıkar. Diğer yandan, niteliksiz emek, uygulandığı somut yöntem vasıtasıyla nitelikli emeğin içerdiği yeni bir kullanım-değeri yaratır. Bu kullanım-değeri, şimdi, kendisinin şekillenmesinde kullanılan niteliksiz emeklere ait bütün gizilgüçler ile değer yaratabilen bir emek gücü içermektedir. Niteliksiz emek, nitelikli emeğin şekillendirilmesinde kullanıldığında yeni bir değer yaratır ve ürününe – yeni değerin kaynağı olarak – kendi kullanım-değerini aktarır. Toplumsal açıdan bakıldığında, niteliksiz emek nitelikli emek gücünün şekillendirilmesinde kullanılmadığı sürece

---

Marx ve Engels artık bizim için erişilemezler. Şu anda Berlin'deki Bernstein ya da Viyana'daki Hilferding ile temasa geçmeyi de başaramıyoruz. Bu nedenle, bu tartışmalı metin ile ilgili olarak ortaya çıkan sorunların çözümünü İngilizce konuşan Marksistlerin becerisine bırakmamız gerekiyor. Bu Marksistler'in de, mevcut durumda haberleşmeyi engelleyen saçma ve kapitalistçe tartışmaların bir nihayete varacağı ana dek*, silahlarını bilemeleri ve hem Alman hem de Avusturya'lı eleştirmenlerin icabına bakmaya hazırlanmaları gerekiyor. Diğer şeylerin yanında, söz konusu Marksistler, 1903 yılında yazmış olan Hilferding'in, neden *Kapital*'in 13 yıl önce yapılan 4. ve son baskısına müracaat etmediğini de öğrenmek isteyeceklerdir! – E. & C. P.

*Çevirmenler I. Dünya Savaşı'nın İngiliz ve Alman Marksistler'in haberleşmesini engellediğinden bahsediyor. [ç.n.]

saklı hâlde kalacaktır. Niteliksiz emek, üretilmesini sağladığı nitelikli emek gücü faal hâle gelinceye dek, toplum için çalışmaya başlamayacaktır. Bu şekilde, nitelikli emeğin harcandığı bu münferit harekette, belirli bir niteliksiz emek toplamı harcanmış olacak ve bu yoldan bir değer ve artı-değer toplamı yaratılacaktır. Bu toplam da, nitelikli emek gücünün ve onun sonucunun (nitelikli emek) yaratılması için gerekli olan bütün niteliksiz emeklerin harcanması vasıtasıyla yaratılan toplam değere karşılık gelecektir. Bu nedenle, toplumsal ve iktisadî açıdan bakıldığında, nitelikli emek niteliksiz emeğin bir katı olarak görünmektedir. Bununla birlikte, çeşitli nitelikli ve niteliksiz emekler diğer bir açıdan psikolojik, teknik ya da estetik emek olarak ortaya çıkabilirler.

Sonuç olarak, toplum, nitelikli emeğin ürününün karşılığını öderken, niteliksiz emeklerin yarattığı ve kendisinin tükettiği değer için bir eşdeğer öder.

Nitelikli emekte ne kadar çok niteliksiz emek somutlaşırsa, nitelikli emek de o kadar yüksek bir değer yaratacaktır. Zira, gerçekte, elimizde, aynı ürünün şekillenmesinde eşzamanlı olarak kullanılan birçok niteliksiz emek bulunmaktadır. Dolayısıyla, nitelikli emek gerçekte çoğalmış niteliksiz emekten ibarettir. Bir örnek meseleyi daha açık hâle getirecektir. Bir adam, sahip olduğu 10 elektrik bataryası ile 10 farklı makineyi çalıştırmaktadır. Yeni bir ürün imal etmek için ise, çok daha büyük bir hareket verici güç gerektiren bir başka makineye ihtiyaç duymaktadır. Bu makineyi istihdam ettiği durumda, artık, bu makineyi çalıştırabilen tek bir akümülatörü şarj etmek için 10 bataryayı birden kullanacaktır. Böylece ayrı ayrı bataryaların gücü, kendisini derhal birleşmiş bir güç olarak yeni bir batarya biçimde gösterecektir. Bu birleşmiş güç de, ortalama basit gücün 10 katı olacaktır.

Nitelikli bir emek sadece niteliksiz emekleri değil, aynı zamanda farklı türden nitelikli emekleri de içerebilir ve bu nitelikli emekler de niteliksiz emeklere indirgenebilirler. Bir nitelikli emek diğer nitelikli emekleri ne kadar büyük ölçüde içeriyorsa, bu emeğin şekillenme süreci de o kadar kısa olacaktır.

Böylece, Marksist değer teorisi, nitelikli emeği niteliksiz emeğe indirgeyen toplumsal sürecin kendilerine uygun olarak gerçekleştiği ilkeleri tanımlamamızı sağlamaktadır. Dolayısıyla, bu da, değerin bü-

yüklüğünü *teorik olarak ölçmeyi* mümkün kılmaktadır. Ancak, Böhm-Bawerk, Marx'ın kendi teorisine ilişkin ampirik kanıtı vermesi gerektiğinde ısrar ederken ve bu gerekli kanıtın da mübadele-değerleri ya da fiyatlar ile emek miktarları arasındaki ilişkiyi göstermesi gerektiğini iddia ederken, teorik ve *pratik* ölçülebilirliği birbirine karıştırmaktadır. Tecrübe ile belirlenebilecek tek şey, özel bir malın üretimi için gerekli olan emeğin somut harcanma miktarıdır. Bu somut emeğin ne kadarının toplumsal bakımdan gerekli emek olduğunu, yani bu emeğin ne kadarının değerin oluşumunda etkili olduğunu belirlemek, ancak, üretken gücün ihtiyaç duyduğu üretkenliğin ve yoğunluğun fiilî ortalama derecesi bilindiği ve toplumun da bu maldan hangi miktarda talep ettiği bilindiği zaman mümkün olabilir. Bu, eylemde bulunan toplumun türünü bireyden hareketle öğrenmeye çalıştığımız anlamına gelmektedir. Zira, fiyatların seviyesini hesaplama becerisine sahip tek muhasebeci toplumun kendisidir. Toplumun bu amaç için kullandığı yöntem rekabet yöntemidir. Piyasada serbest rekabet mevcut iken; toplum bir malın üretimi için üreticilerin harcadığı somut emeğin bir birliği biçiminde hareket ettiği müddetçe ve toplumsal bakımdan harcanması gerekli olduğu kadarıyla emeğin karşılığını sadece toplum ödediği müddetçe, bu somut emeğin değerin oluşumuna fiilen ne kadar katkı yaptığını ilk gösterecek olan ve buna göre fiyatları saptayacak olan toplumun kendisi olacaktır. "Emek işaretleri" ve "bileşik değer" ütopyaları, tam da teorik ölçü biriminin aynı zamanda doğrudan doğruya pratik bir ölçü birimi olduğu yanılsamasına dayanmaktadır. Değer teorisinin sadece "günümüz toplumunun hareket kanunlarını keşfetmenin" değil, aynı zamanda istikrarlı ve olabildiğince adil bir fiyat listesi elde etmenin de aracı olarak kabul edildiği ve kendisine de uygun olduğu tasavvur yukarıdaki şekildedir.

Bu türden bir fiyat listesini araştırmak, von Buch'u[13] fiyatları belirlemek için sadece fiyatlara ilişkin bilgiye ihtiyaç duyan bir teori aramaya yöneltmiştir. Fakat psikolojik "değer" teorisi de buna uygun değildir.

Bu teori, ihtiyaçların değişik doyum derecelerini keyfî olarak seçilmiş belirli sayılar ile göstermekte ve bu sayıların, insanların ihtiyaçları

[13] *Die Intensität der Arbeit*, Leipzig, 1896

karşılayan araçlar için ödemeye hazır oldukları fiyatları ifade etmesini sağlamaktadır. Bu durum ise, tek bir keyfî fiyat yerine birkaç keyfî fiyat meydana getiren süreci daha etkili bir şekilde gizlemektedir.

Değer teorisinin doğruluğuna ilişkin ampirik kanıt, Böhm-Bawerk'in araştırmasını yönlendirdiğinden çok daha farklı bir istikâmette bulunuyor. Eğer değer teorisi kapitalist üretim biçimini anlamanın anahtarı ise, bu teorinin bu üretim biçimine ait fenomenleri çelişmelerden arınmış bir şekilde açıklaması gerekiyor. Kapitalist dünyanın fiilî süreçlerinin teori ile çelişmek yerine, onu onaylaması gerekiyor. Böhm-Bawerk'e göre teori bu açıdan başarılı değildir. *Kapital*'in Marx'ın artık fiilî süreçleri görmezden gelemediği üçüncü cildi, bu fiilî süreçlerin değer teorisinin önvarsayımları ile uyumlu kılınamayacağını göstermektedir. Üçüncü cildin verileri ilk cildin verileri ile kaba bir çelişme içindedir. Teori gerçekliğin kayalıklarına bindirmiştir. Zira, gerçeklik bize, demektedir Böhm-Bawerk, değer kanununun mübadele süreci açısından hiçbir geçerliliğinin bulunmadığını göstermektedir; çünkü, metalar sürekli olarak değerlerinden sapan fiyatlar ile mübadele edilmektedir. Ortalama kâr oranı meselesi tartışılırken bu çelişme açık hâle gelmektedir. Marx bu sorunu ancak kendi değer teorisini düpedüz terk ederek çözebilir. Bu kendisiyle-çelişme eleştirisi Böhm-Bawerk tarafından yapıldığından bu yana, burjuva iktisatçılarının yaptığı basmakalıp bir eleştiriye dönüşmüştür. Böhm-Bawerk'i eleştirdiğimizde, aslında *Kapital*'in üçüncü cildinin burjuva eleştirisinin temsilcilerini eleştiriyoruz.

Bölüm 2

Değer ve Ortalama Kâr

Şu anda ilgilendiğimiz mesele herkesin aşina olduğu bir meseledir. Çeşitli üretim alanlarında sermayenin organik bileşimi, yani *c* (üretim araçlarına harcanan sabit sermaye) ile *v* (emeğin ücretini ödemek için harcanan değişken sermaye) arasındaki oran değişmektedir. Bununla birlikte, sadece değişken sermaye yeni değer ürettiğine ve dolayısıyla bu sermaye tek başına artı-değeri ürettiğine göre, aynı büyüklükteki iki sermayenin ürettiği artı-değer miktarı, bu sermayelerin organik bileşimlerine uygun olarak değişecektir. Diğer bir ifadeyle, artı-değer miktarı, ayrı ayrı girişimlerin değişken ve sabit sermayeleri arasındaki oranda meydana gelen değişmelere bağlı olarak değişecektir. Fakat bu değişme ile birlikte kâr oranı da, yani artı-değer ile toplam sermaye arasındaki oran da değişikliğe uğramaktadır. Böylece, değer kanununa göre, eşit miktardaki sermayeler harekete geçirdikleri canlı emeğin büyüklüğü ile orantılı olarak farklı kârlar elde ederler. Bu durum ise gerçekle çelişmektedir. Zira, gerçek dünyada eşit miktardaki sermayeler, bileşimleri ne olursa olsun, özdeş kârlar getirirler. Peki bu "çelişme" nasıl açıklanacaktır?

İlk önce Marx'ın ne dediğini dinleyelim.

"Bütün güçlük, metaların sadece *metalar* olarak değil, aynı zamanda toplam artı-değer miktarından, aynı büyüklükte olmaları durumununda eşit paylar veya farklı büyüklükte olmaları durumunda

bu büyüklükleri ile orantılı paylar talep eden *sermaye ürünleri* olarak mübadele edilmelerinden kaynaklanmaktadır." [1]

Bir metanın üretimi için yatırılmış olan sermaye bu metanın maliyet fiyatını oluşturur. "Maliyet fiyatı [= c + v] değişken ve sabit sermaye arasındaki ayrımı kapitaliste belli etmez. Üretimi için 100 sterlin yatırmak zorunda olduğu bir meta, kapitaliste, ister 90C + 10V ister 10C + 90V yatırmış olsun, aynı miktarda paraya malolur. Kendisi bu meta için daima 100 sterlin harcar – ne eksik ne fazla. Üretilen değerlerin ve artı-değerlerin miktarı ne kadar farklı olursa olsun, farklı üretim alanlarına yatırılacak olan eşit miktardaki sermayeler için maliyet fiyatları aynıdır. Maliyet fiyatlarındaki bu eşitlik, ortalama bir kâr oranının oluşmasını sağlayan yatırılmış sermayeler arasındaki rekabet için bir temel teşkil eder." [2]

Kapitalist rekabetin hangi şekilde işlediğini göstermek için Marx aşağıdaki tabloyu veriyor. Tabloda artı-değer oranlarının (s/v) aynı olduğu varsayılmıştır. Meydana gelen eskimedeki ve aşınmadaki değişmelere bağlı olarak, sabit sermaye üretilen ürünlere değişik oranlarda dahil olmaktadır.

Sermayeler	Artı-Değer Oranı (%)	Artı-Değer	Kar Oranı (%)	Tüketilen C	Metaların Değeri
I 80C + 20V	100	20	20	50	90
II 70C + 30V	100	30	30	51	111
III 60C +40V	100	40	40	51	131
IV 85C +15V	100	15	15	40	70
V 95C + 5V	100	5	5	10	20

[1] Cilt III, s. 206.
[2] Cilt III, s. 182.

Bu tabloda toplam sermayenin aynı olduğu beş örnek görüyoruz. Bunların her birinde emeğin sömürü derecesi aynı olmakla birlikte, kâr oranları sermayenin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak geniş ölçüde değişmektedir. Şimdi, farklı alanlara yatırılmış olan bu sermayelere tek bir sermaye olarak bakalım. I'den V'e kadar olan sayılar bu sermayenin yalnızca ayrı ayrı bölümlerini oluşturmaktadır (Bu bölümler bir pamuk fabrikasının farklı departmanlarına ait tarama, ön eğirme, eğirme ve dokuma odalarında, farklı oranlarda sabit ve değişken sermaye bulunmasına az çok benzerdir. Bütün fabrikaya ait ortalama, bu farklı sabit ve değişken sermaye oranlarına dayanarak hesaplanmaktadır). Bu durumda elimizde 500 birim toplam sermaye, 110 birim artı-değer bulunmaktadır ve metaların toplam değeri 610 birim tutmaktadır. Sermayenin ortalama bileşimi 500 birimdir. Bu bileşim 390C ve 110 V'den, yüzde olarak 78C + 22V'den oluşmaktadır. Eğer 100 birimlik her sermaye toplam sermayenin sadece beşte biri sayılırsa, her sermaye parçasının ortalama bileşimi 78C ile 22V olacak ve, benzeri yoldan, 100 birimlik her sermayenin payına 22 birimlik bir ortalama artı-değer düşecektir. Böylece ortalama kâr oranı %22 olacaktır. Bu durumda metaların aşağıdaki şekilde satılması gerekmektedir:

Sermayeler	Artı-Değer	Tüketilen C	Metaların Değeri	Metaların Maliyet Fiyatı	Metaların Fiyatı	Kâr Oranı (%)	Fiyatın Değerden Sapması
I 80C+20V	20	50	90	70	92	22	+2
II 70C+30V	30	51	111	81	103	22	-8
III 60C+40V	40	51	131	91	113	22	-18
IV 85C+15V	15	40	70	55	77	22	+7
V 95C + 5V	5	10	20	15	37	22	+17

Bu şekilde, metalar değerlerinin (2 + 7 + 17 =) 26 birim üzerinde ve (8 + 28 =) 26 birim altında satılmaktadır. Böylece fiyatların

değerden sapmaları birbirini dengelemektedir. Bu dengeleme, artı-değerin tektipteki bir dağılımı ya da yatırılmış olan sermayenin %22'si oranındaki ortalama kârın I'den V'ye kadar olan metaların maliyet fiyatlarına eklenmesi yoluyla meydana gelmektedir. Metaların bir kısmı değerlerinin bu oranda altında ve diğer bir kısmı da bu oranda üzerinde satılmaktadır. Metaların ancak bu fiyatlardan satılması, beş sermeye için de kâr oranının, bu sermayelerin organik bileşimleri ne olursa olsun, eşit paylarda olmak üzere %22 olmasını mümkün kılmaktadır.

"Değişik üretim dallarına yatırılmış olan sermayelerin farklı organik bileşimlere sahip olması ve bu toplam sermayelerin farklı yüzdelerde olan değişken kısımlarının çok farklı miktarlarda emeği harekete geçirmesi nedeniyle, bu sermayeler, çok farklı miktarlarda artı-emeğe el koyabilirler ya da çok farklı miktarlarda artı-değer üretirler. Bu nedenle, değişik üretim dallarında başlangıçta geçerli olan kâr oranları oldukça farklıdır. Bu farklı kâr oranları, rekabet vasıtasıyla, bütün bu özel kâr oranlarının ortalaması olan genel bir kâr oranına eşitlenir. Organik bileşimi ne olursa olsun, bu ortalama kâr oranına bağlı olarak herhangi bir sermayenin payına düşen kâra ortalama kâr denilir. Herhangi bir metanın, bu metanın maliyet fiyatı ile, bunun üretimine yatırılmış olan (sadece tüketimine değil) toplam sermaye üzerinden bu metanın payına kendi devir koşulları ile orantılı olarak düşen ortalama kâr payının toplamına eşit olan fiyatı, bu metanın maliyet fiyatı olarak adlandırılır ... Farklı üretim alanlarındaki kapitalistler kendi metalarını satarak bu metaların üretiminde tüketilen sermayenin değerini geri almakla birlikte, bunlar, kendi üretim alanlarında bu metaların üretiminin yarattığı ***artı-değeri*** ve dolayısıyla kârı ele geçirmiş olmazlar. Bu kapitalistler, sadece, toplumun toplam sermayesinin bütün üretim alanlarında yarattığı toplam toplumsal artı-değerden ya da toplumsal kârdan, toplam toplumsal sermayenin aynı büyüklükteki her bir kısmının payına düşen artı-değeri ve kârı ele geçirmiş olurlar. Yatırılmış olan herhangi bir sermayenin her 100 birimi, organik bileşimi ne olursa olsun, toplam toplumsal sermayenin her 100 birimin payına her yıl ya da herhangi bir sürede, bu süre boyunca düşen kârı elde eder. Kârlar söz konusu olduğu sürece, farklı kapitalistler, sermayenin her 100 birimi için kârların eşit paylara bölündüğü hisse senetli

bir şirketin hissedarları konumunda bulunurlar. Bu nedenle de farklı kapitalistler bakımından kârlar, yalnızca, her birinin toplumsal girişime yatırdığı sermayenin miktarına, bir bütün olarak toplumsal üretimde yaptığı yatırıma ve hisselerinin sayısına göre değişir" (III, s. 186-187). Ortalama kâr, ortalama toplumsal sermaye üzerinden elde edilen kârdan başka bir şey değildir. Tıpkı artı-değerin toplamı ve bu ortalama kârın maliyet fiyatına eklenmesiyle belirlenen fiyatlar gibi, ortalama kârın toplamı da, üretim fiyatlarına dönüşmüş olan değerlerden başka bir şey değildir. Değerler, basit meta üretiminde fiyatların etrafında dalgalandığı çekim merkezini oluştururlar. Ancak, "kapitalist üretimde mesele, sadece belirli bir değer kitlesini dolaşıma sürmek ve bu kitleyi başka biçimdeki eşit değerler ile – bunlar ister para ister diğer metalar biçiminde olsun – mübadele etmek değildir. Söz konusu mesele, aynı zamanda, üretime sermaye yatırmak ve bu sermaye üzerinden (tıpkı herhangi bir üretim dalında bulunan aynı büyüklükteki ya da daha farklı büyüklükteki herhangi bir diğer sermayede olduğu gibi) mümkün olduğu kadar çok artı-değer ya da kâr gerçekleştirmektir. Bu durumda mesele, metaları en azından ortalama kâr getirecekleri fiyatlardan, diğer bir deyişle üretim fiyatları üzerinden satma meselesidir. Bu biçimde sermaye, *sahip olduğu gücün toplumsal doğasını* gerçekleştirir ve her kapitalist de bu güce toplam toplumsal sermayede sahip olduğu pay ile orantılı olarak katılır ... Metalar değerleri üzerinden satıldıklarında ... değişik üretim alanlarında oldukça farklı kâr oranları ortaya çıkar ... Fakat sermaye düşük kâr oranlarının olduğu alanlardan çekilir ve daha yüksek kâr oranı veren diğer alanları istilâ eder. Bu sürekli girişler ve çıkışlar vasıtasıyla, tek bir kelimeyle, sermayenin kâr oranının bir yerde yükselip diğer bir yerde azalmasına bağlı olarak değişik üretim alanları arasındaki dağılımı vasıtasıyla, talep ve arz arasında değişik alanlardaki ortalama kârın aynı olduğu bir oran meydana gelir. Böylece değerler de üretim fiyatlarına dönüşmüş olur" (III, s. 229-230).

Peki, üçüncü cildin doktrininin ilk cildin ünlü değer kanunu ile ne gibi bir ilgisi bulunuyor?

Böhm-Bawerk'in görüşüne göre, *Kapital*'in üçüncü cildi değer kanunu ile fiilen uzlaştırılamaz olan bir çelişmenin ifadesini açıkça içermekte ve eşit ortalama kâr oranının ancak ileri sürülen değer kanunu-

nun geçerli olmaması durumunda ve bu sayede oluşabileceğinin kanıtını vermektedir. İlk ciltte, demektedir Böhm-Bawerk[3], büyük bir vurguyla, bütün değerlerin tek başına emeğe dayandığı ve değerin metaların mübadele ilişkilerinde görünen ortak öğe olduğu iddia ediliyordu. Bize, hiçbir istisnaya müsaade etmeyen, ikna edici kıyasa dayalı bir sonuç biçiminde ve buna yapılan vurguyla, iki metayı mübadele esnasında eşdeğerler biçimine indirmenin, her iki metada da bunların kendisine indirgenebilir olması gereken aynı büyüklükteki ortak bir öğenin mevcut olduğu anlamına geldiği söyleniyordu. Bu nedenle metaların mübadelesi kanununun görünüşteki ihlâlleri olan, geçici ve arada sırada meydana gelen sapmalardan ayrı olarak, kural itibarıyla, aynı miktarda emeğin somutlaşmış olduğu metaların uzun dönemde birbirleriyle mübadele edilmesi gerekiyordu. Ve şimdi üçüncü ciltte bize, ilk cildin öğretisine göre olması gereken şeyin olmadığı ve asla olamayacağı; münferit metaların onlarda içerilmiş olan emek oranından farklı bir oranda birbirleriyle mübadele edildiği ve edilmesi gerektiği, bunun tesadüfî ve geçici olmak yerine zorunlu ve daimî bir şey olduğu söyleniyor.

Fakat bu, demektedir Böhm-Bawerk, bir çelişmeye ilişkin hiçbir açıklama ve uzlaştırma anlamına gelmemektedir, sadece yalın çelişkinin kendisidir. Ortalama kâr oranı ve üretim fiyatları teorisi, değer teorisi ile uzlaştırılamaz. Marx bu eleştirinin yapılacağını önceden görmüş olmalıdır. Bu sağduyu, açıkça, Marksist sistemde üsûlen değil, gerçekten bulunan ve önceden yapılmış bir nefsi müdafaadan kaynaklanmaktadır. Marx, mübadele ilişkilerinin doğrudan doğruya değerlerden farklılık gösteren üretim fiyatları tarafından yönetilmesine rağmen, yine de bütün bunların değer kanununun sınırları dahilinde hareket etmekte olduğu ve bu kanunun nihaî kertede en azından fiyatları yönettiği görüşündedir. Kendisi bu görüşü birkaç tutarsız gözlem ile akla yatkın hâle getirmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte, Marx bu konuda kendisinin formel nitelikteki ve sınırlı açıklamaların olduğu alışılmış yöntemini kullanmamakta, sadece bir takım rastgele sıralanmış düşünce vermektedir. Bunların içerdiği muhtelif argümanları Böhm-Bawerk dört başlık altında özetlemektedir.

---

[3] Bkz. yukarıda s. 8.

Böhm-Bawerk'in bu "argümanlarını" ve karşı-argümanlarını ele almadan önce, Marx'ın üçüncü ciltte yaptığı "çelişme" veya "görüşlerini geri alma" hususları hakkında bir-iki kelime söylemek gerekiyor. Sözü edilen geri alma hususunu ele alırsak; bu terimi kullanan kişiler, ilk cildin, üçüncü cildin tartışma nedeni olan 10. bölümü yazılıncaya dek basılmadığını unutuyorlar. Zira *Kapital*'in son iki kitabının taslağı Marx tarafından 1863 ve 1867 yılları arasında yazılmıştır. Engels'in bir dipnotundan (III. s. 209, dipnot), üçüncü ciltte bulmacanın çözümünü içeren 10. bölümün 1865'de yazıldığını öğreniyoruz. Bu münasebetle görüşlerin geri alınmasından bahsetmek, Marx'ın belirli bir noktada kalmak için önce 1 mil gidip ardından 1 mil geri geldiğini söylemekle aynı şeydir. Yine de vulgar iktisatçıların diyalektik yöntemin özüne ilişkin görüşleri bu şekildedir; çünkü kendileri diyalektik süreci hiçbir zaman görmemekte, sadece bu sürecin olup bitmiş sonucuna bakmaktadırlar. Bu yüzden de diyalektik yöntem onlara daima mistik bir "hokus-pokus" olarak görünür. Çelişme suçlaması için de, geri alma suçlaması için olduğundan daha iyi nedenler bulunmamaktadır.

Böhm-Bawerk'e göre söz konusu çelişme şurada bulunmaktadır: İlk cilde göre, yalnızca *eşit* miktarlarda değerin somutlaştığı metalar birbirleriyle mübadele edilmektedir. Halbuki üçüncü ciltte bize, münferit metaların, onlarda içerilmiş olan emek miktarları arasındaki oranlara karşılık gelmeyen oranlar ile mübadele edildiği söylenmektedir. Bunu inkâr eden kim? Eğer Marx gerçekte, düzensiz salınımlardan ayrı olarak, metaların birbirleriyle ancak eşit miktarda emek içermeleri *sayesinde* ya da yalnızca içerdikleri emek miktarına karşılık gelen oranlarda mübadele edilebildiğini öne sürmüş olsaydı, Böhm-Bawerk tamamıyla haklı olurdu. Fakat Marx ilk ciltte, sadece, metalar *değerleri* üzerinden mübadele edildiğinde kendilerini belli eden mübadele ilişkilerini tartışmaktadır; ve yalnızca bu varsayımdan hareket edildiğinde, metalarda eşit miktarda emek somutlaşmaktadır. Ancak, bazı özel tarihsel koşullar geçerli olduğunda ve bu tarihsel koşullar toplumsal hayatın mekanizması tarafından sürekli olarak yeniden-üretildiğinde, birbirlerine karşılık gelen değerler ile yapılan mübadele zorunlu olmasına rağmen; metaların değerlerine göre mübadele edilmesi genel mübadelenin bir koşulu değildir. Tarihsel koşullar

değiştiğinde mübadelede de değişmeler meydana gelir. Bu durumda söz konusu mesele, sadece, bu değişmelerin kanuna göre gerçekleştiğinin kabul edilip edilmeyeceği ve bunların değer kanunundaki değişmeleri temsil edip edemeyeceğidir. Eğer böyle ise, değişmiş biçimde olmasına rağmen, değer kanunu mübadeleyi ve fiyatların seyrini denetlemeye devam edecektir. Gerekli olan tek şey, fiyatların [şimdiki] seyrinin, fiyatların daha önce mevcut olan ve değer kanununun doğrudan denetiminde olan seyrinin değişmiş bir hâli olduğunu anlamamızdır.

Böhm-Bawerk'in yaptığı hata, değeri fiyat ile karıştırmaktır. Onu bu karışıklığa yönlendiren de kendi teorisidir. Münferit metaların fiyatlarının sürekli olarak bunların değerlerinden sapmasının değer kanunu ile bir çelişme yaratması, ancak, değerin fiyat ile özdeş olması (sapmalardaki değişiklikler dikkate alınmayabilir, çünkü bunlar birbirlerini telafi ederler) durumunda mümkündür. Marx daha ilk ciltte fiyatların değerlerden sapmasından bahsetmektedir. Kendisi şunu sormaktadır: "Fiyatların ortalama fiyat ile, yani nihaî olarak metaların değerleri ile ayarlanması varsayımına dayanarak, sermayenin kökenini nasıl açıklayabiliriz?" Ve şöyle eklemektedir: " 'Nihaî olarak' diyorum, çünkü ortalama fiyatlar (Adam Smith, David Ricardo ve diğerlerinin düşündüğünün aksine) metaların değerleri ile doğrudan doğruya çakışmaz" (I, s. 185, dipnot). Yine: "Fiyatlar = değerler olduğunu kabul ettik. Ancak üçüncü ciltte göreceğimiz üzere, ortalama fiyatlar söz konusu olduğunda dahi, bu varsayım bu kadar kolay bir biçimde yapılamayacaktır" (I, s. 244, dipnot).

Böylece, Marksist değer kanununun üçüncü cildin verileri ile geçersiz kılınmadığını, sadece belirli bir yoldan değiştirildiğini görüyoruz. Böhm-Bawerk'in açıklamasının seyrini biraz daha ele aldıktan sonra, bu değişimlerin neler olduğunu daha yakından göreceğiz ve bunların sahip olduğu önemi daha iyi kavrayacağız.

Marx'ın kendi görüşü lehine sunduğu ilk "argüman" Böhm-Bawerk tarafından şu şekilde özetleniyor[4]: Metaların *ayrı ayrı* değerlerinin üzerinde ya da altında satılmaları durumunda dahi, bu karşılıklı dalgalanmalar birbirlerini geçersiz kılmakta ve toplumda –

[4] Bkz. yukarıda s. 10.

bütün üretim dallarını dikkate alırsak – üretilen metaların üretim fiyatlarının toplamı yine bu metaların değerlerinin tutarına eşit hâlde kalmaktadır

Burada dikkatimizi çeken ilk şey (bu gözlem sonradan gelen bütün diğerleri için de tekrar edilebilir), Marx açısından sadece kendi öncüllerinin mantıksal çıkarımı anlamına gelen bir şeyi, Böhm-Bawerk'in bir "argüman" olarak göstermedir. Bu durumda, tabiî ki, Marx'ın söylediği şeyin bir argüman olmadığını kanıtlamak kolay olacaktır.

Böhm-Bawerk bize, Marx'ın da ***münferit*** metaların birbirleriyle değerleri üzerinden mübadele edilmediğini kabul ettiğini söylemektedir. Marx, bu münferit sapmaların birbirlerini telafi etmesi ya da geçersiz kılması üzerinde durmaktadır. "Değer kanunundan geriye ne kadarı kaldı?" diye sormaktadır Böhm-Bawerk. Değer kanununun amacı metaların fiilî mübadele ilişkilerinin açıklanmasıdır. Örneğin, bir ceketin neden mübadele esnasında yirmi yardalık bir keten değerinde olduğunu bilmek isteriz. Söz konusu meselenin, sadece, ***münferit metaların her birinin arasında*** yer alan bir mübadele ilişkisi olabileceği açıktır. Bununla birlikte, ***metaların tamamına bir bütün*** olarak baktığımızda ve bunların fiyatlarını topladığımızda, bu bütünün içerisindeki ilişkilere bakmaktan dikkatle ve zorunlu olarak sakınmamız gerekir. Fiyatlardaki nispî farklılıklar, toplam tutar içerisinde birbirlerini telafi eder. Metaların bir arada ele alındıkları zaman meydana getirdiği toplam fiyattan bahsedilmesi, metaların mübadele ilişkileri hakkındaki sorumuza bir yanıt olamamaktadır. Meselenin içinde bulunduğu durum şudur: Değer meselesi hakkındaki soruna Marksistler, ilk olarak, metaların içerdikleri emek zamanı ile orantılı olarak mübadele edildiğini söyleyerek, kendi değer kanunları ile yanıt vermektedirler. Ardından, münferit metaların mübadele alanı hususunda, yani sorunun herhangi bir anlama sahip olduğu tek alanda bu yanıtı geçersiz kılmakta ve bu yanıtı sadece toplam ulusal ürün için, yani sorunun herhangi bir nesnesi olmadan düzgün biçimde ortaya konulamayacağı bir alanda büyük bir kuvvetle ileri sürmektedirler. Değer meselesi hakkındaki açık soruna bir yanıt olması açısından, değer kanunu gerçekler ile açıkça çelişmektedir ve bu kanun, gerçekler ile çelişmediği tek biçimde uygulandığında da, çözüme ihtiyaç duyan soruna artık bir yanıt olamamaktadır. Bu, hiçbir biçimde bir cevap değildir; sadece

bir totolojidir. Paranın kullanımından kaynaklanan görünüm değişiklikleri kavrandığında, metalar nihayetinde metalar ile mübadele edilmektedir. Bu nedenle, metaların toplamı, onlara ödenen fiyatların toplamı ile özdeştir; veya bütün ulusal ürünün fiyatı, ulusal ürünün kendisinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, bu koşullar altında, ulusal ürünün tamamı için ödenen toplam fiyatın, bu üründe kristalleşmiş olan değerin ya da emeğin toplam miktarı ile tam olarak çakıştığını söylemek tamamıyla doğru olacaktır. Fakat, bu totolojik ifade, ne gerçek bilgide bir artış olduğunu ifade etmekte, ne de metaların onlarda somutlaşmış olan emek ile orantılı olarak mübadele edildiği şeklindeki kanununun doğruluğunu kanıtlamaktadır. İşte Böhm-Bawerk bunları ifade ediyor.

Bütün bu muhakeme zinciri tamamıyla konu dışıdır. Marx toplam değeri incelemektedir. Eleştirmeni ise Marx'ın münferit metanın değerini incelememesinden şikayet etmektedir. Böhm-Bawerk, Marx'ın açıklamasında hedeflediği şeyi anlamayı başaramamaktadır. Önemli olan, üretim fiyatlarının toplam tutarının değerlerin toplam tutarı ile özdeş olduğunu göstermektir; çünkü, her şeyden önce, üretimin toplam fiyatının toplam değerden daha yüksek olamayacağı gösterilmiştir. Fakat değerin üretimi süreci sadece üretim alanında gerçekleştiğinden dolayı, bu, bütün kârların dolaşımdan, yani kapitalistin nihaî ürüne sonradan eklediği herhangi bir şeyden değil, üretimden kaynaklandığını ifade edecektir. İkinci olarak, toplam fiyat toplam değere eşit olduğundan dolayı, toplam kârın toplam artı-değerden başka bir şey olamayacağını öğrenmiş bulunuyoruz. Böylece toplam kâr niceliksel olarak belirlenmekte ve yalnızca bu belirlenme vasıtasıyla kâr oranının büyüklüğünü hesaplamak mümkün olmaktadır.

Fakat, toplam bir değerden bahsetmeyi herhangi bir mantıksızlığa düşmeden göze alabilir miyiz? Böhm-Bawerk, mübadele-değerini değerin kendisi ile karıştırmaktadır. Değer kendisini mübadele-değeri olarak, yani niceliksel olarak belirlenmiş bir ilişki biçiminde açığa vurmaktadır. Bunun nedeni, bir metanın bir diğeri ile mübadele edilebilmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat, örneğin, bir paltonun 20 veya 40 yardalık bir keten elbise ile mübadele edilmesi bir tesadüf meselesi değildir. Bu durum nesnel koşullara, yani paltonun ve ketenin içerdiği toplumsal bakımdan gerekli emek miktarına bağlıdır. Metala-

rın toplam değerinden bahsetme hakkında sahip olabilmemiz için, bu koşulların kendilerini mübadele sürecinde göstermesi, bu süreci büyük ölçüde denetlemesi ve bu koşulların mübadeleden tamamıyla ayrı olan bağımsız bir varlığa sahip olması gerekmektedir.[5]

Böhm-Bawerk, Marksist anlamdaki değerin, niceliksel olarak belirlenmiş nesnel bir büyüklük olduğu olgusunu gözden kaçırmaktadır. Çünkü marjinal fayda teorisi ile belirlenmiş olan değer kavramı bu niceliksel kesinlikten yoksundur. Değerin bir mallar toplamındaki her bir birimin marjinal faydasına eşit olduğunun bilindiği varsayılsa dahi, bu mallar stokunun son birimine ait fayda tarafından belirlenmiş olan bu değer, toplam stokun değerinin büyüklüğünü hesaplamayı mümkün kılamayacaktır. Ancak, tek bir birimin Marksist anlamdaki değeri bilindiğinde, bu birimlerin toplamının değeri de aynı şekilde bilinecektir.

Metaların basit üretiminden kapitalist üretimine geçiş esnasında, toplumsal ürünün dağılımı değişikliğe uğrar. Artı-değerin dağılımı, artık münferit üreticinin kendi özel üretim alanında artı-değerin üretimi için harcadığı emek gücünün miktarına bağlı olarak gerçekleşmemektedir. Bunun yerine bu dağılım, artı-değeri yaratan emeği harekete geçirmek için yatırılması gereken sermayenin büyüklüğü tarafından düzenlenir. Dağılımdaki değişikliğin, dağılıma giren artı-değerin toplam miktarında bir değişiklik yaratmadığı açıktır. Zira, toplumsal ilişkiler aynı kalmakta ve dağılımdaki değişiklik yalnızca münferit metaların fiyatlarında gerçekleşen bir değişimden geçerek meydana gelmektedir. Buna ilâveten, şurası da açıktır ki, sapmanın miktarını belirleyecek olmamız durumunda, sadece artı-değerin büyüklüğünü değil, aynı zamanda yatırılmış olan sermayenin büyüklüğünü de, daha doğrusu bu sermayenin *değerinin* büyüklüğünü de bilmemiz gerekmektedir. Değer kanunu da bu büyüklüğü belirlememize imkân verir. Değer büyüklükleri bilindiği andan itibaren sapmalar hemen bulunabilir. Sonuç olarak değer, kapitalist rekabetten kaynaklanan ve fiyatlara mahsus olan fenomeni açıklayabilmemiz için gerekli olan teorik başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

---

[5] Bkz. Friedrich Engels, "Ergänzung und Nachtrag zum dritten Buch des 'Kapital' ", *Die Neue Zeit*, Cilt I, s. 7. [Tekrar basımı: *Engels on Capital* (1937) içinde, s. 97.]

Bu nedenle, Marx, toplam değeri, sadece, toplam değer dahilinde yer alan ve kapitalist dağılım süreci açısından önemli olan münferit kısımları ayırt etmek için incelediğinde, Böhm-Bawerk'in bütün polemiği daha da yanlış hâle gelmektedir. Marx, bir üretim döneminde yaratılan yeni değer ile, bu yaratılan yeni değeri çalışan sınıf ile kapitalist sınıf arasında dağıtan ve böylece bu iki büyük sınıfa gelirlerini temin eden oran ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla, münferit metalar söz konusu olduğunda, Marx'ın değer kanununu iptal ettiğini ve yalnızca bu metaların toplamı açısından bu kanunun geçerliliğini savunduğunu söylemek tamamıyla yanlıştır. Böhm-Bawerk'in bu görüşe varmasına yol açan şey, sadece değer ile fiyatı birbirinden ayırt etmeyi beceremememesidir. Daha ziyade meselenin aslı şöyledir: Toplumsal ürün ve onun kısımları için doğrudan geçerli olan değer kanunu, sadece, kapitalist biçimde üretilmiş olan münferit metaların fiyatlarında kanuna uygun olarak bir takım belirgin değişimler meydana geldiğinde işlemektedir. Fakat bu değişimler ancak toplumsal bağlantıların keşfedilmesiyle anlaşılabilir. Değer kanunun da bizim için bu işi görmektedir. Son olarak, Böhm-Bawerk'in metaların toplamının onlara ödenen fiyatların toplamı ile özdeş olduğunu söylemesi tamamıyla anlamsızdır. Metaların toplamı ile fiyatların toplamı birbirileriyle orantılı olan büyüklükler değildir. Marx, değerlerin (metaların değil) toplam tutarının üretim fiyatlarının toplam tutarına eşit olduğunu söylemektedir. Bu durumda ise, hem fiyatlar hem de değerler emeğin farklı niceliklerinin birer ifadesi oldukları müddetçe elimizde bir orantılılık bulunacaktır. Zira, üretimin toplam fiyatının toplam değer ile karşılaştırılması, ancak, her ikisinin de (her ne kadar niceliksel açıdan farklı olsalar da) maddeleşmiş emeğin ifadeleri olarak niteliksel açıdan türdeş olmaları durumunda mümkündür.

Böhm-Bawerk'in metaların nihaî tahlilde birbirleri ile mübadele edildiğini ve bu durumu fiyatların toplamının metaların toplamı ile özdeş olmasının nedeni olarak düşündüğü doğrudur. Fakat kendisi burada sadece metaların fiyatlarını değil, aynı zamanda bunların değerlerini de dikkate almamaktadır. Söz konusu mesele; parça, ağırlık vs. cinsinden belirli bir meta toplamı verildiğinde, bu metalara ait değerlerin büyüklüğünü ya da bunların fiyatlarını bulmaktır. Zira toplumsal ürün açısından fiyat ve değer birbirileriyle çakışmaktadır. Bu

fiyat ya da değer, belirli bir miktardaki paranın büyüklüğünden ibarettir ve metaların toplamından tamamıyla farklı bir şeydir. Marx'ın incelemesi, kendi teorisine göre eşit biçimde harcanmış emeği içeren bu büyüklüğü metaların toplamı ile ilişkilendirmektedir.

Tıpkı ardından gelen diğerlerinde olduğu gibi, ilk "argüman" da, değer kanununun değişimler olmadan doğrudan ne kadar geçerli olduğunu göstermek için tasarlanmıştır. Doğal olarak, Böhm-Bawerk açısından, Marx'ın önceden değer kanununda kapitalist rekabetin doğasının zorunlu bir sonucu olarak meydana geldiğini belirttiği ve burada da aynı şekilde önvarsaydığı değişimin varlığının kanıtlanmadığını göstermek kolaydır.

Böhm-Bawerk ikinci argümanı eleştirirken şu şekilde ilerlemektedir: Marx, demektedir Böhm-Bawerk, metaların üretimi için gerekli olan emek zamanı azaldığında fiyatın düşmesi ve yükseldiğinde de artması vasıtasıyla, değer kanununun fiyat değişmelerini yönettiğini iddia etmektedir (III, s. 208, 211). Fakat, Böhm-Bawerk, Marx'ın kendi önermesine eklediği koşulu atlamaktadır. Nitekim, Marx söze şu şekilde başlamaktadır: "Çeşitli metaların fiyatları başlangıçta hangi şekilde belirlenmiş ya da karşılıklı olarak düzenlenmiş olursa olsun, bu fiyatların hareketini daima değer kanunu idare etmektedir." Böhm-Bawerk bunu gözden kaçırmakta ve Marx'ı, emeğin, fiyatın belirleyicilerinden *biri* olmakla birlikte, (Marx'ın teorisinin iddia ettiğinin aksine) onun yegâne belirleyicisi olmadığını görmezden geldiği için eleştirmektedir. Bu sonuç, demektedir Böhm-Bawerk, o kadar açık olan bir hataya dayanmaktadır ki, Marx'ın bunu görmeyi başaramamış olması şaşırtıcıdır. Fakat, Marx'ın söylediği ve söylemek istediği tek şey şudur: Emeğin harcanmasında meydana gelen değişiklikler fiyatların da değişmesini gerekli kılar; diğer bir deyişle, fiyatlar verili iken, fiyatlardaki değişim emeğin üretkenliğindeki değişim tarafından belirlenmektedir. Burada hata yapan Böhm-Bawerk'in kendisidir. Eğer parçayı tamamıyla alıntılamış olsaydı, kendisi bu itirazı öne süremeyecekti.

Bununla birlikte, Böhm-Bawerk'in Marksist açıklamaya sonradan yönelttiği itirazlar daha önemlidir. Marx, değerin üretim fiyatına dönüşümünü tarihsel bir süreç olarak düşünmektedir. Böhm-Bawerk bunu üçüncü argüman olarak şöyle özetliyor: "Marx'ın ifade ettiği

üzere, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümünün henüz tamamlanmadığı bazı ilkel aşamalarda, değer kanunu metaların mübadelesini hiç azalmayan bir hâkimiyet ile yönetmektedir." Marx, deniliyor bize, bu argümanı kesin ve açık bir biçimde geliştirmemiştir, fakat argümanın özü diğer açıklamalarında işlenmiştir.

Metaların değerleri üzerinden mübadele edilmeleri için gerekli olan koşulları Marx ayrıntılı olarak şu şekilde açıklamaktadır: Kendisi, emekçilerin kendi üretim araçlarına sahip olduğunu varsaymaktadır. Bu emekçiler ortalama olarak eşit zamanda ve yoğunlukta çalışmakta ve metalarını doğrudan mübadele etmektedir. Bu durumda işçiler, herhangi bir günde, emekleriyle kendi ürünlerine aynı miktarda yeni değer ekleyeceklerdir. Fakat, ürünlerin değerleri, üretim araçlarında daha önceden içerilmiş olan emek miktarındaki değişmelere bağlı olarak değişiklik gösterecektir. Değerin bu sonuncu kısmı kapitalist ekonomideki sabit sermayeye karşılık gelecektir. Yeni değerin emekçilerin geçimlik araçlarına harcanan kısmı değişken sermayeye ve geri kalan kısmı da emekçinin payına düşen artı-değere karşılık gelecektir. Böylece, yatırılan "sabit" sermayenin değeri çıkartıldıktan sonra, her iki emekçi de eşit değerler elde edecektir. Ancak, artı-değeri temsil eden değer parçası ile üretim araçlarının değeri arasındaki ilişki – bu ilişki kapitalist kâr oranına karşılık gelmektedir – iki durumda da farklılık gösterecektir. Bununla birlikte, her iki işçi de üretim araçlarının değerini mübadelede yerine koyduğundan dolayı, bunun koşulları kendileri için tamamıyla önemsiz olacaktır. "Bu nedenle, metaların değerleri üzerinden ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmeleri, üretim fiyatları üzerinden mübadele edildikleri ve kapitalist üretimin nispeten yüksek derecede gelişmiş olmasını gerektiren aşamadan çok daha düşük bir gelişme aşamasını gerektirir ... Fiyatların ve bu fiyatların hareketinin değer kanunu tarafından idare edildiği olgusunun yanında, bu koşullar altında metaların değerlerinin sadece teorik olarak değil, aynı zamanda tarihsel olarak da üretim fiyatlarından önce geldiğini kabul etmek tamamıyla yerinde olur. Bu, emekçinin kendi üretim araçlarına sahip olduğu koşullar için geçerlidir ve bu koşullar hem eski çağlarda hem de modern dünyada çiftçilerin ve zanaatçıların olduğu durumlarda mevcuttur. Bu durum aynı zamanda benim daha önce ifade ettiğim şu görüş ile de uyuşmaktadır: Ürünün

meta olmaya doğru ilerlemesi, aynı komünün üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı komünler arasındaki mübadeleden kaynaklanır. Belirli bir üretim dalına yerleşen üretim araçları güçlükler ile karşılaşmadan diğer bir üretim dalına aktarılamadığı sürece, bu, sadece söz konusu ilkel koşul için değil, köleliğe veya serfliğe dayanan daha önceki koşullara ve zanaatçıların lonca örgütlenmesine de uymaktadır. Böylece çeşitli üretim dalları, tıpkı yabancı ülkeler ya da komünist gruplar arasında olduğu gibi, belli bir dereceye kadar aralarında karşılıklı ilişkileri muhafaza eder" (III, s. 206-209).

Bu muhakemeye karşı, Böhm-Bawerk, bize, "ister içinden ister dışından bakılsın, bu hipotezin güvenilirliği hakkında ciddî tereddütlerin ortaya çıktığını" söylemektedir. Bu hipotezin gerçekleşmesi özünde mümkün değildir ve tecrübeler de buna aykırıdır. Bu olanaksızlığı ispatlamak için Böhm-Bawerk, Marx'ın örneğini aritmetik olarak izah ediyor. I. emekçi, diyor Böhm-Bawerk, yerine koymak için 5 yıllık bir emeğe ihtiyaç duyduğu ve teknik açıdan nispeten daha geniş sayıda ve daha pahalı olan hazırlayıcı üretim araçlarını gerektiren bir üretim dalını temsil etmektedir. Nihaî ürünün oluşması ise ilâve 1 yıl daha gerektirmektedir. Emekçinin üretim araçlarını temin ettiğini varsayalım. Bu durumda, emekçinin kendi emeğinin değeri için bir getiri elde etmesi 6 yıl sürecektir. Diğer yandan, II. emekçi gerekli üretim araçlarını temin edebilmekte ve nihaî ürünü tek bir ayda tamamlayabilmektedir. Bu sayede getirisini 1 ay sonra elde etmektedir. Fakat, Marksist hipotezde, ödeme makbuzu açısından zamanlar arasındaki bu farklılık hiçbir biçimde dikkate alınmamaktadır. Hâlbuki, emeğin karşılığının ödenmesinin 1 yıl ertelenmesi, kesinlikle tazminat ödenmesini gerekli kılan bir durumdur. Şüphesiz ki, demektedir Böhm-Bawerk, farklı üretim dalları bütün üreticiler için aynı derecede girilebilir değildir. Geniş miktarda sermayenin harcanmasını gerektiren dallar, sadece giderek küçülen bir azınlık için girilebilir hâldedir. Bu nedenle bu sonuncu dallarda arzda belirli bir daralma meydana gelmekte ve bu da sonunda bu dalların ürünlerinin fiyatlarını, üretimi can sıkıcı gecikmeler olmadan sürdüren dalların fiyatlarının seviyesinin üzerine çıkmaya zorlamaktadır. Marx'ın kendisi de, bu tür durumlarda değerler için yapılan mübadelenin bir orantısızlığa yol açtığını kabul etmektedir. Bu kabulünü de, eşit artı-değerlerin eşit olma-

yan kâr oranlarını temsil ettiğini söyleyerek kayda geçirmektedir. Fakat, doğal olarak şu soru ortaya çıkıyor: Bu eşitsizlik, niye tıpkı kapitalist toplumda olduğu gibi rekabet yoluyla etkisiz hâle getirilmemektedir? Marx bu soruya şu şekilde yanıt veriyor: İki emekçi için de önemli olan tek şey, yatırılmış olan sabit unsurların değeri çıkartıldıktan sonra, aynı emek zamanı için aynı değerleri elde edip etmedikleridir. Öte yandan, kendisinden zorla alınan artı-değer miktarının hangi kâr oranını temsil ettiğinin modern ücretli işçi için önemsiz olması gibi, kâr oranları arasındaki farklılık da bu iki emekçi için hiçbir önem taşımayacaktır.

Fakat, bu karşılaştırma hatalıdır. Zira, diyor Böhm-Bawerk, varsayılan durumda iki emekçi de artı-değeri elde etmesine rağmen, günümüzdeki emekçiler artı-değer elde etmemektedir. Bu nedenle artı-değerin kendilerine bu veya şu ölçü ile, yani yaptıkları iş ölçüsünde ya da yatırılmış üretim araçları ölçüsünde pay edilmesinin önemsiz olması söz konusu olamaz. Sonuç olarak, kâr oranları arasındaki eşitsizlik, kâr oranlarının büyüklüğünün söz konusu kişiler için hiçbir önem taşımaması olgusuna bağlı olamaz.

Bu son cümleler Böhm-Bawerk'in polemik yönteminin dikkat çekici bir örneğini veriyor. Kendisi hasmının esas argüman dizisini tamamıyla görmezden geliyor ve açıklayıcı nitelikteki bir örneği (ki bunu da yanlış yorumlama yolunu tutuyor) sanki bir kanıt ileri sürülüyormuş gibi alıntılıyor; bunun ardından, muzafferane bir şekilde, bir örnek göstermenin bir kanıt göstermekle aynı anlamına gelmediğini ilan ediyor. Ancak, bizim ilgilendiğimiz farklılık, kapitalizm-öncesi rekabet ile kapitalist rekabet arasındaki farklılıktır. Egemen oldukları yerel piyasalarda, kapitalizm-öncesi rekabet farklı münferit değerlerin tek bir piyasa değeri üretmek için eşitlenmesini sağlarken, kapitalist rekabet de değerin üretim fiyatına dönüşmesini sağlar. Bununla birlikte bu durumun meydana gelmesi, ancak, sermayenin ve emeğin bir üretim alanından diğerine aktarılabilmesi sayesinde mümkün olur. Bu aktarma da, aktarımın önündeki bütün yasal ve maddî engeller ortadan kalkmadıkça, sermayenin ve emeğin tam bir hareket özgürlüğü mevcut olmadıkça (önemsiz farklılıklar dikkate alınmayabilir) gerçekleşmez. Fakat, kapitalizm-öncesi koşullarda, bu *yatırım alanları için yapılan rekabetin* meydana gelmesi ve sonunda farklı kâr

oranlarının eşitlenmesi mümkün değildir. Böyle olduğundan, yani kendi adına üretim yapan emekçi istediği zaman üretim alanını değiştiremeyeceğinden, tıpkı ücretli emekçi için kendisinden zorla alınan artı-değer miktarının hangi kâr oranını temsil ettiğinin önemli olması gibi, bu emekçi için de eşit kâr (= artı-değer) kütleleri ile birleşen kâr oranları arasındaki farklılık bir önem taşımaz. Her iki durumda da, *tertium comparationis*'i [karşılaştırmanın üçüncü koşulunu], emekçilerin başlıca ilgilendiği şeyin artı-değer miktarı olması oluşturmaktadır. Zira, artı-değeri alsalar da almasalar da, her iki durumda da emekçiler bu artı-değeri üreten işle ilgilenmek zorundadır. Bu artı-değer de tam olarak onların emek süresine bağlıdır. Mesele aritmetik terimlerle şu şekilde açıklanabilir: Kendi adlarına çalışan iki üreticinin olduğunu varsayalım. Bunlardan biri günlüğü 20 şilin tutan, diğeri ise 10 şilin tutan üretim araçları kullanmaktadır. Buna ilâveten, her ikisinin de günlük 20 şilinlik yeni değer ürettiğini varsayalım. İlk emekçi ürünü için 40 şilin, ikincisi 30 şilin alacaktır. Bu 40 şilinin 20'si, 30 şilinin de 10'u tekrar üretim araçlarına dönüşecektir. Böylece her iki emekçiye de 20 şilin kalacaktır. Emekçiler istedikleri zaman üretim alanlarını değiştirmekte serbest olmadıklarından dolayı, kâr oranlarının eşit olmaması kendileri için bir önem taşımayacaktır. Her birinin kullanımı için elinde kalan 20 şilinin 10'nunun, emekçilerin geçimlik araçlarının temini için kullanılan kısmı ya da (kapitalist anlamda) onların değişen sermayelerini temsil ettiğini varsayalım. Böylece kalan diğer 10 şilin emekçiler için artı-değeri oluşturacaktır. Modern bir kapitalist açısından ise, söz konusu durum çok daha farklı bir görünüme sahip olacaktır. Kapitalist, ilk alanda 10 şilinlik artı-değeri elde etmek için 20C = 10V biçimindeki 30 şilinlik sermayeyi harcamak zorundadır. İkinci alanda ise, aynı miktarda sermaye yatırması durumunda, bu sermaye 15C + 15V biçiminde olacak ve kapitalist, yaptığı harcama karşılığında 15 şilinlik bir artı-değer elde edecektir. Sermayenin kendisi istenildiği zaman aktarılabildiği için, kâr oranları eşitleninceye dek yatırımlar arasında bir rekabet mevcut olacaktır. Bu rekabet de, kârların artık 40 ve 30 şilin değil, her iki durumda da 35 şilin olması sonucunu verecektir.

Fakat, Böhm-Bawerk'in polemiği zaferini, Marx'ın verdiği örneğin "aritmetik açıklama"sından elde ediyor. Bu açıklamada Marx'ın

önvarsaydığı basit meta üretimi göz açıp kapayıncaya dek kapitalist üretime dönüşüyor. Zira, Böhm-Bawerk emekçilerden birini yerine konulması için 5 yıl gereken üretim araçları ile donatırken ve diğer emekçinin ihtiyaç duyduğu üretim araçları da günler ile ölçülen bir zaman süresinde yerine konulabilirken, ilgilendiğimiz şey kapitalist üretimden başka ne olabilir ki? Bu durum sermayenin organik bileşimindeki farklılıkları, bu kadar yaygın olduklarında ancak kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkabilen farklılıkları göstermez mi? Kendi adına çalışan emekçinin (Marx böyle bir emekçiyi göz önüne almaktadır) olduğu durumda, üretim araçları nispeten basit aletlerden ibarettir ve farklı üretim alanlarında kullanılan aletlerin değerleri arasında dikkat çekici bir farklılık yoktur. Geniş miktarda emek içeren aletlerin kullanıldığı yerlerde (örneğin çırpıcı dibeğinde) ise, bu aletler genelde loncanın ya da şehrin mülkiyetindedir ve her bir zanaatçının burada sahip olduğu pay önemli değildir. Genel olarak bakıldığında, canlı emek ile kıyaslandığında ölü emek kapitalizm-öncesi koşullarda mütevazı bir rol oynar. Ne var ki, söz konusu farklılıklar önemli olmasa da, bunlar, kâr oranları arasındaki belirli farklılıkları, her bir üretim alanını çeviren yapay engeller tarafından eşitlenmeleri engellenen farklılıkları belirlemeye gerçekte kâfi gelmektedir. Fakat, üretim araçlarının emeğe kıyasla büyük ölçüde arttığı yerlerde, erken bir aşamada ortaya çıkmış ve diğer endüstrilerle işbirliği yapan bir endüstri de hızla kapitalist bir endüstriye dönüşür ve çoğunlukla yasal ya da (maden endüstrisinde olduğu gibi) zımnî bir tekel hâline gelir.

Buna ilâveten, Marx açıklamasında emekçilerin ürünlerini karşılıklı olarak mübadele ettiğini kabul ediyor. Böhm-Bawerk burada bir adaletsizlikten şikayet ediyor. Zira, emekçilerden biri 6 sene çalıştıktan sonra yalnızca kendi emek zamanına eşit bir karşılık elde etmekte ve, buna ek olarak, beklemek zorunda kaldığı zaman için bir tazminat almamaktadır. Ancak, emekçilerden biri getirisi için 6 sene beklediğinde, diğeri de ürün için 6 sene beklemek ve kendi ürünlerini 6 sene boyunca depolamak zorundadır. Böylece, bu emekçi, diğer emekçi ürününü tamamladığında, kendi ürünlerini sonunda onun ürünleri ile mübadele edebilir. Dolayısıyla, bu iki emekçiden birine özel bir tazminat vermek için herhangi bir neden yoktur. Fakat, gerçekte, getirilerin beklenmesi söz konusu olduğunda zamanlar arasında bu kadar

büyük bir farklılığı varsaymak için, "sermayenin" organik bileşiminde yaygın bir değişimin olduğu şeklindeki benzeri varsayım için olduğundan daha fazla tarihsel zorunluluk bulunmuyor.

Ancak, Böhm-Bawerk Orta Çağlar ile tatmin olmuyor. Ona göre "modern dünyada" da Marksist hipotezdekilere karşılık gelen ilişkiler mevcuttur. Bu ilişkiler, diyor eleştirmenimiz, Marx'ın da belirttiği üzere, toprak sahibi köylü çiftçi ve zanaatçıların olduğu durumlarda bulunabilir. Üretim araçlarına yatırdıkları sermaye ister 10 ister 10.000 şilin olsun, bunların eşit gelirler elde etmeler gerekir. Bu ise gerçeklerle açıkça çelişen bir varsayımdır. Bu, elbette ki gerçeklerle çelişmektedir. Fakat, Marx, "modern dünya"da, kapitalistler ya da zanaatçılar tarafından üretilmesine bağlı olarak, bir nesne için iki farklı fiyatın geçerli olduğunu asla ileri sürmemiştir. "Modern" dünya söz konusu olduğu müddetçe Marx, klâsiklerin aksine, kapitalist koşullardan değil, ortaçağ sisteminden bahsetmektedir. Bu, metnin bağlamından belli oluyor. O yüzden, Böhm-Bawerk'in pasajı yanlış anlaması neredeyse inanılmaz görünüyor.

Ne var ki, Böhm-Bawerk, Marx'ın kâr oranlarının eşitlenmesine ilişkin görüşlerinin tarihsel açıdan savunulamaz olduğuna bizi inandırmaya çalışıyor ve bu münasebetle, Marx'ın üçüncü cildini eleştirirken Werner Sombart'ın yaptığı bir itiraza atıfta bulunuyor. Fakat, aslında Sombart, değer kanununun kapitalizm-öncesi koşullarda geçerli olması meselesinden hiçbir biçimde bahsetmiyor. Sombart'ın yaptığı tek şey, ortaçağ ekonomisinden kapitalist ekonomiye geçiş esnasında, başlangıçta eşit olmayan artı-değer oranlarının belirli bir seviyeye gelmesinin kâr oranlarının eşitlenmesini sağladığı görüşüne karşı çıkmaktır. Kendisi, daha ziyade, kapitalist rekabetin başlangıç noktasının, en başından itibaren, daha önceden mevcut olan ticarî kâr oranında bulunduğunu kabul etmektedir. Artı-değer başlangıç noktası olduğuna göre, kapitalizm ilk olarak canlı emeğin ağır bastığı alanları ele geçirmiş ve diğer üretim alanlarını sömürmeye ancak yavaş yavaş, üretimdeki büyük artış nedeniyle bu alanlarda fiyatların düşmesi oranında ilerlemiştir. Gerçekte, üretim, daha fazla sabit sermayenin olduğu alanlarda (örneğin maden endüstrisinde) fevkalâde kuvvetli bir şekilde gelişir. Sermayenin, tıpkı ticarî kârda mevcut olduğu gibi, "alışılmış bir kâr" beklentisi olmadan kendisini bir üretim alanından diğer

bir üretim alanına aktarması için hiçbir neden yoktur. Fakat, diye devam etmektedir Sombart, yapılan hatayı diğer bir yoldan da gösterebiliriz. Eğer kapitalist üretimin başlangıcında değişken sermayenin ağır bastığı alanlarda aşırı yüksek kârlar elde ediliyorsa, bu, sermayenin, o zamana dek bağımsız üreticiler olan kişileri ücretli işçi olarak kullanır kullanmaz, bunları, daha önceden kendi adlarına kazandıkları miktarın yarısı karşılığında istihdam ettiği ve metaların değerlerine karşılık gelen fiyatlar üzerinden satılması yoluyla gerçekleştirilebilen bütün farkı cebine indirdiği anlamına gelir. Gerçekte, diyor Sombart, kapitalist üretim, herhangi bir sınıfa mensup olmayan bireylerin sömürüsüyle birlikte ve bir kısmı tamamıyla yeni olan üretim alanlarında başlamıştır; şüphesiz, bu nedenle kapitalist üretim, fiyatların doğrudan doğruya yatırılan sermaye miktarı ile bağlantılı olarak belirlenmesiyle başlamıştır.[6]

Sombart'a karşıt olarak, benim görüşüm, farklı artı-değer oranlarının tek bir kâr oranı oluşturmak üzere eşitlenmelerinin uzunca bir süre sonunda meydana geldiği şeklindedir. Sombart'a göre, bir endüstriyel kapitalist olarak tüccar iken elde etmeye alıştığı kârın aynısını elde etme beklentisi olmadıktan sonra, kapitalistin, üretimin denetimini ele almak için kendisine zahmet vermesinin nedenini anlamak mümkün değildir. Ancak, bana öyle geliyor ki, Sombart, tüccarın bir imalatçı olduğunda tüccar olmayı hemen bırakmadığını gözden kaçırıyor. İhracatta kullandığı sermaye hâlâ onun başlıca ilgisini oluşturmaktadır. Fakat, metaları kendi başına üretmek amacıyla ek sermayesini kullandığında (o dönemlerde nispeten küçük miktarda sabit sermayenin gerekli olduğunu göz önüne alırsak, fazla yüksek bir tutara ihtiyaç duyulmayacaktır), gerekli maddeleri daha düzenli ve geniş miktarda temin etmesi mümkün olacaktır. Bu durum, hızla genişleyen bir piyasa için önemlidir. İkinci olarak, tüccar, zanaatçıların ürettiği artı-değerin ele geçirdiği kısmını yeni endüstriye aktardığı müddetçe, ek bir kâr gerçekleştirecektir. Bu endüstriye yatırmış olduğu sermaye üzerinden elde edebildiği kâr oranı, ticarî sermayesi üzerinden elde edilebilen kâr oranından daha düşük olsa bile, toplam kâr oranı bundan böyle daha büyük olacaktır. Bununla birlikte, tüccarın endüstriyel kâr oranında hızlı bir artışın gerçekleşmesi, metaları, yeni üretim yöntemleri (emeğin bir araya toplanması ve fabrika

[6] Sombart, *a.g.e.*, s. 585.

üretimi) kullanarak, kendilerine olan talebi hâlâ bağımsız zanaatçıların ürettiği metalar ile karşılayan rakiplerinden daha ucuza üretebildiğinde mümkün olacaktır. Bu durumda rekabet, rakiplerini yeni üretim yöntemlerini benimsemeye ve zanaatçıların emeğinin ürününü bir kenara bırakmaya zorlayacaktır. Kapitalizmin daha da ilerlemesiyle birlikte, üretim artık esas olarak ticarî ihracatçının amaçlarına göre gerçekleşmediği ve kapitalist bütün piyasayı ele geçirmeye başladığı zaman, kapitalistin kârı başlıca şu unsurlara bağlı olacaktır: Teknik üretim yöntemlerinin üstün olması; böylece kapitalist, zanaatçılara kıyasla daha ucuza üretim yapabilecektir. Zanaatçıların ürünlerinin piyasa değerini oluşturan zaman [miktarı] fiyatları belirlediğinden, kapitalist, teknik üstünlüğünün daha fazla öne çıkması ile orantılı olarak, daha büyük bir ek artı-değeri ya da kârı gerçekleştirebilecektir. Çoğu de-fasında, özel yasal ayrıcalıklar vasıtasıyla, üstün teknik yöntemleri kullanabilmek münferit kapitalistlerin tekelinde olacaktır. Tekel günleri sona erinceye, sermaye aktarımının üzerindeki kısıtlamalar kaldırılıncaya, emekçinin zincirleri çıkarılıncaya dek, başlangıçta bu kadar farklı olan çeşitli kâr oranlarının eşitlenmesi mümkün olmayacaktır.

İlk olarak; zanaatçılık yerinden edildikçe ve kapitalist üretim alanı dâhilinde rekabet arttıkça, sermayenin gerçekleştirebileceği ek kâr miktarı azalacaktır; ve bunun ardından, bir üretim alanından diğerine sermaye aktarımı özgürlüğü, kârların eşitlenmesinin ortalama kâra dönüşmesini sağlayacaktır.

Piyasanın genişlemesi, yüksek ve daha düzenli bir arz ihtiyacı yaratır. Bu da karşılığında, ticarî sermayeyi üretimin denetimini ele geçirmeye teşvik eder. Sermayenin bu şekilde gerçekleştirdiği kâr, ticarî kârdan daha az olabilir. Zira, sermayenin ek kâr biçimini almasının nedeni, sermayenin, kendi ürettiği metaları, bağımsız zanaatçılardan satın aldığı metalardan daha ucuza elde edebilmesidir. İktisadî evrimin daha sonraki aşamasında, iç piyasa için zanaatçılar ile rekabet eden kapitalistin üstün teknik donatımı vasıtasıyla elde ettiği ek kâr, sermayenin, bir üretim alanına diğer alanlardan ayrı olarak el koymasının güdüleyici kuvvetini oluşturur. Sermayenin organik bileşimi burada küçük bir rol oynar; ve her halükârda, kapitalizm-öncesi koşullar söz konusu olduğunda, Böhm-Bawerk ve Sombart sermayenin organik bileşimindeki farklılıkların kapsamını abartmaktadırlar.

Gerçekte, sabit sermayenin geniş ölçüde hâkim olmasının kapitalizasyon için bir neden oluşturması, ancak üretim araçlarının (maden endüstrisinde olduğu gibi) büyük öneme sahip olduğu bir yerde mümkündür. Zira, burada işbirliği (co-operation) bir başlangıç aşaması teşkil etmektedir. Çoğu defasında bu endüstriler tekellere benzer ve ürünlerinin özel yasalar ile idare edilmesi gerekir.

Bununla birlikte, kapitalist rekabet eşit kâr oranını kesin olarak belirler belirlemez, bu oran, kapitalistlerin, yeni yaratılan üretim dallarına yatırılacak sermaye için yaptıkları hesaplamaların hareket noktası hâline gelir. Burada fiyatlar, (kendisine ulaşılması durumunda söz konusu üretim dalının kârlı görünmesini sağlayan) üretim fiyatının her iki tarafında da dalgalanır. Aynı zamanda, kapitalist, rekabetin ancak yetersiz bir kısmını karşılar. Zira, kendisi ortalama kârı düzenleyici bir ilke olarak kabul eder. Rekabetin tek etkisi ise, kapitalistin olağan durumdan sapmasını ve uzunca bir süre boyunca ortalamanın üzerinde bir kâr elde etmesini engellemek olur.

Bundan başka, fiyatın kapitalist toplumdaki oluşumunun, basit meta üretimine dayalı koşullardaki oluşumundan farklı olması gerektiği açıktır. Şimdi, fiyat oluşumunun niteliğinde meydana gelen değişime ilişkin incelememize "dördüncü argümanı" ele alarak devam edeceğiz. Böhm-Bawerk bize şunu söylüyor: Marx'a göre, karmaşık bir iktisadî sistemde değer kanunu, üretim fiyatlarını en azından dolaylı yoldan ve nihaî kertede düzenlemektedir; çünkü, metaların değer kanunu tarafından belirlenen toplam değeri, toplam artı-değeri belirlemektedir. Toplam artı-değer de ortalama kârın miktarını ve dolayısıyla genel kâr oranını düzenlemektedir (III, s. 211-212). Ortalama kâr, üretim fiyatını belirlemektedir. Bu, demektedir Böhm-Bawerk, Marksist doktrinin kullandığı anlamda doğru olmakla birlikte, eksik bir ifadedir. Ve eleştirmenimiz bu ifadeyi şu şekilde "tamamlamaya" girişmektedir: Üretim fiyatı, maliyet fiyatı ile ortalama kârın toplamına eşittir. Üretim araçlarının maliyet fiyatı da yine iki bileşenden oluşmaktadır: İlk olarak, ücretlere yapılan harcama; ve ikinci olarak, değerleri halihazırda üretim fiyatlarına dönüşmüş olan üretim araçlarına yapılan harcama. Bu tahlile devam ettiğimizde, sonunda – gerçekte Marx'ın kendi üretim fiyatını açıkça bir tutmuş olduğu Adam Smith'in kendi "doğal fiyat"ında yaptığı gibi – üretim fiyatını iki bile-

şene ya da ***belirleyiciye*** [!] ayırabiliriz: (1) Üretimin farklı aşamalarında ödenen ücretlerin toplam tutarı. Bu ücretler bir arada alındığında metaların esas maliyet fiyatını oluşturmaktadır; (2) Bütün bu ücret harcamaları üzerinden hesaplanan ***kârların*** toplam tutarı. Sonuç olarak, metanın üretimine bağlı olan ortalama kâr, bu metanın üretim fiyatının belirleyicilerinden ***birini*** oluşturmaktadır. Diğer belirleyici, yani ödenen ücretler hakkında ise Marx bu parçada daha fazla konuşmamaktadır. Fakat, diyor Böhm-Bawerk, ücretlere yapılan toplam harcamanın, kullanılan emek miktarı ile ortalama ücret oranının çarpımının bir ürünü olduğu açıktır. Bununla birlikte, değer kanununa göre, mübadele ilişkilerinin yalnızca harcanan emek ***miktarı*** tarafından belirlenmesi gerektiğinden ve, Marx'ın reddettiği üzere, ücret oranının metaların değeri üzerinde hiçbir etkisi bulunmadığından dolayı, şurası da açıktır ki, "ücretlere" yapılan faktör "harcamasının" iki bileşeninden sadece harcanan emek miktarı değer kanunu ile uyumlu iken, ikinci bileşen, yani değer kanununa uymayan bir belirleyici olan ücret oranı üretim fiyatlarının belirleyicileri arasına girmektedir.

Böhm-Bawerk'in, Marx'ın düşünce zincirinden onun birçok kelimesi ile büyük bir yanlış olarak damgaladığı bir sonucu, aşikâr bir sonuç olarak ortaya çıkarma biçimi nerdeyse inanılmazdır. Marx'ın kendi adına konuşmasına izin verelim: "Yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı belirli bir sermaye yatırımı tarafından üretilen metaların değeri ve herhangi bir münferit metanın değeri gibi, kendisini iki kısma ayrıştırır: Yatırılan sabit sermayenin değerini yerine koyan A ve kendisini ücret, kâr ve rant biçiminde temsil eden B. Değerin bu son kısmı, yani B, diğer bakımdan eşit olan koşullar altında, ilk olarak A asla gelir biçimi almadığı ve ikinci olarak daima sermaye biçiminde ve aslında değişken sermaye biçiminde geri döndüğü ölçüde, A'dan farklı olur. Bununla birlikte, diğer kısım olan B kendi içinde bir çelişki taşır. Kârın ve rantın ücretler ile ortak olan yanı, her üçünün de gelirin biçimleri olmasıdır. Yine de bunlar birbirlerinden esas itibarıyla şu şekilde farklılık gösterirler: Kâr ve rant artı-değeri, yani ödenmemiş emeği temsil ederken, ücretler ödenmiş emeği temsil eder."[7]

[7] Cilt III, s. 997.

Böhm-Bawerk burada Marx'ın görüşünü "Adam Smith'den bu yana politik iktisadın bütününe yayılmış olan inanılmaz tahlil hatası" olarak tekrar ederken, çifte hata yapıyor. Bütün diğer şeylerden ayrı olarak, değerin üretim fiyatına dönüşümüyle ilgilendiğimiz bir yerde, bu hatalara zerre kadar müsamaha gösterilemez. Zira, bu dönüşüm için kesin olması gereken şey, sermayenin organik bileşimi, yani sabit ve değişken sermaye arasındaki orandır. Bu hususta sabit sermayeyi dikkate almamak, en önemli noktayı dikkate almamak ve üretim fiyatının oluşumunu tamamıyla anlaşılmaz kılmak demektir. Ne var ki, yapılan ikinci hata belki de en ağır olanıdır. Böhm-Bawerk, Adam Smith ile birlikte, değişken sermayeyi ve artı-değeri, değerin "tamamlayıcı kısımları" ya da, kendisinin daha katı bir şekilde ifade ettiği üzere, değerin "belirleyicileri" yaptığında, Marx'ın doktrinine tam tersi bir anlam vermektedir. Zira Marx'a göre değer *prius**'dur, verili olandır; v ile s ise, büyüklükleri ölü emeğe (c) eklenen yeni değer ile sınırlı olan ve emek miktarına bağlı olarak belirlenen kısımlardan başka bir şey değildir. Bu (v + s şeklinde ayrışabilen, ama bunlardan kaynaklanmayan) yeni değerin ne kadarının v'ye ve ne kadarının s'ye tahsis edileceği, emek gücünün değeri tarafından belirlenir. Bu emek gücünün değeri de (c ile v arasındaki denge artı-değerin üretimi için değişmeden kalırken) onun bakımı için gerekli olan geçim araçlarının değerine eşittir. Böhm-Bawerk, hâlâ, maliyet fiyatını değerin ya da fiyatın biçimlendirici bir öğesi sayan kapitalist yanılsamaya takılıp kalmış durumdadır. Bunun nedeni, tam da, Böhm-Bawerk'in c'yi görmezden gelmesinden ve bu nedenle değerin oluşum sürecini anlamayı kendisi için tamamıyla imkânsız bir hâle sokmasından kaynaklanmaktadır. Maliyet fiyatının sabit sermayeyi temsil eden parçasının, üründe, değeri değişmemiş bir şekilde yeniden üretilmiş olarak göründüğünü anlamamaktadır. Bu parça, v ile temsil edilen parçanın tersidir. Değişken sermayenin değeri ise, kendisini, işçi tarafından tüketilen geçim araçları biçiminde ortaya koyar. Bu geçim araçlarının değeri de, tüketim sürecinde yok edilir. Fakat, işçilerin ürettiği yeni değer kapitaliste aittir. Yeni değerin bir parçası kapitalist tarafından tekrar değişken sermayeye yatırılır. Tıpkı değerin kapitaliste geri dönen diğer parçasının (değeri aslında ürüne aktarılmış olan) sabit ser-

* Daha önce, önceden. [ç.n.]

mayeyi yerine koyması gibi, bu parça da kapitaliste değişken sermayeyi tekrar tekrar yerine koyuyormuş gibi görünür. Dolayısıyla c ile v arasındaki ayırım ortadan kalkar ve değerin oluşum süreci gizeme bürünür. Emek kendisini artık değerin kaynağı olarak göstermez; çünkü değer, maliyet fiyatı ile maliyet fiyatını aşan ve nereden geldiği önemli olmayan bir fazlalığın toplamından oluşuyormuş gibi görünür. Bu nedenle de, "emeğin fiyatı", ürünün fiyatının nedeni olarak görünür. Böylece sonunda bütün tahlil, kendisini, fiyatın fiyat ile açıklandığı döngüsel bir açıklamaya dönüştürür. Değerin, belirli yasalar uyarınca, biri sabit sermayeyi yerine koyan, diğeri de geliri (v + s) oluşturan iki alt parçaya ayrılan bir büyüklük olarak kavranması yerine, gelirin kendisi fiyatın bir bileşeni yapılır ve sabit sermaye unutulur. Nitekim, Marx açıkça şu şekilde ısrar ediyor: "Sabit kısmı bir kenara bırakarak, ücretlerin değerinin, kâr oranının ve rant oranının değerin bağımsız öğelerini oluşturduğunu ve bunların bileşiminin metaların değerini meydana getirdiğini söylemek yanlış olacaktır; diğer bir deyişle, bunların, metaların değerini ya da üretim fiyatını oluşturan öğeler olduğunu söylemek yanlış olacaktır" (III, s. 994).

Bununla birlikte, emeğin ücreti değerin bir bileşeni değilse, doğal olarak, bunun, değerin büyüklüğü üzerinde de bir etkisi olmayacaktır. Bu durumda, Böhm-Bawerk'in emeğin ücretinin değerin üzerinde bir etkisi olduğunu ilan etmeye devam etmesi nasıl mümkün oluyor? Kendisi bu etkinin varlığını kanıtlamak için iki tablo veriyor. Üç meta, A, B, C, başlangıçta aynı üretim fiyatına, yani 100 birime sahiptir. Sermayenin organik bileşimi ise her durumda değişmektedir. Günlük ücret 5 birim, artı-değer oranı (s`) %100, toplam sermaye 1500 birim ve ortalama kâr oranı (p) da %10'dur.

Meta	Çalışma Günleri	Ücretler	Kullanılan Sermaye	Ortalama Kâr	Üretim Fiyatı
A	10	50	500	50	100
B	6	30	700	70	100
C	14	70	300	30	100
Toplam	30	150	1500	150	300

Şimdi ücretlerin 5'ten 6 birime yükseldiğini varsayalım. 300 birimin 180'i ücretlere ve 120'si kâra gidecektir. p` ise %8'dir. Bu nedenle tablonun aşağıdaki şekilde değişmesi gerekir:

Meta	Çalışma Günleri	Ücretler	Kullanılan Sermaye	Ortalama Kâr	Üretim Fiyatı
A	10	60	500	40	100
B	6	36	700	56	92
C	14	84	300	24	108
Toplam	30	180	1500	120	300

Tablolar belirli özellikler gösteriyor. Diğer bir deyişle, çeşitli dallarda kullanılan sabit sermayenin büyüklüğü bize söylenmiyor; sabit sermayenin ne kadarının ürüne aktarıldığını da öğrenemiyoruz. Böhm-Bawerk'in çıkarabildiği tek sonuç, önemli miktarda sabit sermaye kullanılmasına rağmen, bu sermayenin, ürünün hiçbir yerinde yeniden ortaya çıkmaması ve üretim fiyatlarının birbirleriyle özdeş olmasıdır. Bırakın bunu, *aynı* miktarda sermaye ile *daha yüksek* ücretlerin nasıl ödendiğini anlamamız da mümkün değildir. Bu hataların nihaî sonuçları fazla etkilemediği doğrudur. Zira, Böhm-Bawerk, farklı miktardaki sermaye harcamaları üzerinden elde edilen kârı hesaplarken bir anlamda organik bileşimi de hesaba katmaktadır; ve yaptığı ikinci incelemede sadece mutlak rakamlar değişmekte, nispî rakamlar kalmaktadır; çünkü, toplam sermayenin miktarı arttığından, kâr oranı Böhm-Bawerk'in ifade ettiğinden daha büyük oranda düşmektedir. Fakat, sabit sermayeyi hesaba katmadaki başarısızlık, asıl sürecin anlaşılmasını imkânsız kılmaktadır. Böhm-Bawerk'in tablolarını düzelttiğimizde, tablolar aşağıdaki şekilde olacaktır:

Meta	Toplam Sermaye c + v	c	v	s	p	Değer	Üretim Fiyatı
A	500	450	50	50	50	550	550
B	700	670	30	30	70	730	770
C	300	230	70	70	30	370	330
Toplam	1500	1350	150	150	150	1650	1650 = 1500 + 150

Hesaplamayı gereksiz yere zorlaştırmaktan kaçınmak için c'nin tamamıyla kullanıldığını varsayıyoruz. Şimdi, ücretler 5'ten 6 birime yükseldiğinde toplam sermaye 1500'den 1530 birime çıkacaktır, çünkü v 150'den 180 birime yükselmiştir. Artı-değer 120 birime, artı-değer oranı %66.6'ya ve kâr oranı da yaklaşık olarak %7.8'e düşmüştür. İşçilerin yarattığı yeni değer ise 300 birim olarak değişmeden kalmaktadır. Ancak, sermayenin organik bileşimi değişmiştir ve bu değişimle birlikte, değerin üretim fiyatına dönüşümünde belirleyici olan öğe de dönüşmüştür.

Meta	Toplam Sermaye c + v	c	V	s	p	Değer	Üretim Fiyatı
A	510	450	60	40	40	550	550
B	706	670	36	24	55	730	761
C	314	230	84	56	25	370	339
Toplam	1530	1350	180	120	120	1650	1650

Yukarıdaki tablo "genel ücret dalgalanmalarının üretim fiyatları üzerindeki etkisi"ni göstermektedir (III, XI. Bölüm). Buradan şu kanunları elde ediyoruz:[8] (1) Ortalama organik bileşime sahip bir sermaye söz konusu olduğunda metaların üretim fiyatı değişmez; (2) Düşük bileşime sahip bir sermaye söz konusu olduğunda metaların üretim fiyatı yükselir, fakat bu yükselme kârlardaki düşüş oranında gerçekleşmez; (3) Yüksek bileşime sahip bir sermaye söz konusu olduğunda üretim fiyatı düşer, fakat bu düşüş kârdaki düşüş oranında gerçekleşmez. Bu durumdan hangi sonucu çıkarmamız gerekiyor? Böhm-Bawerk'e inanmamız durumunda, bu, (emek miktarı değişmeden kaldığında) ücretlerdeki bir yükselmenin başlangıçta eşit olan üretim fiyatlarında maddî bir değişme meydana getirdiği anlamına gelecektir. Bu değişim ancak kısmen kâr oranındaki değişime atfedilebilir. Elbette ki, bunun tamamı kâr oranındaki değişime atfedilemez. Zira, örneğin, kâr oranındaki düşüşe rağmen C metasının üre-

[8] Burada sadece ücretlerdeki yükselme ele alınmıştır. Doğal olarak, ücretlerdeki bir düşüş bunun tersi bir etkiye sahip olacaktır.

tim fiyatı *yükselmiştir*. Şüphesiz, bu da, ücretlerin büyüklüğünde, kârın büyüklüğünü etkilerken kuvveti azalmayan, daha ziyade *tek başına doğrudan bir etki* gösteren bir fiyat-belirleyicisi ile ilgilendiğimizi göstermektedir. Bu nedenle, Böhm-Bawerk, fiyatı belirleyen şeyler zincirinde Marx'ın atlayıp geçtiği (halbuki Marx bu konuya özel bir bölüm ayırmıştır!) bu halkayı bağımsız olarak incelemeye girişmek için iyi bir nedeni olduğunu düşünmektedir.

Daha önce, bu "bağımsızlığın" Marx'ın gerçekte düşündüğü şeyin tersini söylediğini göstermek için epeyce zorlandığını görmüştük. Şimdi de, Böhm-Bawerk'in bağımsızlığının mantık kurallarının ne kadar ötesine geçtiğini görüyoruz. Ücretlerde meydana gelen değişiklik, ilk durumda fiyatta herhangi bir değişiklik yaratmamakta, ikinci durumda bir yükselmeye ve üçüncü durumda bir düşmeye neden olmaktadır. İşte bu, Böhm-Bawerk'in fiyat üzerinde "tek başına doğrudan bir etki"ye sahip olduğunu söylediği şeydir! Ne var ki, aslında tablolar, ücretlerin, fiyatın bileşenleri veya belirleyicileri olmadığını açıkça göstermektedir. Zira, aksi durumda, bu bileşenlerdeki bir yükselmenin fiyatı yükseltmesi, bir düşmenin de fiyatı düşürmesi gerekirdi. Ortalama kâr da tek başına fiyatı etkileyen bir büyüklük değildir; çünkü, böyle bir etki mevcut olsaydı, kârlar düştüğünde fiyatların da düşmesi gerekirdi. Ancak, sermayenin sabit kısmını görmezden gelerek ve böylece sermayenin organik bileşimini dışarıda bırakarak, Böhm-Bawerk kendisini söz konusu süreci açıklama olasılığından da mahrum etmektedir.

Genel olarak bakıldığında, bu sürecin tamamını münferit sermaye açısından kavramamız mümkün değildir. Emeğin ücretini, fiyatın bağımsız bir bileşeni olarak ele aldığımızda bizi sınırlayan da bu bakış açısıdır. Bu bakış açısından hareket edildiğinde, kapitalistin, ücretlerdeki bir yükselmeyi, yani daha büyük bir sermaye harcamasını, neden fiyatlar vasıtasıyla karşılamayı başaramadığını anlamak mümkün değildir. Aynı durumun, yani ücretlerdeki bir yükselmenin, münferit sermayeler üzerinde bu kadar farklı bir etki yaratmasının nedenini, ancak, özü değer kanunu tarafından açığa çıkarılan toplumsal ilişkiler açıklayabilir. Münferit sermayelerin *toplumsal sermayenin artı-değer yaratma süreci*ne katılma oranı değiştikçe, bu etki de değişmektedir. Bununla birlikte, bu

sermayelerin toplumsal artı-değer yaratma sürecine katılmalarının göstergesini sermayelerinin organik bileşimi oluşturmaktadır.

Fakat, sermayeler arasındaki ilişkinin değişmiş olması, bu sermayelerin toplam artı-değer üretimindeki paylarının değişmiş olmasını da kapsar. Artı-değer azalmıştır. Ancak, ayrı ayrı sermayeler, bu azalmaya, harekete geçirdikleri emeğin büyüklüğündeki değişmelere bağlı olarak, çeşitli yollardan katkıda bulunmuşlardır. Ne var ki, miktarı azalmış olan artı-değer bu sermayeler arasında aynı yoldan dağıldığından dolayı, sermayelerin artı-değer üretiminde sahip olduğu ayrı ayrı rollerdeki değişimin kendi ifadesini fiyatlardaki bir değişimde bulması gerekir. Bu nedenle, bu sermayelerin, Böhm-Bawerk'in yaptığı gibi, münferit sermayeler olarak görülmemeleri; bunların, toplumsal açıdan birbirleriyle olan karşılıklı bağlantıları içinde, yani toplumsal sermayenin kısımları olarak anlaşılması gerekir. Fakat, bu sermayelerin toplumsal ürünün toplam değerinin yaratılmasında oynadığı ayrı ayrı roller, ancak, bunların organik bileşimlerine ait bir bilgiyle, yani (yalnızca değeri aktarılan) ölü emeğin (yeni değer yaratan ve değişken sermayenin göstergesi olduğu) canlı emek ile olan ilişkisine ait bir bilgiyle tanınabilir. Bu organik bileşimi dikkate almamak, münferit sermayeye ait toplumsal ilişkileri dikkate almamak ile aynı anlama gelir. Bu da, hem değeri üretim fiyatına dönüştüren süreci anlamayı hem de üretim fiyatındaki değişimleri düzenleyen kanunları – değerdeki değişimleri düzenleyen kanunlardan farklı olmakla birlikte, nihaî tahlilde, değer ilişkilerinde izleri daima bulunabilen kanunları – anlamayı aynı derecede imkânsız kılar.

"Üretim fiyatının II. örnekte yükseldiği ve III. örnekte düştüğü görülmektedir. Buna göre; artı-değer oranındaki bir düşmenin ya da ücretlerdeki genel bir artışın yarattığı bu zıt yöndeki etkiler, ücretlerdeki yükselmenin fiyatlar vasıtasıyla telafi edilme olasılığının olmadığını göstermektedir. Çünkü, III'de üretim fiyatının düşmesi kârdaki düşmeyi kapitalist için tamamıyla telafi edememekte ve II'deki fiyat artışı da düşmeyi engellememektedir. Bunun aksine, her iki durumda da, fiyat ister düşsün ister artsın, kâr, fiyatı değişken kalan ortalama sermayenin elde ettiği kâr ile aynı kalmaktadır. ... Bu durumda, fiyat II'de yükselmediğinde ve III'de düşmediğinde, II'nin henüz düşmüş olan yeni ortalama kârın altında ve II'ün de bunun üstünde satması

gerekecektir. Şurası da oldukça açıktır ki, ücretlerdeki bir artış, (sermayenin yüzde 50, 25 ya da 10'nunun ücretlere yatırılmasına bağlı olarak) sermayesinin onda birini ücretlere yatırmış olan bir kapitalisti, sermayesinin dörtte birini ya da yarısını yatırmış olan bir kapitalistten daha farklı etkileyecektir. Sermayenin ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üstünde olmasına bağlı olarak, üretim fiyatının bir yandan artması ve diğer yandan azalması, ancak, kârın, yeni düşük ortalama kâr ile aynı seviyeye gelmesi vasıtasıyla gerçekleşir. Şu da açıktır ki, (v'nin ortalamanın üzerinde olduğu) düşük bileşimli sermayeler için genel bir kâr oranının oluşması sonucunda değerlerin (üretim fiyatlarına dönüşmeleri nedeniyle) düşmesi, yüksek bileşimli sermayeler için değerleri yükseltecektir."[9] Ücretlerdeki bir değişikliğin sonucunda üretim fiyatında meydana gelen değişim, kendisini, yeni ortalama kâr oranının doğrudan bir sonucu olarak belli eder. Daha önce de gördüğümüz üzere, bu oranın oluşması kapitalist rekabetin bir sonucudur. Bu nedenle, Böhm-Bawerk'in polemiği en başta başarısızdır; çünkü bu polemik nihaî nokta yerine, kendisini, sadece baştaki koşulun, yani üretim fiyatının eşit kâr oranına bağlı olarak oluşmasının zorunlu bir sonucu, bir devamı olarak gösteren bir fenomene yöneltmiştir.

Emeğin ücretinde, yani sermayenin yatırılması gereken değişken kısmının büyüklüğünde, işçinin gerekli geçim araçlarının değerlerinin üretim fiyatlarına dönüşümünün önceden tamamlanmış olması, üretim fiyatının değer kanunu vasıtasıyla düzenlenmesini hiçbir biçimde etkilemez. Bir metanın üretim fiyatının değer kanunu tarafından düzenlenmediği görüşünü, aynı şeyi bir diğer meta için, yani emek gücü için de ileri sürerek kanıtlamaya girişmemeliyiz. Zira, sermayenin değişken kısmındaki sapma, herhangi bir diğer metanın söz konusu olduğu durumda geçerli olan kanunların tamamıyla aynılarına bağlı olarak meydana gelmektedir. Bu açıdan sermayenin değişken kısmı ile sabit kısmı arasında hiçbir fark yoktur. Böhm-Bawerk sırf "emek gücünün değeri"ni ürünün değerinin bir belirleyicisi yaptığı için, emek gücünün fiyatının onun değerinden sapmasına değer kanunun bir ihlâli olarak bakma hatasına düşmektedir. Bundan başka, toplam artı-

[9] Cilt III, s. 237.

değerin büyüklüğü bu sapmadan etkilenmeyecektir. Zira, toplam kâra eşit olan ve kâr oranını düzenleyen toplam artı-değer, üretim fiyatlarının değerden sapmalarının birbirlerini dengelediği toplumsal sermayeye göre hesaplanmaktadır.

Böhm-Bawerk'in itirazlarından ele almamız gereken sadece bir tanesi kaldı. Böhm-Bawerk'e göre, Marx, toplam artı-değerin ortalama kâr oranını düzenlediğini iddia etse bile, toplam artı-değer yine de ortalama kâr oranının belirleyicilerinden sadece *birini* oluşturur. Zira, toplumda mevcut olan sermayenin büyüklüğü de, toplam artı-değerden tamamıyla bağımsız olan ve *değer kanunundan da aynı şekilde tamamıyla bağımsız olan* ikinci bir belirleyici olarak iş görmektedir. Böhm-Bawerk'in burada toplumsal sermayenin büyüklüğünün bilindiğini kabul ettiğini (ki bu, bir değerin büyüklüğün belirlenmesi ile ilgilendiğimizden dolayı, değer kanununu önvarsayar) bir kenara bırakırsak, Marx söz konusu itirazı açık bir şekilde çürütmüştür. Kendisi şu şekilde yazmaktadır: "El konulan artı-değerlerin toplamının yatırılan toplam toplumsal sermayeye oranında bir değişme olabilir. Bu durumdaki değişim artı-değer oranından kaynaklanmadığına göre, bunun, toplam sermaye ya da daha ziyade onun sabit kısmından kaynaklanmış olması gerekir. Bu sabit kısmın kitlesi, teknik olarak ele alındığında, değişken sermayenin satın aldığı emek gücü miktarıyla orantılı olarak artar ya da azalır ve bu kısmın değerinin kitlesi de kendi kitlesindeki artışa ya da azalışa bağlı olarak artar ya da azalır. Bu durumda, sabit kısmın değerinin kitlesi de, değişken sermayenin değerinin kitlesi ile aynı şekilde orantılı olarak artar ya da azalır. Eğer aynı miktarda emek daha fazla miktarda sabit sermayeyi harekete geçiriyorsa, emeğin kendisi daha verimli hâle gelmiş demektir. Eğer daha az miktarda sabit sermayeyi harekete geçiriyorsa, emeğin verimliliği azalmıştır. Buna göre, emeğin verimliliğinde bir değişme olmuştur ve bazı metaların değerinde de bir değişme meydana gelmiş olmalıdır. Şu hâlde, aşağıdaki kural geçerlidir. ... Eğer belirli bir metanın üretim fiyatı, ortalama kâr oranındaki bir değişme sonucunda değişirse, bu metanın kendi değeri değişmeden kalmış olabilir. Ancak, diğer metaların değerinde bir değişmenin meydana gelmiş olması gerekir" (III, s. 240).

Bölüm 3

Öznel Bakış Açısı

Üretim fiyatındaki değişimlere ilişkin fenomenler, metaların ya da sermayelerin tek başlarına ele alınması durumunda, kapitalist toplum fenomeninin hiçbir zaman anlaşılamayacağını bize göstermiş bulunuyor. Toplam toplumsal sermayenin bir parçasından ibaret olan münferit sermayelerin hareketlerini denetleyen ve açıklayan şey, metaların ya da sermayelerin içinde yer aldığı toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerdeki değişikliklerdir. Fakat, politik iktisadın psikolojik okulunun temsilcisi, bu toplumsal bağlantıları görmeyi başaramamakta ve bundan dolayı, kaçınılmaz olarak, tamamıyla iktisadî fenomenlerin toplumsal determinizmini göstermeyi amaçlayan, bu nedenle de hareket noktası birey yerine toplum olan bir teoriyi yanlış anlamaktadır. Kendisi bu teoriyi kavrarken ve açıklarken, sürekli olarak bireyci zihniyetinin etkisi altında kalmakta ve böylece, kendisinin teoriye atfettiği, gerçekte ise yalnızca teoriyi yorumlayışına atfedilebilecek çelişmelere varmaktadır.

Bu kafa karışıklığının izleri Böhm-Bawerk'in polemiğinin bütün aşamalarında bulunabilir. Böhm-Bawerk, Marksist sistemin temel kavramı olan değer-yaratan emek kavramını dahi tamamen öznel bir şekilde kavramıştır. Böhm-Bawerk'e göre "emek", "zahmet" ya da "çaba" [*"Mühe"*] ile özdeştir. Bu bireysel nitelikli hoşlanmama hissini değerin nedeni yapmak, bizi, doğal olarak, değerde tamamıyla psikolojik bir olguyu görmeye ve metaların değerini bu metaların malolduğu *emeğe ilişkin değerlendirmeler*imizden türetmeye yönlen-

dirmektedir. İyi bilindiği üzere, Adam Smith kendi değer teorisi için bunu temel almaktadır. Zira, kendisi, daima, nesnel bakış açısının yerini öznel bir bakış açısına bırakma eğiliminde olmuştur. Smith şöyle yazmaktadır: "Aynı miktardaki emekler, işçi için her zaman ve her yerde aynı değerde olmalıdır. İçinde bulunduğu normal sağlık, kuvvet ve canlılık koşullarında; normal yetenek ve ustalık seviyesinde, işçi, daima, kendi rahatlığının, özgürlüğünün ve mutluluğunun aynı miktardaki kısmını yatırmalıdır."[1] Eğer "zahmet" olarak kabul edilen emek, değere ilişkin kişisel değerlendirmelerimizin temelini oluşturursa, bu durumda, "emeğin değeri" metaların değerinin bir bileşeni ya da, Böhm-Bawerk'in ifade ettiği üzere, "belirleyicisi" olacaktır. Fakat emeğin, değerin tek belirleyicisi olması gerekli değildir. Nitekim, bireylerin yaptığı öznel değerlendirmeleri etkileyen diğer bir takım öğeler de emeğin yanında yer almakta ve değerin belirleyicileri olarak kabul edilmek için aynı derecede hakka sahip olmaktadır. Dolayısıyla, metaların değerini, bu metaların değerine ilişkin olarak bu veya şu kişinin yaptığı bireysel değerlendirmeler ile tanımladığımızda, emeği böyle bir değerlendirmenin yegâne temeli olarak seçmek tamamıyla keyfî görünecektir.

Bu nedenle, Böhm-Bawerk'in kendisinden hareketle eleştirisini yönettiği öznel bakış açısına göre, emek-değer teorisi daha en başından itibaren savunulamaz bir teori olarak görünmektedir. Böhm-Bawerk bu bakış açısını benimsediği için, Marx'ın emek kavramının kendi emek kavramının tam tersi olduğunu anlayamamaktadır. Daha *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı eserinde Marx, Adam Smith'in öznel bakış açısına olan itirazını şunları yazarak belirtmişti: "[Smith], toplumsal sürecin, farklı türdeki emeklerin nesnel olarak eşitlenmesini etkin bir şekilde gerçekleştirdiğini görmeyi beceremekte; bunu, bireylerin emeklerinin öznel eşitliği ile karıştırmaktadır."[2] Gerçekte, Marx, değere ait değerlendirmelere ilişkin bireysel güdüler ile hiçbir şekilde ilgilenmemektedir. Kapitalist toplumda "zahmeti" emeğin ölçüsü yapmak anlamsız olacaktır. Zira, genel açıdan bakıldığında, ürünlerin sahipleri hiçbir zahmete katlanmazken, ürünleri üreten ama onların sahibi olmayan kişiler zahmet çekmektedir. Aslında, Marx'da her bireysel ilişki değer-

[1] *Wealth of Nations*, I. Kitap, 5. Bölüm.
[2] Kerr baskısı, s. 68.

yaratan emek kavramının dışında bırakılmıştır; emek, zevk hislerini ya da bunun tersi olan hisleri harekete geçiren bir şey değil, metaların doğasında bulunan ve toplumsal verimliliğin gelişme derecesi ile belirlenen nesnel bir büyüklük olarak kabul edilmektedir. Oysa, Böhm-Bawerk'e göre, emek, değere ilişkin kişisel değerlendirmelerdeki belirleyicilerden yalnızca biridir. Marx'ın görüşüne göre ise, emek, insan toplumunun temelini ve birleştirici dokusunu oluşturmaktadır; emeğin verimliliğinin derecesi ve emeğin örgütlenme yöntemi, toplumsal hayatın niteliğini belirlemektedir. Toplumsal işleyişi içinde, her bir münferit emeğin yalnızca eşit büyüklükteki bir parçasını oluşturduğu toplam toplumsal emek olarak ele alınan emek, değerin özü olduğundan dolayı, iktisadî fenomenler bireylerin iradesinden bağımsız olan nesnel kanunlara tâbidir ve toplumsal ilişkiler tarafından idare edilmektedir. İktisadî kategorilerin kabuğunun ardında, metaların aracı rolünü oynadığı toplumsal ilişkileri, yani üretim ilişkilerini keşfediyoruz. Toplumsal ilişkiler ya bu ara süreçler vasıtasıyla yeniden-üretilir ya da yeni bir türden aracılığa ihtiyaç duyuncaya dek aşamalı bir dönüşüm geçirir.

Böylece, değer kanunu, metaların üretimine dayanan belirli türdeki bir toplumsal örgütlenmenin hareket kanunu hâline gelir. Zira, toplumsal yapıdaki bütün değişiklikler nihaî kertede üretim ilişkilerindeki değişikliklere, yani üretken gücün gelişmesindeki ve [üretken] emeğin örgütlenmesindeki değişikliklere atfedilebilir. Bu şekilde, psikolojik okulun bakış açısından çok dikkat çekici bir farklılık göstererek, politik iktisadı sosyolojinin bir parçası olarak ve sosyolojiyi de tarihsel bir bilim olarak kabul etme sonucuna varıyoruz. Böhm-Bawerk, bakış açıları arasındaki bu ayrılığın farkına hiçbir zaman varamamıştır. Böhm-Bawerk, "öznel yöntem"den veya "nesnel yöntem"den hangisinin iktisattaki doğru yöntem olduğu meselesi üzerinde Sombart ile giriştiği tartışmada, her yöntemin diğerini tamamlaması gerektiğini söylemektedir. Hâlbuki, gerçekte ilgilendiğimiz şey, iki farklı yöntem değil, toplumsal hayatın bütünü hakkındaki zıt ve farklı bakış açılarıdır. Böylece, tartışmayı daima kendi öznel ve psikolojik bakış açısından sürdüren Böhm-Bawerk, Marksist teoride, sırf teoriyi öznel olarak yorumlamasından kaynaklanan çelişkiler keşfetmektedir.

Fakat, emek, değere ilişkin değerlendirmelerin ve aynı şekilde değerin tek ölçüsü ise, bu durumda, bu öznel bakış açısı, ancak, metala-

rın sadece onlarda içerilmiş olan eşit emekler ölçüsünde mübadele edilmesi durumunda mantıklı olacaktır. Aksi takdirde, bireyleri değere ilişkin kişisel değerlendirmelerinden sapmaya neyin teşvik ettiğini anlamak imkânsız olacaktır. Ne var ki, olgular bu öncüllere uymadığında, emek birkaç belirleyiciden sadece biri olmasına rağmen, değer kanunu bütün önemini yitirecektir. Böhm-Bawerk'in, metaların birbirleriyle eşit miktardaki emekler ölçüsünde mübadele *edilmediği* görüşü üzerinde bu kadar çok durmasının nedeni budur. Değerin kendisi nesnel bir miktar olarak değil de, bireysel güdülerin bir sonucu olarak kabul edildiğinde, bu, kaçınılmaz olarak bir çelişki gibi görünecektir. Nitekim, emek, değere ilişkin kişisel değerlendirmelerimin ölçüsü ise, bu durumda, karşılığında en azından benim malımın (eğer kendim üretmişsem) bana malolduğu kadar emeğe malolan bir şey almadığım sürece, malımı bir diğeri ile mübadele etmeye yanaşmayacağım demektir. Değer kanunu hakkındaki öznel tasavvur bir kez kabul edildi mi, mübadele ilişkisindeki daimî bir sapma gerçekte kendi başına bir çelişki olacak ve değer kanununun bireye burada iktisadî faaliyette bulunma güdüsü veren anlamı (yani öznel anlamı) belirsiz hâle gelecektir.

Marx'ın bakış açısı ise çok daha farklıdır. Marx'a göre, malların emek içermesi onların aslî niteliklerinden biridir. Malların mübadele edilebilir olması ise daha farklı bir niteliktir. Bu nitelik, yalnızca mal sahibinin iradesine bağlı olan ve malların sahip olunabilir ve satılabilir olmasını gerektiren bir niteliktir. Emek miktarının mübadele süreci ile olan ilişkisi, malların düzenli olarak metalar biçiminde *üretilmesine*, yani özel olarak mübadele için ayrılmasına dek dikkate alınmaz. Bu nedenle, bu ilişki ancak tarihsel evrimin belirli bir aşamasında ortaya çıkar. Bu şekilde, malların mübadele edildiği niceliksel oran artık üretim zamanına bağlı hâle gelir. Bu üretim zamanı da toplumsal verimliliğin derecesi ile belirlenir. Böylece, mübadele ilişkisi tesadüfî olma niteliğini kaybeder ve meta sahibinin davranışlarına bağlı olmaktan çıkar. Emeğe dayatılan toplumsal koşullar, birey açısından nesnel kısıtlamalara dönüşür ve toplumsal yapı bireylerin eylemlerini idare eder.

Şimdi, toplumsal bölüşüm sürecini toplumsal üretim sürecinin biçimi belirlemektedir. Toplumsal bölüşüm süreci, artık, komünist bir toplumda olduğu gibi, bilinçli bir biçimde düzenlenmemektedir. Ka-

pitalizm koşullarında bölüşüm süreci, kendisini, bağımsız münferit üreticilerin yaptığı ve rekabet kanunlarının yönettiği mübadelelerin sonucu olarak ortaya koyar.

Marksist değer kanunu, metaların değerleri üzerinden mübadele edildiği hususundan hareket eder. Bu, metaların birbirleriyle eşit miktarda emek içerdikleri zaman mübadele edildiği anlamına gelir. Emek miktarlarının eşitliği, yalnızca metaların değerleri üzerinden mübadele edilmesinin bir koşuludur. Yaptığı öznel yoruma takılıp kalmış olan Böhm-Bawerk ise, bu koşulu genel mübadele için olan bir koşul ile karıştırmaktadır. Ancak, şurası açıktır ki, metaların değerleri üzerinden mübadele edilmesi sadece bir sonraki tahlilin teorik başlangıç noktasını oluşturmamakta, aynı zamanda (özel türdeki bir rekabetin karşılık geldiği) meta üretiminin tarihsel bir aşamasını da doğrudan idare etmektedir.

Fakat, metaların mübadele ilişkisi, bireylerin toplumsal ilişkilerinin maddî ifadesinden başka bir şey değildir. Gerçekte, mübadele ilişkileri dâhilinde gerçekleşen şey *üretim faktörleri arasındaki eşitliktir*. Çünkü, basit meta üretiminde, tek tek kendi üretim araçlarının sahibi olan eşit ve bağımsız işçiler karşı karşıya gelmekte ve mübadele, değerlere karşılık gelme eğiliminde olan fiyatlar üzerinden yapılmaktadır. Bu sayede, yalnızca, basit meta üretiminin mekanizması muhafaza edilebilmekte ve üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi için gerekli olan koşullar yerine getirilebilmektedir.

Böyle bir toplumda emeğin ürünü işçiye aittir. Eğer bu kuraldan daimî olarak meydana gelen bir sapma (tesadüfî sapmalar birbirlerini karşılıklı olarak telafi eder) vasıtasıyla, emeğin ürününün bir kısmı işçiden alınır ve diğer bir kişiye verilirse, toplumun temelleri değişecektir. İlk kişi (yerli endüstrilerde istihdam edilen) ücretli bir işçiye, diğer kişi de bir kapitaliste dönüşecektir. Bu durum, gerçekte basit meta üretiminin sona erme biçimlerinden biridir. Ancak, basit meta üretimi, toplumsal ilişkilerde, bu ilişkilerin ifadesi olan mübadelede de bir değişmeyi beraberinde getiren bir değişme meydana gelmedikçe sona ermez.

Amacı artı-değeri gerçekleştirmek olan kapitalist mübadele sürecinde, iktisadî birimlerin eşitliği kendisini bir kez daha gösterir. Ne var ki, bu iktisadî birimler artık bağımsız olarak çalışan üreticiler ye-

rine sermaye sahipleridir. Sermaye sahiplerinin birbirine eşit olması, mübadelenin ancak kârlar eşit olduğunda, yani bütün kârlar ortalama kâra dönüştüğü zaman normal hâlini alması durumunda sağlanır. Şüphesiz, sermaye sahiplerinin birbirleriyle aynı konumda olmasını sağlayan mübadele, emeğin harcanmasındaki eşitliğe dayanan mübadeleden daha farklı biçimde belirlenmektedir. Fakat tam da bütün toplumlar aynı temellere, yani mülkiyet dağılımına ve işbölümüne sahip olduğundan dolayı; tam da kapitalist toplum, daha erken döneme ait bir toplum türünün daha yüksek bir toplum türüne dönüşmüş biçiminden ibaret olarak düşünülebileceğinden dolayı, değer kanununun temelleri de değişmemiş olur. Zira, değer kanunu, gerçekleşmesi esnasında belirli değişimler geçirmiştir. Bu değişimlere yol açan ise, sermayenin oransal olarak eşitlenmesini sağlayan kapitalist rekabetin kendine özgü biçimidir. Toplam üründe, değeri doğrudan değer kanunu tarafından belirlenen kısım, önceden bireyin emek harcaması ile orantılı iken, artık emeği harekete geçirmek için gerekli olan sermaye ile orantılı hâle gelir. Böylece, emeğin sermayeye tâbi olması sağlanır. Bu, bütün toplumun kapitalistler ve işçiler olarak kısımlara ayrılması yoluyla toplumsal tâbiyet görünümünü alır. Kapitalistler işçilerin yarattığı ürünün sahibi olur ve değer kanununun belirlediği toplam ürün kapitalistlerin arasında bölüşülür. Kapitalistler özgür ve eşittir. Kapitalistlerin eşitliği, (p'nin k ile orantılı olduğu) üretim fiyatında (= k +p) gözler önüne serilir. İşçinin bağımlılık durumu ise, onun, makinelerin, makine yağının ve aptal hayvanların yanında, k'nın bileşenlerinden biri olarak ortaya çıkmasında kendisini gösterir. Piyasayı terk eder etmez ve artı-değer yaratmak için fabrikadaki yerini alır almaz, işçinin kapitalist için bütün değeri bu kadardır. İşçi, emek gücünü satan özgür adam rolünü piyasada sadece bir anlığına oynamıştır. Piyasadaki ihtişamı kısa sürmüş ve itibarı düşmüş hâlde fabrikada çalışmaya başlamıştır. Burada, kanunî eşitlik ile iktisadî eşitlik arasındaki farkı, burjuvanın talep ettiği eşitlik ile proletaryanın talep ettiği eşitlik arasındaki farkı görüyoruz.

Kapitalist üretim biçimi, insanlığı, daha önceki bütün üretim biçimlerinin yaptığından çok daha fazla ölçüde toplumsallaştırır; yani kapitalizm, münferit bireyin varlığını, içinde yer aldığı toplumsal ilişkilere bağımlı kılar. Bu, kapitalizmin sahip olduğu tarihsel önemi

oluşturur. Kapitalizmi, sosyalist toplum yolunda bir başlangıç aşaması olarak kabul edebilmemizin nedeni budur. Kapitalizm iki büyük sınıf oluşturarak ve toplumsal emeğin icra edilmesini bu sınıflardan birinin işlevi, emeğin ürünlerinin kullanılmasını da diğerinin işlevi yaparak, bu bağımlılığı çelişkili bir biçimde gerçekleştirir.

Birey, henüz toplumun "dolaysız bir parçası" (immediate) hâline gelmemiştir. Diğer bir deyişle, birey henüz toplumla doğrudan bir ilişkiye sahip değildir. Zira, bireyin iktisadî konumu, bir sınıfın üyesi olarak sahip olduğu konum tarafından belirlenmektedir. Birey, ancak bir kapitalist olarak mevcut olabilir; çünkü, kendi sınıfı diğer sınıfın ürününe el koymakta ve kendi payı da, münferit olarak kendisine ayırdığı artı-değer yerine, yalnızca toplam artı-değer tarafından belirlenmektedir.

Değer kanununun *toplumsal* bir kanun olmasını sağlayan şey, sınıfların sahip olduğu bu önemdir. O yüzden, değer teorisini çürütmek için, bu teorinin *toplumsal alanda* geçersiz olduğunu kanıtlamak gerekir.

Kapitalist toplumda birey, iki büyük sınıftan birinin üyesi olmasına bağlı olarak, ya hükmeden kişi ya da köle olarak varolur. Sosyalist toplum ise, toplumun çelişkili biçimini ortadan kaldırdığında ve toplumsallaşmayı bilinçli olarak ve doğrudan düzenlediğinde, bireyi özgürleştirir. Bu vakit geldiğinde, toplumun karşılıklı ilişkileri artık şeylerin doğal nitelikleriymiş gibi görünen karmaşık iktisadî kategorilerin ardına gizlenmez; o andan itibaren bu ilişkiler kendilerini insanların işbirliğinin özgürce amaçlanmış sonuçları olarak ortaya koyarlar. O zaman, politik iktisat da şimdiye dek bildiğimiz biçimiyle varolmayı bırakır ve yerini "ulusların zenginliği"nin bilimi alır.

Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesini sağlayan kuvvet rekabettir. Fakat, burada ilgilendiğimiz rekabet kapitalist rekabettir. Buna ilâveten, rekabet, değerin etrafında dalgalanan fiyatların olduğu satışların elde edilmesi için de gereklidir. Diğer yandan, basit meta üretiminde, nihaî metaların karşılıklı rekabeti ile ilgileniyoruz; münferit değerleri bir piyasa değeri oluşturmaları için eşitleyen ve böylece bireylerin yaptığı hataları nesnel olarak düzeleten şey bu rekabettir. Ancak, burada (kapitalist toplumda) ilgilendiğimiz rekabet, sermayelerin farklı yatırım alanları için yaptığı, eşit kâr oranları oluşturan, daha ön-

ceden sermayenin ve emeğin hareket özgürlüğüne dayatılan kanunî ve maddî engeller ortadan kalkıncaya dek etkin hâle gelemeyen bir rekabettir. Hâlbuki, sermayenin organik bileşimindeki farklılığın sürekli artması ve, bunu takiben, münferit üretim alanlarında doğrudan yaratılan artı-değer kitlelerindeki değişmelerin giderek büyümesi, öncelikle kapitalist evrimin bir sonucudur. Bu evrim, sermaye söz konusu olduğu sürece, bu farklılıkları ortadan kaldırma ihtimali ve ihtiyacı yaratır. Böylece, insanların sermaye sahipleri *sıfatıyla* eşit konumda olmalarını sağlar.

Bu eşitlenmenin kendilerine uygun olarak gerçekleştiği kanunların neler olduğunu daha önce gördük. Aynı zamanda, toplam artı-değere eşit olarak bölüşüme giren toplam kârın büyüklüğünü ve bu sayede üretim fiyatının değerden ne derecede saptığını belirlemenin, ancak değer kanununa dayanarak mümkün olduğunu da gördük. Ayrıca, üretim fiyatındaki değişmelerin daima değerdeki değişmelere atfedilmesi gerektiğini ve üretim fiyatındaki değişmelerin ancak bu türden değişmelerle ilgili olarak açıklanabileceğini gördük. Burada ilgilendiğimiz bütün şey, öznel bakış açısının Marx'ın düşünce zincirini anlamayı (aynı zamanda bu bakımdan da) hangi şekilde engellediğine işaret etmektir.

Böhm-Bawerk'e göre rekabet, yalnızca, piyasadaki tarafları etkileyen ve bu şekilde fiyatların oluşmasını sağlayan tüm ruhsal dürtü ve güdülere verilen kolektif bir isimdir. Dolayısıyla, bu görüşle ilgili olarak, Böhm-Bawerk'in, bazı ihtiyaçların hiçbir zaman karşılanmamasına rağmen, arz ve talep arasındaki denge hakkında olumsuz anlamda konuşması için hiçbir neden bulunmuyor. Zira, bu teorinin ilgilendiği şey efektif talep yerine genel taleptir. Tabiî ki, böylece, herhangi bir şey satın alamayan kişilerin fikirlerinin ve isteklerinin satış fiyatlarını nasıl etkileyeceği meselesi anlaşılmaz bir hâlde kalıyor. Peki Marx rekabete, yani bu ruhsal dürtülere başvurduğunda, kendi nesnel değer kanununun geçerliliğini ortadan kaldırmıyor mu?

Arz ve talep arasındaki ilişki fiyatı belirler, fakat fiyatın seviyesi de arz ve talep arasındaki ilişkiyi belirler. Talep arttığında fiyat yükselir, ancak fiyat yükseldiğinde talep azalır ve düştüğünde de artar. Ayrıca, talep arttığında ve bunun sonucunda fiyat yükseldiğinde arz da artar, çünkü üretim yapmak daha kazançlı hâle gelir. Böylece fiyat, arz ve

talebi; arz ve talep de fiyatı belirler. Bundan başka, arz talebi ve talep de arzı belirler. Buna ilâveten, bütün bu dalgalanmalar birbirlerini etkisiz kılma eğilimi taşır. Talep arttığında ve fiyatlar normal seviyenin üzerine yükseldiğinde arz artar. Bu artış da derhal gerekli olandan daha yüksek hâle gelir ve bunun ardından fiyatlar normal seviyenin altına düşer. Bu karmaşanın içinde sabit olan herhangi bir nokta bulmamız mümkün müdür?

Böhm-Bawerk'e göre, mübadele ister normal ister düzensiz bir fiyat üzerinden yapılsın, talep ve arz sürekli olarak birbirlerini dengeler. Fakat bu normal fiyat nedir? Kapitalist üretim temelinde, sermayenin artı-değer yaratma süreci üretimin önkoşulunu oluştur. Kapitalistin üretime devam edebilmesi için, üretilen metaları, bunların maliyet fiyatı ile ortalama kârın toplamına eşit olan bir fiyata satabilmesi gerekir. Eğer kendisi bu fiyatı (kapitalizm koşullarında üretilen metanın normal fiyatını) gerçekleştiremezse, yeniden-üretim süreci kesintiye uğrar ve arz, arz ve talep arasındaki ilişkinin bu fiyatın gerçekleşmesini mümkün kılacağı bir noktaya dek azalır. Böylece arz ve talep arasındaki ilişki bir tesadüf meselesi olmaktan çıkar ve biz de bu ilişkinin üretim fiyatı tarafından düzenlendiğini anlarız. Üretim fiyatı, piyasa fiyatlarının etrafında daima zıt yönlerde dalgalandığı merkezi oluşturur ve bu sayede bu dalgalanmalar birbirlerini uzun dönemde denkleştirir. Bu nedenle üretim fiyatı meta arzının, yani metaların yeniden-üretiminin bir koşulunu oluşturur. Bu, sadece bu kadarla da kalmaz. Arz ve talep arasında, normal fiyatın, yani üretim fiyatının gerçekleştirilebileceği türden bir ilişkiyi muhafaza etmek de zorunludur. Zira, kapitalist üretim biçiminin seyrinin bozulmadan sürmesi ve artı-değer yaratmak için olan sermaye ihtiyacının güdüleyici kuvvetini oluşturduğu bir üretim biçiminin toplumsal önkoşullarının dolaşım süreci vasıtasıyla aralıksız olarak yeniden-üretilmesi, ancak bu durumda mümkündür.

Bu nedenle, arz ve talep arasındaki ilişki, uzun dönemde, maliyet fiyatı ile kapitalistin uğrunda üretime giriştiği kârın toplamını kapitaliste temin eden (ve bu ilişkiden bağımsız olarak meydana gelmiş olan) bir üretim fiyatının elde edilebileceği türden bir ilişki olmalıdır. Bu durumda, arz ve talep arasındaki bir dengeden bahsedebiliriz.

Diğer yandan, talebi ele aldığımızda şunu görüyoruz: "[Talep], esas itibarıyla, farklı iktisadî sınıfların karşılıklı ilişkilerine ve bu sınıfların

göreli iktisadî konumlarına; yani, ilk olarak, toplam artı-değerin ücretlere oranına ve, ikinci olarak, artı-değerin bölündüğü çeşitli kısımların (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler vb. gibi) oranlarına bağlıdır. Ve bu da, arz ve talep arasındaki ilişkinin dayandığı temeli önceden incelemeden, bu ilişki ile kesinlikle hiçbir şeyin açıklanamayacağını bir kez daha göstermektedir" (III, s. 214). Böylece, Marx, bireylerin "ruhsal gü-düler"i tarafından gerçekleştirilen ve bunları idare eden nesnel kanunları vermektedir. Psikolojik okul sorunun sadece bir yönünü, yani talebi açıklamaya girişmektedir. Bu okulun üyeleri, kendilerini talep biçiminde ortaya koyan bireysel ihtiyaçları sınıflandırdıklarında meseleyi açıkladıklarına inanmaktadırlar. Ancak, bir ihtiyacın mevcut olmasının, bu ihtiyacın karşılanma olasılığına ilişkin hiçbir ima taşımadığını anlayamamaktadırlar. Bu karşılanma olasılığı, bu ihtiyacın varolduğunu hisseden kişinin iradesine değil, bu kişinin iktisadî gücüne, onun toplam üründen kullanabileceği kısma ve diğer insanlara ait ürünler karşılığında verebileceği eşdeğerin büyüklüğüne bağlıdır.

Marx'a göre, politik iktisadın ana konusunu insan toplumunun belirli bir örgütlenme biçimi içinde bulunan üretken gücü oluşturmaktadır. Bu üretken gücü bu örgütlenmeye bahşeden toplumun kendisidir. Marx, iktisadî fenomenleri ve bu fenomenlerdeki (kendilerini kanuna uygun olarak ortaya koyan ve üretken güçte meydana gelen değişimler tarafından *nedensel olarak* idare edilen) değişimleri açıklamaktadır. Bu açıklamada, diyalektik yönteme uygun olarak, kavramsal evrim baştan sona tarihsel evrim ile paralel olarak işlemektedir. Nitekim, Marksist sistemde, toplumsal üretim gücünün gelişmesi, hem tarihsel bir gerçeklik olarak hem de kavramsal bir yansıma olarak ortaya konulmaktadır. Bundan başka, bu paralellik teorinin doğruluğuna ilişkin kesin ampirik kanıtı da vermektedir. Meta biçimi kaçınılmaz olarak hareket noktasını oluşturmaktadır. Meta biçimi en basit biçimdir ve, belirli bir bilimsel düşüncenin nesnesi olarak, iktisadî düşüncenin nesnesi hâline gelmektedir. Zira, meta biçiminde, bireylerin toplumsal ilişkilerinin şeylerin maddî nitelikleriymiş gibi görünmesinden kaynaklanan aldatıcı görünüm hâlihazırda ortaya çıkmış bulunmaktadır. İktisadî meseleleri bu kadar karmaşık hâle sokan da, bu aldatıcı maddî görünümdür. Tıpkı öznel algı biçimleri olan zamanın ve mekânın şeylerin nesnel nitelikleri olarak görünmesi gibi, bireylerin toplumsal işlevleri de

şeylerin maddî nitelikleriymiş gibi görünür. Marx, maddî ilişkiler gibi görünen ilişkilerin ardındaki kişisel ilişkileri ve münferit ilişkiler gibi görünen ilişkilerin ardındaki toplumsal ilişkileri açığa çıkararak bu yanılsamayı gidermekte ve böylece klâsik iktisatçıların açıklayamadığı fenomenlere ilişkin tam ve tutarlı bir açıklama vermeyi başarmaktadır. Klâsik iktisatçıların başarısız olmaları kaçınılmazdı, çünkü, burjuva üretim ilişkilerini doğal ve değişmez olarak kabul ediyorlardı. Bu üretim ilişkilerinin tarihsel olarak nasıl meydana geldiğini açıklayan Marx, söz konusu tahlili, klâsik iktisatçıların araştırmalarının kesildiği noktadan itibaren sürdürmeyi başarmıştır.

Ancak, burjuva üretim ilişkilerinin tarihsel dönüşümünün gösterilmesi, politik iktisadın bir *burjuva* bilimi olarak sona ermesine ve bir *proleter* bilimi olarak kuruluşuna işaret etmektedir.

Artık, eleştirel olmayan bir eklektizmin parçalanan sütunlarının desteklediği uyum içindeki sistemlerinin müdafilerinden daha fazlası olmayı arzulamaları durumunda, burjuva savunucular için sadece iki yol açık olarak durmaktadır. Bunlar, Almanya'daki tarihselci okul gibi, teoriye önem vermeyip, bunun yerini iktisat biliminin tarihi ile doldurabilirler; fakat bu durumda, iktisadî olaylar hakkında herhangi bir bütünleşmiş kavrayışa sahip olamayacaklarından dolayı, tıpkı Alman tarihselci okulun kendi seçtiği alanda olduğu gibi, kısıtlanmış bir hâlde kalacaklardır. Psikolojik iktisat okulu ise diğer yolu seçmiştir. Bu okulun üyeleri, iktisadı kendi araştırma alanlarından dışlayarak, iktisadî olaylara ilişkin bir teori inşa etmeye çalışmışlardır. İktisadî ya da toplumsal ilişkileri kendi sistemlerinin hareket noktası olarak almak yerine, insanlar ve şeyler arasındaki *bireysel* ilişkileri hareket noktası olarak seçmişlerdir. Bu ilişkiyi, psikolojik bakış açısından, doğal ve değiştirilemez kanunlara tâbi olarak kabul etmektedirler. Kendi toplumsal belirlenimleri içindeki üretim ilişkilerine önem vermemektedirler. İktisadî olayların kanunlara uygun olarak evrilmesi düşüncesi bunların zihinlerine yabancıdır. Bu iktisat teorisi, iktisadın reddedilişi anlamına gelmektedir. Burjuva iktisadının bilimsel sosyalizme verdiği yanıtın son cümlesi, *politik iktisadın intiharı*dır.

İsim İndeksi

Adler, Georg 5
Aristo 61, 63, 119
Barbon, Nicholas 6, 65
Bernstein, Eduard 137
Buch 142, 155
Coletti 4
Dietzel, Heinrich 55
Engels, Friedrich 3, 4
Grabski 76
Graziadei 4
Kautsky, Karl 133
Knies, Karl 1, 63, 67, 71
Lafargue, Paul 4
Landè, Hugo 96
Lexis, Wilhelm 3
Loria, Achille 3, 25
Ricardo, David 19
Rodbertus, Karl 3, 79, 80
Schmidt, Condrad 3, 23, 24, 28, 30, 96, 105, 133
Smart, William 9, 118
Smith, Adam 19, 45, 70, 71, 152, 166, 167, 178
Soldi 4
Sombart, Werner 22, 25, 42, 43, 49, 95-110, 117, 163-165, 179,
Stiebling 3
Wolf, Julius 3

AVUSTURYA İKTİSAT OKULU SERİSİ

- Carl Menger, İktisadın İlkeleri
- Carl Menger, Paranın Kaynağı Üzerine

- Eugen Böhm-Bawerk, Marx ve Marksist Sistemin Bitişi
- Eugen Böhm-Bawerk, Sermaye ve Faiz

- Ludwig von Mises, Para ve Kredi Teorisi
- Ludwig von Mises, Teori ve Tarih
- Ludwig von Mises, Para, Metod ve Piyasa Süreci
- Ludwig von Mises, İnsan Davranışı
- Ludwig von Mises, Kadir-i Mutlak Devlet: Total Savaşın ve Total Devletin Yükselişi

- Murray N. Rothbard, Yeni Bir Hürriyet İçin
- Murray N. Rothbard, İktisadî Bakımdan Anlamlı Olmak
- Murray N. Rothbard, İnsan, İktisat ve Devlet
- Murray N. Rothbard, Bankacılığın Sırrı
- Murray N. Rothbard, Hürriyet Ahlâkı
- Murray N. Rothbard, Eşitlikçilik: Tabiata İsyan

Eugen von Böhm-Bawerk

MARX VE MARKSİST SİSTEMİN BİTİŞİ

Eugen Böhm-Bawerk, Carl Menger ve Friedrich von Wieser'la birlikte, önemli iktisat ekollerinden Avusturya İktisat Okulu'nun kurucusudur. Böhm-Bawerk'in *Marx ve Marksist Sistemin Bitişi* adlı bu eseri 1896'da, Marx'ın Kapital'inin üçüncü cildinin yayımlanmasının peşinden kaleme alınmıştır. Yazar, Avusturya İktisat Okulu adına Marksist sistemi eleştirmiştir. Kitaba göre, Marx, Marksizmdeki, çözümünü Kapital'in üçüncü cildine ertelediği transformasyon problemini çözememiştir. Bu yüzden, Marksist sistem tamamlanamamış, başka bir deyişle hiç inşa edilememiştir.

Marx ve Marksist Sistemin Bitişi (1896), Marksist değer ve artı-değer teorisine bugüne kadar yöneltilen en tahripkâr eleştirilerden biridir. Şimdiye kadar Türkçe'ye kazandırılmamış olması büyük eksikliktir. Liberte Yayınevi, 15 kitaplık Avusturya İktisat Okulu serisi çerçevesinde bu ölümsüz eseri ülkemiz okuyucularının istifadesine sunmaktadır.

KİTAP
T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SKB 031617 ULC

ISBN 975-6201-09-6
9 789756 201091